

**ТРАВЕНЬ-
ЧЕРВЕНЬ**
2015
№ 3 (123)

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Остряк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Яценіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний.

Випусковий редактор
О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 7 від 29 квітня 2015 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБЬ ВІКІВ

Алмазов О. Гетьманські агенти як канал отримання
гетьманом Лівобережної України І. Самойловичем
відомостей про стан справ у Речі Посполитій
(1672-1687 рр.). 3

Каленська А. Прикордонники на Дніпровському
Лівобережжі. 11

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Травкіна О. Будинок Чернігівського колегіуму: маловідомі
сторінки історії (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) . . 17

Тимошик М. Кому належала й куди підпорядковувалася
Данина: чернігівське село у майновому
та адміністративному поділі України. 30

Гейда О. До історії вулиці Опанаса Шафонського
у Чернігові. 38

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Тарасенко О. Звіти чернігівських архієреїв XIX — початку
XX ст. як історичне джерело. 43

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Гетьман Мазепа у німецькомовних джерелах
(переклад з німецької, передмова **В. Дятлова**). 50

Казіміров Д. Село Ушня у другій половині XVIII ст.
(за матеріалами Румянцевського опису). 54

Доценко А. Будинок полкової канцелярії у Чернігові
(перша половина XIX століття). 72

Тригуб О. З історії Борисоглібського собору в Чернігові
у 1921 р. 98

Морозова А. З історії Чернігівської державної обласної
універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. . 106

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

Бжеський Р. Присяга у Соборі (публікація М. Андраде-
Бжеської, В. Бойка, Т. Демченко). 111

РОЗВІДКИ

Герасимчук О. Гідромеліоративні роботи в районах
землевпорядкування на Чернігівщині в роки століпінської
аграрної реформи (1906–1917 рр.). 122

Жбанова К. Організовані переселення за межі Української
РСР у другій половині 1950-х — середині 1980-х рр. . . . 130

Бойко Н. Історіографія життєвого шляху та наукового
доробку Ю. С. Виноградського. 140

ЮВІЛЕЇ

Боровик А. М. О. Мірошніченко — один з двадцяти
керівників навчального закладу. 149

Ольховик Л. Чернігівський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського
(до 75-річчя з нагоди його заснування). 157

РЕЦЕНЗІЇ. АНОТАЦІЇ. ОГЛЯДИ

Циба Л. «Мій Єрусалим на березі Супою». 175

Половець В. Олянич В. В. Приватне та кооперативне
підприємництво селянських господарств в Україні (1921 —
1929 рр.): історичний аспект. — Харків, 2012. — 302 с. . . 178

ПАМ'ЯТАЄМО

Володимир Володимирович Кривошея. 182

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. № 1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)«1672/1687»:355.404.51+94(438).04

Олександр Алмазов

ГЕТЬМАНСЬКІ АГЕНТИ ЯК КАНАЛ ОТРИМАННЯ ГЕТЬМАНОМ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І. САМОЙЛОВИЧЕМ ВІДОМОСТЕЙ ПРО СТАН СПРАВ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1672–1687 рр.)

Стаття присвячена питанню про роль агентів гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича в процесі збору відомостей про стан справ у Речі Посполитій у добу його гетьманства (1672–1687 рр.). У роботі аналізуються склад агентів, методи їхньої роботи, коло питань, що цікавили гетьмана та його оточення, а також вірогідність свідчень інформаторів.

Ключові слова: агенти, гетьман, Запорозьке військо, українсько-польські відносини, Річ Посполита.

У період гетьманства Івана Самойловича Лівобережна Україна* перебувала під владою російського царя. Гетьман очолював автономне утворення у рамках Росії, в силу цього не мав формального права на самостійні зовнішньополітичні зносини як із зарубіжними монархами, так і з іноземними офіційними особами без дозволу російських царів, що, зокрема, було закріплено 4-ою статтею Конотопських російсько-українських статей (1672 р.) [1, С. 244]. Проте російські царі іноді дозволяли гетьманам переписуватися і з тими, і з іншими. Як правило, йшлося про відносини з Річчю Посполитою, Османською імперією і Кримським ханством.

Обов'язковим аспектом відносин будь-яких держав завжди було обопільне бажання мати інформацію про стан справ один одного в тій або іншій сфері. У даний період існувала ціла низка способів отримання відомостей про стан справ в Речі Посполитій. Ними успішно користувався І. Самойлович: він вів листування з королем та офіційними особами з дозволу російського царя, також гетьмана інформували з Москви. Для отримання деяких відомостей керманіч відправляв військові загони для упіймання «языков».** Крім того, гетьман використав дані, які були отримані в результаті опитування усіх, хто приїхав з Польщі, а також послання, прислані його агентами. У цій статті мова піде про останній з указаних методів збору інформації. Під гетьманськими агентами в даному випадку розуміються особи, яким гетьман і українська старшина давали завдання збирати відомості про питання, що цікавлять їх.

* У цій статті під терміном «Лівобережна Україна» стосовно даного періоду маються на увазі усі ті землі Війська Запорозького, на які поширювалася влада російського царя, у тому числі м. Київ з околицями, що розташовувався на правому березі Дніпра.

** Див. про відносини гетьмана І. Самойловича з королями та офіційними особами Речі Посполитої у моїй книзі: [2, С. 135 – 149].

© Алмазов Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Державного академічного університету гуманітарних наук (ГАУГН, м. Москва, Росія).

Теми в окремих її аспектах торкався цілий ряд дослідників. Так, К. А. Кочегаров вивчив діяльність білоцерківського протопопа Симеона Заремби, що виступав одним з інформаторів гетьмана Івана Самойловича з питань стану справ в Речі Посполитій [3, С. 9 – 11, 15 – 16].

Спершу варто розглянути соціальний склад гетьманських агентів. Абсолютна більшість із них – міщани і купці, що їздили в Польщу в торгових справах. Так, 6 лютого 1677 р. військовий товариш І. Мазепа розповідав у Малоросійському приказі: «Королівська величність і нині у Варшаві та відбуває сейм, і на той сейм гетьман Іван Самойлович, для справжнього відома, як завершиться і що постановлять, послав торгових людей лазутчиків, чоловік трьох або чотирьох» [4, Стб. 24]. А 30 червня 1676 р. гетьман Лівобережної України згадував в «листе» російському цареві про чернігівського жителя, котрий повернувся з Кракова, Никифора Золотареви́ча, який був напередодні відправлений до Польщі «для проведывания вестей» [5, Стб. 661 – 662].

Ще один вид агентів – козаки, які також іноді їздили в Польщу в торгових справах. Наприклад, 6 квітня 1673 р. гетьман І. Самойлович писав у «листе» російському цареві, що 29 березня 1673 р. з Варшави повернувся військовий товариш Степан Куницький, який їздив туди «купецким образом» [6, Стб. 235 – 236; 7, Л. 54 – 57] ***. 20 січня 1684 р. гетьман Самойлович писав до російських царів Іоанну і Петру Олексійовичам і надіслав з «листом» військового товариша Федора Зеленського, який розповів в Москві про побачене і почуте у Львові [9, С. 21].

Гетьманськими агентами також виступали представники духовенства. Серед інформаторів-священослужителів варто особливо виділити білоцерківського протопопа Семена Зарембу («Синонога»), який, проте, діяв у своїх інтересах і був подвійним, а можливо, навіть потрійним агентом. Відомості про нього зібрав у своїй статті К. А. Кочегаров. Перші згадки про Семена Зарембу відносяться до 1675 р., коли він оселився у Білій Церкві [3, С. 9]. Протопіп у 1679 р. виступав посередником в переговорах між представниками польського короля із Запорозькою Січчю про перехід запорозьких козаків у польське підданство [3, С. 10 – 11; 10, С. 184]. Одночасно Заремба контактував з Османською імперією, прагнучи отримати від султана булаву гетьмана Правобережної України.

Білоцерківський протопіп надсилав у Батурин відомості про стан справ у Речі Посполитій. Зокрема, він повідомляв гетьмана І. Самойловича про ситуацію в Польщі в 1679 р. [11, Л. 30 – 34]. Проте Заремба втратив довіру з боку гетьмана, ймовірно, після того, як зустрівся в жовтні 1679 р. в Запоріжжі з канцеляристом В. Чуйкевичем і запропонував через названого канцеляриста гетьманові перехід під владу польського короля [3, С. 13]. Втраті довіри сприяло і те, що І. Самойловичу також стало відомо і про поїздку протопопа з посольством у Туреччину [12, Л. 224], що знаходилася на той момент у стані війни з Росією.

Проте протопіп і далі продовжував передавати І. Самойловичу цінні відомості. У 1682 р. польський король і гетьман С. Яблоновський дали вказівку Семену Зарембі з'ясувати настрої духовенства Лівобережної України, а також старшини і запорожців. Він повинен був дізнатися, на яких умовах лівобережні козаки готові повернутися під владу Речі Посполитої [13, С. 109]. Протопіп допоміг ченцеві Храпкевичу, що відправився за завданням польської влади на Лівобережну Україну, сховати листи і меморіал від польського короля і гетьмана С. Яблоновського, обмазавши їх воском, обернувши в полотнину і помістивши у флягу з дьогтем. Проте після від'їзду ченця з Білої Церкви Заремба проінформував про нього київського полковника Г. Карповича-Коровченка. Останній уже 4 серпня заарештував Храпкевича і помістив його в київський Кирилівський монастир, вилучивши у нього листи [13, С. 117]. Полякам, ймовірно, стало відомо про контакти С. Заремби з гетьманом І. Самойловичем або з Османською імперією, тому на початку 1683 р. він був заарештований за наказом львівського єпископа Й. Шумлянського і підданий асесорському суду [13, С. 118; 14, С. 794].

*** Степан Куницький в 1683-1684 рр. був гетьманом на частині території Правобережної України, що контролювалася Річчю Посполитою. Детальніше про С. Куницького див.: [8]

Інший приклад гетьманського інформатора з числа представників духовенства – архімандрит Ісайя, який 20 травня 1685 р. писав до гетьмана І. Самойловича, повідомляючи про свою поїздку до Львова і бесіду з львівським єпископом Й. Шумлянським, а також про його ворожі висловлювання про Росію і гетьмана Лівобережної України [15, Л. 1 – 3].

Варто також наголосити, що в питанні отримання відомостей про ситуацію в Речі Посполитій гетьман І. Самойлович співпрацював з центральною російською владою. 23 жовтня 1675 р. в Приказі Малої Росії військовий товариш Д. С. Донець, відправлений до Москви гетьманом І. Самойловичем з листами до польських гетьманів, розповів про свою поїздку разом з ротмістром І. Бенінком, посланим боярином Г. Г. Ромодановським також з грамотами до польських гетьманів. Цей військовий товариш свідчив, що чисельність польського війська в таборі під Бережанами – більше 30 тис. чоловік, у яких було 30 гармат. Д. С. Донець також інформував про похід польського короля до Тереховлі, обложеної турками, і про те, що османськими військами розорені Підгайці [16, Стб. 244 – 246]. Крім того, 13 грудня 1676 р. в Малоросійському приказі був опитаний присланий від гетьмана І. Самойловича військовий товариш Борис Моршевський. 30 серпня того ж року він був відправлений до польських і литовських гетьманів з листами від гетьмана Лівобережної України разом з М. Кудимовичем, відправленим боярином Г. Г. Ромодановським з грамотою [17, Стб. 827 – 828]. Про повідомлені їм відомості буде сказано нижче.

Гетьман І. Самойлович також отримував відомості від П. Гордона, генерал-поручика, що служив під керівництвом російського воєводи в Києві. Так, 6 серпня 1684 р. до гетьмана був відправлений офіцер з новинами з Польщі, що були отримані від людей, посланих на розвідку. Зокрема, один з них повідомляв, що польський король велів стратити 4-х сенаторів, які змовилися проти нього, а також вирішив відправити запорожцям гроші й булаву [18, С. 30].

Тепер слід сказати кілька слів про залучення агентів на службу, тобто про вербування. Про це відомо мало. Наприклад, білоцерківський протопоп Семен Заремба в «листе» гетьманові І. Самойловичу від 20 лютого 1679 р. писав, що раніше дав гетьманові в його будинку перед образом Пресвятої Богородиці обіцянку «быть желательным» до своєї смерті [3, С. 9; 11, Л. 30]. Для козаків і представників козацької старшини отримувати і передавати гетьманові інформацію про ситуацію в Польщі було фактично службовим обов'язком.

Для даної теми важливе також питання про методи здобування відомостей гетьманськими інформаторами. Купці й відправлені з гетьманськими «листами» посланці та гінці, як правило, повідомляли у Батурин те, що чули від різних співрозмовників під час своїх торгових і дипломатичних поїздок. Найцінніші відомості передавали ті інформатори, яким довелося спілкуватися з польськими офіційними особами й іншими інформованими персонами, у тому числі за межами Речі Посполитої. Наприклад, 2 вересня 1675 р. житель Правобережної України Матвій Гірманенко написав гетьманові І. Самойловичу таємний «лист», в якому повідомляв відомості, отримані від свого постояльца І. Гулака, генерального обозного при гетьманові Правобережної України П. Д. Дорошенку (1665-1676 рр.), котрий визнавав владу Османської імперії. Інформатор повідомляв, що після взяття турками Збаража польський король готовий підписати з османським султаном мир і йти спільно війською на Лівобережну Україну проти Росії. Згідно з М. Гірманенком, «Кондеуш»**** прислав польському війську субсидію в 1,5 млн. злотих [19, Стб. 232 – 233].

Іноді гетьманські інформатори прислали у Батурин конституції польських сеймів. Останні були цінні тим, що в них вносилися всі рішення, що приймалися на сеймах. Зокрема, в 1676 р. вже згадуваний чернігівський житель Н. Золотаревич привіз конституцію незадовго до того проведеного сейму Речі Посполитої [5, Стб. 661 – 662]. Деякі інформатори викрадали або копіювали документи, що містили цінні для Батурина відомості. Так, у березні 1677 р. через генеральних суддів С. Прокоповича

**** Мається на увазі спадкоємець французького престолу Людовик II, принц де Конде (1621-1686 рр.).

та І. Домонтовича гетьман І. Самойлович повідомляв у Москву, що колишній гетьман Правобережної України М. Ханенко, котрий заприсягнувся царю на раді 1674 р. в Переяславі, став листуватися з польськими офіційними особами про надання йому королем «гетьманської гідності». Ці відомості стали відомі завдяки вже згаданому С. Зарембі, який зняв копію з листа. Грамота непомітно була узята у сплячого священика, який виконував роль гінця, а потім повернена на місце [20, Стб. 37 – 47].

Якщо говорити про питання, які цікавили найбільшою мірою гетьмана і старшину, то особливий інтерес представляли рішення польського сейму, що було пов'язано з визначальною роллю цього органу в системі державного управління Речі Посполитої. Так, у лютому 1677 р. І. Самойлович, як уже було сказано вище, відправив 3-х або 4-х купців до Польщі для отримання відомостей про те, як проходив там у ті дні сейм [4, Стб. 24].

17 червня 1685 р. до гетьмана І. Самойловича писав чернігівський полковник В. Борковський, котрий відправляв у Польщу для отримання вістей з Варшавського сейму Казимира Яхимовича, сина колишнього чернігівського війта. Той свідчив про присилання папою римським 100 тисяч злотих на провіант для польських жовнірів, про підготовку поляків до відбиття нападу турецько-татарського війська. У Конституцію внесли постанову про заборону на закордонні походи за ініціативи короля без санкції сейму, а також на розквартирування жовнірів у шляхетських маєтках. Проте, згідно з К. Яхимовичем, частина польського війська розташувалася на Волині, щоб давати відсіч татарам [21, Л. 1 – 3]. Крім того, гетьман Лівобережної України згадував в інструкції, даній 13 січня 1686 р. його синові Г. Самойловичу і генеральному осавулові І. Мазені для поїздки в Москву, про те, що влітку 1685 р. посилав до Варшави на сейм деякого свого агента, який його повідомив про призначення на сеймі послів для переговорів з Росією [22, С. 814].

Гетьмана також цікавили відомості про розташування і пересування польських військ, а також те, де в конкретний момент часу знаходився король і вищі сановники Польщі, у тому числі великі та польні гетьмани. Так, міщанин Е. Мошенков, який повернувся в 1678 р. в Київ, розповів, що польський король Ян III Собеський знаходився у Львові, а польські війська збиралися на Глиняному полі і в Теревовлі [23, Стб. 611]. А 7 липня 1673 р. І. Самойлович писав у «листе» царю Олексію Михайловичу, що він отримав вісті від Хоми Тризнича про збір військ Великого князівства Литовського на допомогу королеві [24, Стб. 284]. З «листа» полкового осавула Максимовича до компанійського полковника І. Новицького від 26 вересня 1686 р. можна дізнатися, що пасічник з Лебедина, побувавши в Немирові, що знаходився тоді під владою Польщі, дізнався там від козаків про відхід польського короля і перебування його на р. Цецорі [25, С. 196].

Окремий інтерес представляли також відомості про українських козаків, що перебували на польській службі. До червня 1684 р. київський полковник відправив у Польщу деяку вірну собі людину, яка з'ясувала, що поблизу Гончарихи збиралися польські війська, серед яких були козаки, що відмовилися коритися. За повідомленнями агента, існувало розпорядження короля роззброювати козаків і виганяти їх з війська. Від нього ж стало відомо, що кримські татари розорили в наслідок набігу Волинь і околиці Білої Церкви, а також про небажання литовської шляхти давати відсіч набігам: «Литва целкомъ у лесъ глядить» [26, Л. 2; 27, С. 172 – 173].

Гетьманом і старшиною цінувалася також інформація про переговори, які поляки вели з іноземними послами. Опитаний в Малоросійському приказі 13 грудня 1676 р. згадуваний вище військовий товариш Б. Моршевський розповідав, що польський король зупинився в Яворові, а королева відправилася в Гданськ, а усі гетьмани Речі Посполитої знаходилися у Львові. Ян Собеський, за його словами, був вимушений укласти мир з турками після того, як місяць з військами пробув «в облозі» від османських військ. За умовами перемир'я, як повідомляв Б. Моршевський, Османська імперія відмовилася від претензій на м. Львів, а також було повернено 10 тис. полонеників. Туреччина отримала підтвердження володіння м. Кам'янець-Подільським, а Правобережну Україну османські послы пообіцяли повернути під владу Польщі, як тільки султан відновить над нею контроль [17, Стб. 827 – 828].

Гетьмана також цікавили відомості про можливу військову загрозу з боку Речі Посполитої відносно Росії, у тому числі Лівобережної України. Наприклад, 27 грудня 1685 р. гетьман І. Самойлович писав у Київ до київського воєводи Ф. П. Шереметева, що від міщанина з Переяслава йому стало відомо про генерала Кінського, якого нібито називали в Польщі київським воєводою. Житель Переяслава стверджував, що цьому воєводі було наказано розквартирувати 3 «регіменти» польських драгун у безпосередній близькості від Києва – у Вишгородському старостві, а також звести там форт. За словами інформатора, підкорятися воєвода повинен був білоцерківському комендантові [18, С. 45]. Вже згадуваний Б. Моршевський повідав у Малоросійському приказі про вказівку польського короля гетьманові Правобережної України Є. Гоголеві (1675 – 1679) зимувати в Поліссі, в Чорнобилі, Димері та їхніх околицях [28, С. 130 – 133].

Окремо варто сказати про достовірність повідомлень, що присилалися гетьманові агентами. Загалом і в цілому більшість тих відомостей, що присилалися гетьманові у Батурин, справді знаходять підтвердження. Зокрема, С. Куницький доповідав гетьманові про те, що на вальний сейм у Варшаві приїхав турецький посол і зажадав данину з Польщі, а також розірвати мир з Росією і йти на неї війною разом з турками. У результаті король і сенатори вирішили «домагатися шаблею» того, що в попередню війну 1672 р. захопили турки [6, Стб. 235 – 236]. В цілому це вірні відомості: 11 березня на сейм прибув турецький чауш з листом від візира, в якому той вимагав від Речі Посполитої викуп за м. Львів у сумі 80 тис. талерів і підтвердження готовності виплатити контрибуцію. На сеймі було вирішено відмовитися від ратифікації Бучацького миру [29, С. 351]. Єдина інформація, яка виглядає сумнівно, – вимога турецького посла про участь Польщі у війні з Росією.

У грудні 1672 р. гетьман І. Самойлович повідомляв у Москву про відомості, що стали відомими від віленського міщанина Степана Кошевича, який у свою чергу отримав інформацію від підскарбія Великого князівства Литовського і його писаря Волцевича. Через названого міщанина у Батурині дізналися про укладення в Голембі між Польщею і Османською імперією миру, який, проте, не був підписаний польською стороною, а також про те, що окремі польські сенатори висунули деякі «статті, королеві осоружні». За це, однак, ніхто з них не був покараний. Сенатори і примас виступали за зміну короля на «Кондеуша» [30, Л. 281, 322 – 323]. У даному випадку йде мова про конфедерацію, укладену в Шебжешині проти короля, у той же час в Голембі конфедерацію створили прибічники короля. Супротивників короля очолив коронний писар С. Чарнецький, а прибічників – великий коронний гетьман Я. Собеський. Опозиціонери не були покарані. Уже в наступному 1673 р. на сеймі вдалося досягти примирення між конфедераціями [29, С. 346; 31, С. 148 – 149]. Тобто відомості, отримані від С. Кошевича, цілком підтверджуються.

Крім того, 15 березня 1679 р. гетьман Лівобережної України писав до царя Федора Олексійовича про те, що у нього є надійна в Литві людина, яка прислала звістки про сейм Речі Посполитої, що проходив тоді в Гродно. І. Самойлович отримав повідомлення від вказаної особи, що російські послы на сеймі погодилися дати грошей Польщі на ведення війни з Османською імперією і поступитися містами Невель, Себеж і Веліж. Гетьманський агент також стверджував, що шляхта, яка сподівалася на повернення Лівобережної України до складу Речі Посполитої, стала з'їжджатися на сейм, просячи у короля підтвердження привілеїв на маєтності (тобто документів на земельні володіння) на цій території [11, Л. 10 – 13]. Інформація була неточна: російські послы І. В. Бутурлін та І. І. Чаадаєв на сеймі не погодилися на виплату субсидії Речі Посполитій [13, С. 49]. Крім того, послы на сейм від шляхти, що володіла до російсько-польської війни 1654–1667 рр. землями на територіях, що відійшли після Андрусівського перемир'я (1667 р.) до Росії, вимагали врахувати їхні інтереси при розділі засобів, отриманих від Москви. Їм було в цьому відмовлено, і вони ледь не зірвали сейм [32, С. 101]. Отже, шляхта не сподівалася на швидке повернення земель на Лівобережній Україні і правдоподібно не просила підтвердження привілеїв на маєтності, розташовані там.

Крім того, в травні 1682 р. гетьман І. Самойлович прислав військового канцеляриста В. Кочубея в Москву до дяка Ларіона Лопухіна. В інструкції гетьман повідомляв, що

посилав людей у Польщу для «збирання вістей». Вони після повернення розповіли, що польські війська планували йти в «малороссийские города» [33, Л. 281, 1 – 2]. Ця інформація, ймовірно, відповідала дійсності: про це ж писав у Москву київський воєвода П. С. Прозоровський, що повідомляв також про минулу таємну нараду в Яворові за участю коронного гетьмана С. Яблоновського. На ній обговорювалися плани вторгнення в межі Росії і про оголошення в Польщі збору війська [13, С. 122].

Слід розібрати ще один приклад. 18 квітня 1683 р. гетьман Самойлович прислав у Москву відомості про ситуацію в Польщі, отримані від деякої особи, відправленої до Великого князівства Литовське гетьманським сином, стародубським полковником С. Самойловичем. Гетьманський агент повідомляв, що на сеймі Речі Посполитої, що проходив тоді, у його учасників «в немилості» французький посол, оскільки Франція уклала мир з Османською імперією. Крім того, згідно з відомостями, отриманими від тієї ж особи, папа римський обіцяв на війну з турками дати Польщі 1 мільйон (при цьому, проте, не вказано, в якій валюті) [34, Л. 129 – 131]. Ці вісті цілком правдиві: французький посол був вимушений покинути Річ Посполиту після того, як до суду на сеймі був притягнений коронний подскарбій Я. А. Морштин, звинувачений у таємних зносинах з Францією з метою не допустити польсько-турецької війни [13, С. 151 – 153; 35, С. 229; 36, С. 83 – 85; 37, С. 181]. А папа римський дійсно виступив посередником в укладенні польсько-австрійського оборонно-наступального миру, обіцяючи Польщі субсидію в 1 млн. гульденів [13, С. 150].

Очевидно, що значно меншою мірою підтверджувалися відомості, почерпнуті з розмов з необізнаними з того або іншого питання людьми, тобто з чуток. Так, 22 липня 1681 р. гетьман Самойлович прислав у Москву «лист», в якому повідомляв про вісті з Польщі, отримані від чернігівських купців, що їздили туди торгувати. Вони повідомили про збір польських військ, що відбувався тоді нібито у зв'язку з походом на Росію через «малороссийские города» [38, Л. 172 – 174]. Ця інформація суперечить даним про підготовку Яна Собеського вже тоді, в 1681 р., до майбутньої війни з Туреччиною в союзі з Австрією [37, С. 179]. Така ситуація, безперечно, не припускала конфлікту з Росією. Крім того, в 1681 р. влада в Москві була міцна, і не спостерігалось тієї політичної нестабільності, яка мала місце в 1682 р., тому польський король навряд чи міг розраховувати на успіх у разі вторгнення.

Не менш важливою справою в порівнянні зі збором відомостей про становище в Речі Посполитій був також їхній аналіз. Гетьман І. Самойлович і довірені особи з його оточення, у тому числі генеральна старшина і деякі полковники, ймовірно, займалися оцінкою достовірності і цінності зібраної інформації. Для цього використовувалися відомості, отримані іншими способами, перерахованими на початку цієї статті. У результаті аналізу в гетьмана і представників старшини складалася загальна картина становища в Польщі. Вона давала їм можливість обґрунтувати свою позицію з приводу російсько-польських стосунків, особливо у взаємовідносинах з цього питання з Москвою.

Щоб не перевантажувати статтю прикладами, приведу тут тільки один. У січні 1680 р. гетьман І. Самойлович писав у «листе» до царя Федора Олексійовича, що від особи, близької до польських сенаторів, йому стало відомо про постанову Сенату, згідно з якою у разі, якщо польським послам не вдасться домовитися з російськими послами, то на майбутнє літо Річ Посполита надаватиме допомогу османським військам у війні проти Росії [39, Л. 266]. У зв'язку з цим гетьман радив переконувати польську сторону в тому, що переговори з Константинополем і Бахчисараєм не спрямовані проти Варшави, а також нагадати про колишні угоди Речі Посполитої з Османською імперією [39, Л. 269 – 270].

Гетьман І. Самойлович не лише прислав у приказ Малої Росії практично усі отримані дані, але і давав, як правило, свою оцінку існуючого стану справ. Його думка враховувалася центральною російською владою при ухваленні зовнішньополітичних рішень і цінувалася досить високо. П. Гордон, підмітивши це, дещо перебільшуючи, назвав Івана Самойловича «единственным оракулом и мерилем постановлений русских» [18, С. 26]. Одночасно відомості, що присилалися гетьманом, були для Москви одним із джерел отримання інформації, а також як спосіб перевірки інформації з інших.

Таким чином, гетьманськими агентами часто-густо виступали нефахівці – люди, що займалися, як правило, збором інформації принагідно: купці і козаки, що їздили в Річ Посполиту в справах, а також священники. Для більшості інформаторів не існувало спеціальних процедур вербування, в цій якості застосовувалися, зокрема, принесення обітниць і цілування ікон. Проте для того часу такого роду мережа агентів була досить ефективною.

Агенти, як правило, збирали інформацію, стежачи за роботою сеймів, розмовляючи з обізнаними особами. Відомості, отримані від осіб, що не мали прямого доступу до короля і польських офіційних осіб, найчастіше були чутками. Від способу отримання тієї або іншої інформації залежала міра її достовірності. Найменш достовірна інформація була отримана через чутки.

У цілому система збору і аналізу відомостей про стан справ у Речі Посполитій, налагоджена гетьманом, дозволяла йому виступати для Москви експертом з найважливіших питань стосунків з Польщею. А налагодженість цієї системи свідчить про рівень організаторських і аналітичних здібностей І. Самойловича.

1. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории. – Ч. 1. – М., 1858. – 339 с.
2. Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687 г.). – М., 2012. – 288 с.
3. Кочегаров К.А. Отношения Запорожской Сечи с Речью Посполитой, Портой и Крымом в последние годы жизни кошевого атамана Ивана Серко // Славяноведение – 2011 – № 2 – С. 3 – 18.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі – АЮЗР). – Т. XIII. – СПб., 1884. – № 6.
5. АЮЗР. – Т. XII. – СПб., 1882. – № 184.
6. АЮЗР. – Т. XI. – СПб., 1879. – № 69.
7. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 1. Ед. хр. 95.
8. Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683-84 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 1 – Київ, 2000. С. 314 – 332.
9. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. XI – СПб., 1869. – № 5 (IV).
10. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – Ч. 2. – М., 1830. – 222 с. + 62 с.
11. РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 1. Ед. хр. 137.
12. РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 1. Ед. хр. 154.
13. Кочегаров К.А. Речь Посполитая и Россия в 1680-1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. – М., 2008.
14. Чухліб Т. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський – військовий діяч Корони Польської (60-ті роки XVII ст. – початок XVIII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 21 – Львів, 2012 – С. 787 – 801.
15. РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 3. Ед. хр. 463.
16. АЮЗР. – Т. XII. – СПб., 1882. – № 99.
17. АЮЗР. – Т. XII. – СПб., 1882. – № 217.
18. Гордон П. Дневник, 1684 – 1689. – М., 2009. – 344 с.
19. АЮЗР. – Т. XII. – СПб., 1882. – № 79.
20. АЮЗР. – Т. XIII. – СПб., 1884. – № 11.
21. РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 3. Ед. хр. 466.
22. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – Київ; Львів, 2004. – № 625 а.
23. АЮЗР. – Т. XIII. – СПб., 1884. – № 141.
24. АЮЗР. – Т. XI. – СПб., 1879. – № 86.
25. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. V. – СПб., 1853. – № 166.

26. РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 3. Ед. хр. 457.
27. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. XI – СПб., 1869. – № 55.
28. РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 1. Ед. хр. 90.
29. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000 – 502 s.
30. РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 1. Ед. хр. 96.
31. Камінський А.С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505 – 1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – Київ, 2011 – 264 с.
32. Matwijowski K. Sejm grodzieński. 1678-1679. – Wrocław, 1985 – 352 s.
33. РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 3. Ед. хр. 413.
34. РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 1. Ед. хр. 171.
35. Бобржинский М. Очерки истории Польши. – Т. II – СПб., 1891 – 240 с.
36. Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań, spisani przez Józefa Szujskiego. – T. IV – Cz. II – Lwów, 1866 – 754 s.
37. Laskowski O. Jan III Sobieski. – London, 1933. – 341 s.
38. РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 1. Ед. хр. 92.
39. РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 1. Ед. хр. 83.

Стаття посвящена вопросу о роли агентов гетмана Левобережной Украины Ивана Самойловича в процессе сбора сведений о состоянии дел в Речи Посполитой в период его гетманства (1672–1687 гг.). В работе анализируются состав агентов, методы их работы, круг вопросов, интересовавших гетмана и его окружение, а также достоверность свидетельств информаторов.

Ключевые слова: агенты, гетман, Запорожское войско, украинско-польские отношения, Речь Посполитая.

Summary

The paper is devoted to considering the question about the role of agents of hetman of Left-Bank Ukraine Ivan Samoylovych in collecting of information about the situation in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the period when he was in office (1672-1687). The staff of agents was mostly nonprofessional (townsmen, clerks etc.), only for Cossacks collection of information was a kind of duty of service. Hetman I. Samoylovych also co-operated with Russian central power for gathering of evidences of informants. For hetman's agents, as a rule, weren't special procedure of recruitment, but as one may be used oaths and kissing of icons. One of the most commonly used method of working of intelligencers was talk with an informed person. Also they were usually sending Constitutions of General Sejms of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Zaporozhian Host's hetman and starshyna had much concern with decisions of Sejms of the Polish-Lithuanian Commonwealth because of its determinant role in the power system of Poland. Hetman of Left-Bank Ukraine also interested in information about disposition and transportation of Polish troops, location of kings and other officials of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukrainian Cossacks on the Polish service, negotiations with Russian representatives etc.

The analysis of the believability of the information (there was analyzed some examples of evidences) represented in the article let to conclude, that reliable enough information was being gathered by intelligencers using talk with informed persons, the least reliable information was being collected from rumors. Hetman Ivan Samoylovych and his entourage were examining reliability of information which was being gathered by agents. As a result, the hetman had rather true notion of situation in the Polish-Lithuanian Commonwealth that let him to base his position about Russian-Polish relations for Moscow. The I. Samoylovych's estimation and his advice in that question were overrated by Moscow officials.

The system of the collection and the analysis of agents' evidences was well-functioned, that was indicated hetman's showy talents.

Key words: agents, hetman, the Zaporozhian Host, Ukrainian-Polish relations, the Polish-Lithuanian Commonwealth.

ПРИКОРДОННИКИ НА ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ

У статті розглянуто та проведено аналіз окремих аспектів охорони південно-східних кордонів прикордонниками українських військово-державних утворень XIV – XVIII ст. та участь українського козацтва в прикордонних структурах створюваних державами-колонізаторами. На основі архівних джерел та історіографії автор ставить за мету дослідити особливості становлення та охорони земель Лівобережжя у XIV – XVIII столітті.

Ключові слова: оборонні споруди, фортеця, прикордонники, південно-східний кордон, козацтво.

У політичній історії України Дніпровське Лівобережжя займає особливе місце. Так склалося, що ці землі знаходилися в центрі важливих історичних подій, які в подальшому визначали долю не тільки України, але й багатьох європейських країн. У часи формування слов'янської спільноти та утвердження Київської Русі як важливого чинника в геополітиці тогочасної Європи саме Лівобережжя стало цементуючим компонентом української державності. Можливо, причиною такої специфічної «популярності» цих земель стало їхнє вигідне географічне положення, родючі ґрунти та стійке до життєвих негараздів населення. Так чи інакше той особливий «бунтарський дух», що його витворило місцеве населення, поширюючись на всю країну, став важливим чинником у часи Української національної революції середини XVII століття. У сучасній історичній літературі серед публікацій з даної проблеми варто відзначити праці І. Іванченко і Б. Моця, які розглядають прикордонну діяльність українського козацтва в охороні кордонів Російської імперії. Багатий матеріал напрацьовано російськими авторами. Так, А. Молотков і М. Чепелкін розглядають діяльність прикордонних структур, створюваних українцями в контексті загального розвитку російських прикордонних військ, Олександр і Андрій Плеханови аналізують розвиток козацтва і, зокрема, виконання ним прикордонної служби. Місце і роль козацтва в державній політиці в галузі охорони західного кордону Росії в першій чверті XVIII ст. характеризує І. Карачаров, а Є. Єжуков досліджує прикордонну службу козацтва в часи Петра I і Єлизавети Петрівни. Однак багато питань даної проблеми й надалі залишаються нез'ясованими. Метою статті є аналіз окремих аспектів охорони південно-східних кордонів прикордонниками українських військово-державних утворень XIV – XVIII ст. та участі українського козацтва в прикордонних структурах, створюваних державами-колонізаторами.

Український кордон почав поступово формуватися, починаючи з другої половини XIV ст. на теренах Чернігівщини й Сіверянщини в цілому. Остання включала (після поділу 1054 р.) північну частину території сіверян, східну частину радимичів та більшу частину в'ятичів – до витоків Десни та верхів'я Оки. Центральна частина знаходилася між Черніговом та Брянськом. Хоча вже розпорошена на дрібні князівства, вона зберігала ще певну єдність як спільного домену Ольговичів, враховуючи династичну спадщину ще часів Київської Русі. Надалі ця територія підпала під зверхність Золотої Орди, а потім, після Синьоводської битви 1362 р., перейшла у васальну залежність від Великого князівства Литовського. Литовсько-татарським, а згодом литовсько-московським кордоном були східні межі двох тогочасних князівств – Новгородсько-

© Каленська Алла Вікторівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Чернігівського та Стародубсько-Рильського. Саме з цих територій постав майбутній російсько-український кордон, котрий з плином часу мав певні переміщення. Так, як уже зазначалося вище, в 1470–1500 рр. перейшли з литовської васальної залежності до московської північні сіверські князі, а в 1503 р. – ще й Новгородсько-Чернігівське та Стародубсько-Рильське князівства [1, арк. 240]. Литовсько-московський кордон проходив уздовж 51 градуса північної широти і далі по Дніпру повертав у північному напрямку. Московська держава поступово, але впевнено приєднувала сіверянські князівства до своїх володінь (в 1521 р. під її опіку перейшло останнє із них – Новгород-Сіверське). Правда, на підставі Полянського мирного договору 1634 р. Московське царство повернуло Польсько-Литовській державі сіверянські князівства з певними змінами. Однак означена кордонна смуга існувала до 1648 р. Після звільнення більшої частини території України від золотоординського панування в 60-ті роки XIV ст., татарські орди перекочували в південно-східні степи Північного Причорномор'я та на Кримський півострів, де розпочалося формування Кримського ханату. Вже звідти вони проводили напади на своїх північних сусідів-землеробів на Переяславщину, Поділля, південні райони Київщини та Волині [2, с. 27]. Для оборони від нападів степовиків створилася система фортець. На Дніпровському Лівобережжі з'явилися нові укріплення в Батурині, Глухові, Чернігові, Ніжині, Любечі та в інших пунктах. На рубежі XIII – XIV ст. почало зростати населення на південно-східних кордонах України, зокрема в районі тоді ще невеликих містечок Черкас і Канева. Там, з метою встановлення перепон татарським набігам, теж були збудовані фортеці, які служили місцями перебування адміністрації староств і залоги різної чисельності. Для зміцнення південних кордонів Великого князівства Литовського використовувалися підрозділи васально залежних татар і вихідців із Кавказу, яких поселяли в кінці IV – на початку XV ст. поблизу Черкас, Канева та в інших місцевостях Лівобережжя. У функціях прикордонних міст оборона від степняків знаходилася на перших позиціях. Державою вимагалось, щоб замкові споруди – військові твердині країни – перебували у доброму стані. Існував визначений і завчасно узгоджений порядок дій у випадку виникнення зовнішньої небезпеки [3, с. 54]. У разі наближення чи вторгнення татар кожний боярин зобов'язаний був у складі відповідного загону виїхати в поле при державних замках в Черкасах, Каневі, Острі, Переяславі, Ніжині, Білій Церкві. Окрім загальних, стратегічних обов'язків щодо захисту кордонів, були і обов'язки, що конкретизувалися на деяких тактично-запобіжних заходах. Так, черкаські бояри були зобов'язані «лежати на воєводі в час неспокійний», що означало на випадок небезпеки обороняти київські укріплення. Бояри Остра виїжджали по черзі вартувати на дорогах Дніпровського Лівобережжя – «шляхи одвідувати по Сіверській стороні», куди могли прийти татари. У Черкасах та Каневі діяла регулярна сторожа на засідках – «на місцях урочистих» – поблизу татарських переправ. Обов'язком овруцького боярства була «служба ординська», тобто супровід великокнязівських послів та гінців через степ до Криму або ж татарських кочовищ на території Північного Причорномор'я. У Черкасах міщани мали, окрім згаданого вище, обов'язок їздити кілька разів упродовж року «в поле», тобто в степ, для «розгляду»(спостереження), де перебувають татарські кочівники [4, с. 6-10].

Українське козацтво пройшло тривалий і складний шлях свого розвитку. Виникнувши у Подніпров'ї, воно з часом поширилося на інші українські землі, стало панівною групою населення на Лівобережжі, Слобожанщині і, звичайно, в Запорозжі, формується як суспільний стан на порубіжжі. Поселяючись там, займаючись промислами чи отримуючи землі, вони, не маючи ніякого державного захисту, змушені були самостійно захищатись від войовничих сусідів, організовували окремі рейди углиб татарської території з метою захоплення здобичі, перехоплення ворожих загонів, що повертались з України після набігу, та ін. Дії по охороні кордону проводились, у більшості випадків, локально – централізована система оборони часів Київської Русі була зруйнована після монголо-татарської навали, кожне місто оборонялося самостійно. Внаслідок московсько-литовських воєн кінця XV – початку XVI століття значна частина сучасної території України (Чернігово-Сіверщина, Слобожанщина)

входили до складу Московського царства та згодом до Російської імперії. Протягом XIII–XIV ст. тут зберігалася в основному стара схема охорони територій – з допомогою системи фортець, які оточували центр князівства. Позбувшись у 1480 р. залежності від монголо-татар, Московська держава продовжувала потерпати від частих татарських наїздів на свої території з півдня, для попередження яких доводилося розвивати прикордонну службу. Захист південних рубежів, заселення і колонізація Півдня були досить важкою справою, оскільки ці території були місцями традиційних кочувань степовиків, а також проходження так званих «шляхів» (або «сакм») татар, котрі щороку, іноді по кілька разів, здійснювали набіги на території Московщини та України. Одним з головних шляхів був вододіл Дніпровського і Донецького водних басейнів, який проходить через нинішні Курську та Харківську області; ця татарська сакма звалася Муравським чи Царським шляхом. Від Муравського шляху відділялися Ізюмський та Кальміуський шляхи [5, с. 30-32]. З 1512 року охорона й оборона берега Оки стала загальнодержавною повинністю. Перші згадки про державну прикордонну службу в Московському царстві відносяться до 1512 року, коли князь Василь III «утвердил землю свою заставами». На цьому напрямку посилюються укріплення міст-городів, поступово створюється перша «засічна лінія», яка створювалась як глибокошеленована оборонна структура і в результаті до середини XVI ст. складалась із трьох ліній: перша лінія – сторожові застави і станиці козаків, що були висунуті в поле; друга – укріплення городів і сама засічна лінія, а третя проходила по р. Оці, де постійно стояли полки й артилерія. У XVI ст. це вже була безперервна лінія оборони, витягнута по фронту більш як на 1000 кілометрів. Глибина оборони перевищувала 200 кілометрів, з далеко висунутими вперед сторожовими заставами [6, с. 84]. Обов'язок стежити за належним станом завалів було покладено на спеціальну засічну сторожу. В обладнанні засічної лінії брали участь і місцеві мешканці. Вони будували «острожки», оточували свої поселення земляними валами, засікали лісові дороги. Тут же на високих деревах і курганах на відстані прямої видимості виставлялись дозорні пости, які сигнальними димами повідомляли про небезпеку. Основою прикордонної служби в даний період була сторожа. До її обов'язків входило постійно здійснювати розвідувальні виїзди в степ, стежити за рухом татар, перехоплювати «язиків», а за необхідності – здійснювати попереджувальні збройні сутички і навіть переслідування. Охороняли кордони «городові козаки», які відомі на цій службі з першої половини XV ст., та вільні козаки як з козачих станиць, так і з прикордонних городів. Вони прикривали два найбільш небезпечні напрями – рязанський і сіверський [7, с. 39]. У 20-х роках XVI ст. глибоку розвідку до Азову вели козачі станиці на «рязанській Україні», ближче московського кордону їздили українські люди і стояли застави. Сіверську землю охороняли севрюки (місцеві жителі) і путивльські козаки. Вони ж служили в донецьких сторожах по найму, супроводжували як провідники маршрути пересування військових загонів московських воєвод. Севрюки підтримували зв'язки з черкаськими і канівськими козаками, що вважались підданими польського короля, і через них отримували відомості про набіги, які готувались. Керівництво Московської держави активно залучало на прикордонну службу українське козацтво і в результаті такого підходу наприкінці XVI ст. велику частину особового складу прикордонних московських залог становили вихідці з України [2, с. 117]. Остаточно сторожова служба була організована при цареві Іванові Грозному. Головним начальником прикордонної служби було призначено боярина, князя Івана Михайловича Воротинського, який прослужив на південному кордоні більше 30 років. 16 лютого 1571 р. був прийнятий перший у Московському царстві військовий статут – «Боярський приговор про станичну і сторожову службу». Ним, разом з принципами та завданнями, покладеними на прикордонну охорону, встановлювалися також порядок дій сторожів і станичників при виявленні на сакмах ворога, дисциплінарна відповідальність сторожів і станичників, їхнє оснащення тощо. Організована таким чином прикордонна варта мала 2 основні елементи сторожової служби:

- стаціонарні сторожі (попередники сучасних застав), які контролювали визначену ділянку місцевості і у межах якої здійснювали роз'їзди;

- станиці, які передували появі рухомих прикордонних постів (нарядів).

Статут, напрацьований Воротинським і затверджений Іваном Грозним, пізніше був доповнений і вдосконалений за Бориса Годунова [8, с.2-4]. У 1623 році вводиться новий статут сторожової та станичної служб. Принципи організації сторожової і станичної служб попереднього статуту були в основному збережені, але були і нововведення, зокрема, пов'язані з введенням цілодобової охорони кордону, зменшення відстані, на яку розсилались станиці, тощо. Новий статут діяв до кінця XVII ст. Ще одним засобом охорони кордону продовжувало залишатися будівництво засічних ліній. Зруйнована татарами на початку XVII століття Велика засічна лінія (XVI-XVII ст.) відбудовується в середині цього ж століття. Але частина укріплень будується вже на нових рубежах і отримує назву Білгородської засічної лінії. Саме це місто-фортеця, винесене далеко в степ, стало центром усієї системи оборонних споруд нової прикордонної лінії. До охорони засічної лінії активно залучалися жителі прилеглих територій. Крім охорони та дотримання у належному стані засік, місцеві мешканці у небезпечний час виставляли ополчення, яке розподілялося між окремими ділянками-засіками. З другої половини XVII ст. турботу про московські кордони, на своїх напрямках, перебирають на себе українські військово-державні утворення: Українська козацька держава, Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина [9, с.13].

Уклавши Березневі статті, Богдан Хмельницький автоматично перебрав на себе турботи про південний кордон Московського царства, більше того, цей напрямок став ще небезпечніший. Готуючись до походу проти Польщі навесні 1655 р., Хмельницький особливо дбав про надійність захисту південних кордонів. А підстави для тривоги були, оскільки Магомет-Гірей не хотів примиритися з протекцією Москви над Україною. Форми і методи прикордонної служби у державі Б. Хмельницького та у Гетьманщині були різноманітні. За несенням прикордонної служби у другій половині XVII ст. слідував білгородський воевода. На відміну від запорозьких козаків, які отримували від походів певний зиск у вигляді платні чи трофеїв, вони змушені були поєднувати господарську діяльність із військовою службою. Основною формою охорони кордону був форпост. Кожен з них у межах певного територіального району розставляв чергові вартові команди – «бекети»(пикети), котрі були специфічною формою козацької аванпостної служби і налічували, як правило, 3-4 козаки. Вони являли собою, по суті, спостережні пункти з караульними постами, які висувалися на південь від головних постів і розташовувалися на підвищених місцях, здебільшого на «могилах» (курганах). На самих форпостах, також на підвищених місцях, стояли так звані «фігури», «маяки-гляди». У разі тривоги ці фігури підпалювалися і полум'ям та димом сигналізували про вторгнення ворога. Лівобережні козаки обслуговували форпости в районі Дніпра, слобідські – вздовж р. Донець. Кожному лівобережному та слобідському полку вказувався відповідний відтинok прикордонної території, який він повинен був забезпечити форпостами. За ініціативою російського уряду в 1731 – 1735 рр. зводиться Українська прикордонна укріплена лінія – система оборонних споруд, розташованих поміж Дніпром та Сіверським Донцем. Її основним призначенням теж був захист Лівобережної та Слобідської України від грабіжницьких наскоків кримських татар. Лінія мала 16 фортець і підсилювалася більш ніж 200 редутами та блокгаузами. Загальна довжина укріплень перевищувала 285 км. Основна оборонна смуга проходила по кордонах Полтавського та Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього р. Оріль, по берегу Орелі та її притоки Берестової, далі по р. Берека до її впадіння в Сіверський Донець (від сучасного Краснограда до Ізюма). Татарські загони доволі часто проривали Українську укріплену лінію [10, с.159-160].

На початку XVIII ст. на основі лівобережних і слобідських полків Петро I створив ще одну прикордонну структуру для захисту південних рубежів – Українську ландміліцію. На ландміліцію покладалися такі завдання: охорона і оборона кордонів від раптових військових нападів та набігів; спостереження за таємним провозом «біглих людей» і проникненням лазутчиків; боротьба з контрабандистами, із загрозою занесення епідемій, з бродяжництвом в прикордонні (адже там могли критись зловмисники та шпигуни). Передбачалось, що ландміліція буде також брати участь і у

військових діях. Загроза постійної військової небезпеки зменшується, прикордонні структури стають зайвими, і у 1775 р. Українська ландміліція ліквідується [11, арк. 386]. Московське царство на кордоні із Гетьманщиною в період її існування мало 3 митниці: в Брянську, Сівську та в Курську. Інколи купці користувалися послугами Білгородської митниці (переважно, купці Слобідської України). Вказані митниці припинили своє існування разом із знищенням української митної системи – протягом 1753–1757 рр. Шляхом послідовних указів імператриці Єлизавети Петрівни про ліквідацію внутрішніх митниць, внутрішніх мит та дрібних зборів, відміни індукти (мити за ввезення товарів) та евекти (мити за вивезення товарів) у торгівлі між Російською імперією та Гетьманщиною власне українська митна система була знищена. У першій половині XIX ст. інститут військових поселень набув подальшого розвитку. Перша спроба створення військових поселень нового зразка відноситься до 1810–1812 рр. Інший варіант поселення кавалерії опрацьовувався влітку 1853 р., коли відповідна комісія збрала необхідні відомості про казенні селища Ніжинського та Борзнянського повітів Чернігівської, а також Роменського та Гадяцького повітів Полтавської губерній, де передбачалося поселити легку кавалерійську дивізію і бригаду кінної артилерії. Доповідь з цього приводу була представлена імператору в грудні 1853 р., тобто, коли вже йшла війна, тому Микола I наклав резолюцію «Оставить впредь до повеления» [12, с. 80]. У 1857 р. військові поселення кавалерії були перейменовані на Південні поселення, які до 1868 р. були поступово ліквідовані. Відігравши роль другого ешелону прикриття західних та південно-західних кордонів Російської імперії, військові поселення кавалерії, що розташовувалися на сучасних українських землях, поступилися місцем іншим формам забезпечення безпеки державних рубежів [7, с. 40].

Отже, українське козацтво впродовж своєї історії постійно виконувало завдання з охорони кордонів. Ця функція була притаманна різним козацьким станам. Для козацтва, що заселяло прикордоння, його охорона була викликана природною необхідністю самооборони. Набрані на службу черкеси, реєстровці отримували накази охороняти кордони Литви та Польщі. Для того, щоб отримати маєток, заробити кошти, наймалися козаки в станичну і сторожову службу Московського царства. У Гетьманщині, Запорозжжі, Слобожанщині створювались спеціальні прикордонні структури, які захищали ці українські автономії і слугували передовим форпостом охорони й оборони Російської імперії. Щодо форм і засобів охорони кордону, то вони постійно удосконалювались, створювались спеціальні структури, що робило козацьку прикордонну охорону мобільнішою і боєздатнішою і давало можливість ефективніше вирішувати завдання зміцнення безпеки країни, захисту й охорони кордону.

1. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 445. – Оп. 1. Спр.–1. – 240 арк.

2. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVII ст. / В.О.Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 223 с.

3. Моця Б.О. Батурин у системі фортифікаційних споруд Лівобережної України XVII ст. / Б.О.Моця // Батуринська старовина: зб.наук.пр., присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К. : вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 52-61.

4. Мальченко О. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV–середина XVII ст.) / О.Мальченко // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 1996. – Том 1. – С. 5-23.

5. Саратов И.Е. Муравский шлях через Дикое поле / И.Е.Саратов // Памятники Отечества. – 1980. – № 2. – С.30-35.

6. Ежуков Е. «Утвердил землю свою заставами». Василий III и охрана границ московского государства / Е.Ежуков // Пограничник. – 1998. – № 6. – С. 82-87.

7. Иванченко И.Г. Украинское прикордоння Московской державы / И.Г.Иванченко // Кордон. – 1998. – № 3-4. – С. 38-40.

8. Боярский приговор о станичной и сторожевой службе 1571 года // «Акты Московского государства». – М., 1890 – Т. I (1571-1634 гг.). – С. 2-7.
9. Заїка Г.П. Українська лінія / Г.П.Заїка. – К. – Полтава: ВЦ «Археологія» УОД-ПА, 2001. – 86 с.
10. Моця Б. Козацька фортифікація Лівобережної України / Б.Моця // Нові дослідження козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2003. – Випуск 12. – С. 156-162.
11. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 1. – 386 арк.
12. Клементьев В.В. Военное ведомство в охране границ Российской империи / В.В.Клементьев. – М.: Академия ФПС России, 2002. – 190 с.

Каленская А.В.

Пограничники на Днепровском Левобережье

В статье рассмотрены и проведен анализ отдельных аспектов охраны юго-восточных границ пограничниками украинских военно-государственных образований XIV – XVIII веков и участие украинского казачества в приграничных структурах, создаваемых государствами-колонизаторами. На основе архивных источников и историографии автор ставит целью исследовать особенности становления и охраны земель Левобережья в XIV – XVIII веке.

Ключевые слова: оборонительные сооружения, крепость, пограничники, юго-восточная граница, казачество.

Kalenska A. V.

Border guards on the left bank of the Dnieper

The article reviewed and analyzed certain aspects of the protection of the south-eastern borders of the ukrainian border military-state entities XIV – XVIII centuries and part of the ukrainian cossacks in the border structures created states colonizers. On the basis of archival sources and historiography of the author aims to explore the features of formation and preservation of lands of the Left Bank in the XIV – XVIII century.

Keywords: fortifications, the castle, the guards, the south-eastern border, the cossacks.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

Ольга Травкіна

БУДИНОК ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Висвітлюється питання історії будинку Чернігівського колегіуму в кінці XVIII — першій половині XIX ст., розміщення в ньому губернських установ: казначейства, архівів казенної палати та губернського правління. Розглядаються ремонтні роботи, які проводилися з періодичністю в 10 років для підтримки приміщення у належному стані, в результаті яких воно зазнало змін як у зовнішньому вигляді, так і у внутрішньому плануванні.

Ключові слова: будинок Чернігівського колегіуму, губернське казначейство, архіви губернського правління та казенної палати, ремонтні роботи, кошторис.

Будинок Чернігівського колегіуму завжди привертав увагу як одна з найяскравіших пам'яток барокової архітектури XVIII ст., як домінанта історичної частини Чернігова, що височить на краю валу колишньої фортеці. Неординарність споруди могла породити цікаву історію про те, що під час риття її фундаменту було знайдено срібного ідола, тобто у дохристиянські часи тут знаходилося язичницьке капище.

Проте історія будівництва, особливості архітектури, призначення будинку в різні часи залишаються багато в чому ще не з'ясованими. Дискусійним є питання, чи справді це було приміщення Чернігівського колегіуму. За свідченням історичних джерел будинок, нині відомий як Чернігівський колегіум, входив до споруд колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря. Його складна об'ємно-просторова композиція об'єднувала церкву Всіх Святих з віттарем, трапезну, дзвіницю. Вражає верхній ярус дзвіниці колегіуму. Він немовби скульптурно виліплений з восьми могутніх напівциліндрів, увінчених куполом. Над входом до дзвіниці знаходилася закладна керамічна дошка з гербом гетьмана Івана Мазепи. Вона збереглася до нашого часу і напис на ній свідчить, що дзвіницю було збудовано у 1700 — 1702 рр. На її верхньому поверсі знаходилася церква в ім'я Іоанна Предтечі, патронального святого гетьмана Івана Мазепи. У літературі висловлювалося припущення, що роботами зі спорудження будинку міг керувати російський зодчий Дмитро Аксамитов [1, с. 6]. Проте документальних підтверджень цьому немає. Дослідники звернули увагу на те, що дзвіниця нагадує вежу церкви Усікновення голови Іоанна Предтечі підмосковного села Дьяково (1547 р.) в Росії, а щедрий бароковий декор будинку відносили до ранньопетровського типу. Немає і одностайної думки про час спорудження монастирської двоповерхової трапезної, яка примикає до дзвіниці зі сходу. В літературі утвердилася думка, що її перший поверх спорудили у другій пол. XVII ст., а потім

© Травкіна Ольга Іванівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

на поч. XVIII ст., надбудувавши другий поверх, з'єднали його з дзвіницею. З заходу дзвіниці, найімовірніше за все одночасно з нею, прибудували впритул комплекс приміщень «...оучилищъ каменныхъ шесть за скудость мейсца, под единымъ покровомъ» Чернігівського колегіуму [2, арк. 15]. У 1749—1765 рр. зі сходу до трапезної — корпус духовної консисторії (дикастерії).

Після ліквідації кафедрального Борисоглібського монастиря, згідно з указом Катерини II від 10 квітня 1786 р., він продовжував залишатися резиденцією чернігівських архієреїв, поки у 1790 р. їм було наказано переселитися до Троїцько-Іллінського монастиря. Проте чернігівський архієпископ переїхав туди лише 1796 р. після закінчення там ремонту архієрейського будинку [3, с. 289], а будівлі колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря («архиерейского дома») передали у казенне відомство. У зв'язку з проведенням адміністративно-територіальної реформи 1781 р., у результаті якої були ліквідовані політична автономія Гетьманщини та полково-сотенний устрій, а натомість створено троє намісництв: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, а у 1802 р. — Чернігівська губернія, виникла необхідність в утворенні та розміщенні нових губернських установ. Саме частину монастирських корпусів ліквідованого кафедрального Борисоглібського монастиря, який знаходився в адміністративному центрі Чернігова, в північно-східній частині колишньої Чернігівської фортеці, було вирішено використати для розташування в них державних установ. Зокрема, у колишньому будинку чернігівського архієпископа розмістили губернське правління, казенну палату, приказ громадського піклування. Інші монастирські споруди з часом розібрали, зокрема і західний корпус, який примикав до дзвіниці, а також духовну дикастерію зі сходу. А от колишня монастирська трапезна з дзвіницею (будинок Колегіуму) уціліла, оскільки в ній вирішили розмістити грошову комору казенної палати. У січні 1797 р. губернський казначей доповідав, що «...в бывшем архиерейском здешнем доме под трапезою имеется способный для хранения денежной казенной суммы каменный погреб, которому нужно приделать дверь», а також клопотався про виділення «надлежащего караула» «для бережения суммы» [4, арк. 3]. Губернському архітектору А. Карташевському було наказано провести огляд приміщень і скласти витрати на ремонт. З кошторису видно, що, окрім грошової комори, планувалося облаштувати «щетную»: «... на сделание в денежной кладовой новых железных решеток и переплетов со стеклами к пяти окошкам, также и дверей с крючьями в чулане. А в состоящую на сопотив сей кладовой под колокольнею комнату назначаемую для щетной сделать пол, окошка, двое дверей, печь, и для счету денег два больших стола. Под сею же щетною в погребных четырех отделениях назначаемых для денежной кладовой сделать полы, прочистить окошко и сделать к нему железную решетку, а потаенную лестницу заложить в два кирпича толщиной» [4, арк. 14]. Планувалося облаштувати двоє великих і двоє малих дверей, вісім вікон, розламати стару піч і скласти нову та обкласти її кахлями, побілити грошову комору з чуланом та «щетную». На ремонт необхідно було витратити 318 руб. 19 коп. Отже, в приміщеннях під дзвіницею та колишньої трапезної, «в погребных четырех отделениях» передбачали розмістити комору для грошей, а над нею — рахункову кімнату з пічкою та столами. З рапорта А. Карташевського дізнаємося, що «подле кладовой Губернского казначейства и приказа общественного призрения в сенях был проход: для безопасности коего нужно закрыть дверь кирпичом, и вместо оной необходимо сделать для свету окошко и вставить в оное железную решетку, которую можно потребить имеется от разборки бывшего каменного здешняго магистрата» [4, арк. 20]. Сіни, які знаходилися біля казначейства, найімовірніше за все, це коридор між корпусом дзвіниці і нижнім поверхом під колишньою трапезною. Вони мали прохід з дверима. З метою безпеки пропонувалося закласти двері і замість них влаштувати вікно, а цеглу взяти з колишнього будинку магістрату, який розташовувався в північно-східній частині Чернігівської фортеці поблизу Миколаївських (Прогорілих) воріт.

Губернське правління і собі вирішило в колишній трапезній розмістити архів. Того ж таки 1797 р. воно «избрало выгодным ...для определения удобного места на занятие архивом ...бывшую трапезную церковь в находящимся пред оною покоем и один большой особо амбар, и как для сложения в сих местах дел нужно сделать пол-

ки и для предохранения оных от гнилости деревянные полы, а в некоторых местах починить окошки и крышу» [5, арк. 1]. Для цих робіт, в тому числі, пропонувалося у великому амбарі «для большого свету вырубление ...девяти окошек», планувалося залучити 30 майстрових. Через брак професіоналів хотіли для казенної роботи залучити «колодников», тобто в'язнів, оскільки в Чернігівському острозі із 100 в'язнів лише 43 отримували «кормовые деньги», а 57 відпускалися «на связках для испрошения по городу мылостыни, но оною пропитать себя не могут» [5, арк. 1]. У червні 1797 р. губернське правління також повідомляло, що «каменный корпус губернской архивы отведенный в упраздненном Борисоглебском монастыре весь уже делами наполняется так, что с числа привезенных из бывшего новгород-северского наместничества...почти третьей части поместить в нем нет места», тому архітектору А. Карташевському поставили завдання оглянути та зробити кошторис «каменного места смежного с архивом губернского правления, где была лестница из монастырской братерной поварне в трех отделениях состоящее» [5, арк. 20]. У кошторису зазначалося, що на «сделание в трех отделениях назначенных для присоединения и умножения архивы малороссийского губернского правления полу, полок, дверей, переплетов со стеклами к 4 окошкам и подделку обваливавшегося потолка и выбеление стен с потолками за пробитие двери в стене для соединения сих трех отделений с большою архивою и за отделку оной двери.....Всего 98 руб. 47 коп.» [5, арк. 24]. Можна припустити, що колишня монастирська куховарня знаходилася на першому поверсі, під монастирською трапезною у східній частині і складалася з трьох приміщень, де зараз знаходиться коридор у фондах, фондосховище та кімната вченого секретаря і завідувача господарським відділом Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Куховарня у південно-східній частині в стіні мала сходи, які вели як у підвальну частину, так і до другого поверху, до трапезної церкви.

Зайнявши частину приміщень колишньої монастирської трапезної з дзвіницею під грошову комору, казенна палата також прагнула розмістити свій архів у покинутих монастирських приміщеннях. У березні 1797 р. чернігівський полковник Сахновський запропонував збірку матеріалів казенної палати розмістити в братському корпусі, де була броварня в чотирьох кімнатах з сіними [6, арк. 1]. Планувалося послати в них дерев'яну підлогу, замість земляної, а «старые, большие, разбитые пивоварные печи вовсе разломать» та скласти нову, прорубати для кращого освітлення ще два вікна та три розширити, виготовити віконні рами, в яких нижня частина повинна підніматися, вибілити склепіння, влаштувати 14 полиць для складання справ. Усього необхідно було витратити на ці роботи 275 руб. 45 коп. [6, арк. 1, арк. 7,8]. У травні 1797 р. на цьому корпусі через сильну бурю знесло частину даху і його ремонт ще потребував 255 руб. 60 коп. [6 арк. 1, арк. 13]. Справи архіву казенної палати рекомендовано було покрити «ценовками» «от течи». Можливо, через ці причини важливі документи, «доставленные из Киевской казенной палаты, так и прежде присланные из таковой новгородсеверской, равно и хранящиеся в архиве бывшей черниговской губернии высочайшия грамоты, гетманские универсалы и другие крепости служащие на имена прежде бывшия монастырския, против описей освидетельствовав, и сложя оные по тем описям в особливые сундуки велели перенестъ из архивы в кладовую губернского казначея, где хранится денежная казна и поставив оной сундук в особой при той кладовой горнице запечатали казенною сей палаты печатью» [6, арк. 1, арк. 29]. А казенна палата продовжувала шукати приміщення для збереження своїх документів. У наступному 1798 р., а потім і у серпні 1799 р. пропонувалося архів казенної палати розмістити у приміщенні духовної дикастерії (консисторії), яка зі сходу примикала до трапезної [7, арк. 1, 26]. Планувалося оглянути «состоящие близ нынешней архивы порожние каменные строения, кои прежде были бывшей монастырской кладовой». Згідно з кошторисом передбачалося «прорубка дверей для сообщения со старою архивою и окошек...прорубку части свода, где лестница на верх....» [7, арк. 15]. Для ремонту та обладнання приміщень необхідно було витратити 498 руб. 70 коп. Проте плани стосовно розміщення архіву казенної палати в корпусі колишньої консисторії не були здійснені. Приміщення консисторії та корпуси колишніх келій з господарськими будівлями, монастирський мур врешті були розібрані, оскільки вони вже на

той час були в незадовільному стані, до того ж після ліквідації Чернігівської фортеці на поч. XIX ст. почала формуватися нова регулярна забудова губернського центру, в результаті чого на території колишнього Борисоглібського монастиря облаштували соборну площу.

Таким чином, у кінці XVIII — на поч. XIX ст. у будинку, нині відомому як будинок Чернігівського колегіуму, на верхньому поверсі розмістився архів Чернігівського губернського правління, а в нижньому — комора губернського казначейства [8, арк. 1]. Врешті тут також розмістили частину архіву казенної палати: «в двух покоях под колокольнею нынешнего собора, где прошлого года (1804 р. — **О.Т.**) за сломкою казенной палаты архива, помещено некоторая часть архивныхъ дел» [9, арк. 1].

У 1803 р. казначей Рубисов повідомляв, що «в корпусе каменном, где и казначейство здешнее, состоящее напротив в другой половине о двух этажах каменное строение пришло в крайнюю ветхость, так что вокруг онаго есть большие трещины и на верхнем этаже вывалилась часть свода в чем и предвидится опасность, дабы упавши оно не причинило казначейству и кладовой повреждения» [9, арк. 3]. Найімовірніше, мова йшла про двоповерхове приміщення колишньої монастирської трапезної. Цивільний губернатор І. Френсдорф розпорядився його розібрати. У 1804 р. сповіщалося, що «строение каменное, которое состояло в одной крышке с корпусом, где ныне казначейство находится, в округе все до последка уже разломано; крыша же над казначейством с одной стороны осталась и донныне не заделаною» [10, арк. 1]. Певніше всього, розібрали приміщення навколо дзвіниці з трапезною: корпус, який прилягав до дзвіниці із заходу, та будівлю колишньої консисторії, яка прилягала до двоповерхової трапезної зі сходу. Казначейство просило відремонтувати дах, який залишився над приміщенням казначейства з одного боку «незаделанным». Проте губернатор наказав розібрати приміщення, де перебувало казначейство з коморою, оскільки «по высочайше подтвержденному городу Чернигову плану предположен к сломке» [11, арк. 7]. Таким чином, згідно з регулярним планом забудови м. Чернігова, який був затверджений 10 квітня 1803 р., планувалося знесення будинку Чернігівського колегіуму, де на той час розміщувалося губернське казначейство з грошовою коморою. Натомість губернатор запропонував перемістити казначейство «в комнатах тех же, где сторожа губернского правления помещаются, а сих перевести, где губернской роты караульня находилась, кладовую же поместить в той кладовой, где губернского казначея помещается в особо отдельном погребе» [11, арк. 7]. Але казначей відмовився перебиратися в кімнати сторожів губернського правління, мотивуючи це тим, що кімнати були малі для розміщення скринь, трьох столів, стільців, лавок, облаштування місця для присяжних, варистої печі тощо [11, арк. 15]. Врешті казначейство з грошовою коморою залишилося в будинку Чернігівського колегіуму. Саме через ці причини він не був розібраний, як інші приміщення колишнього Борисоглібського монастиря, і зберігся до нашого часу.

Як зазначалося вище, дах будинку вимагав термінового ремонту, оскільки він знаходився в аварійному стані: «крыша...вся крайне ветхая и негодная, а паче от того, что сделана с заламами и с рывнами горизонтально лежащими, онаго к починке или перекрытию неспособна» [8, арк. 1]. Як бачимо, дах на будинку Колегіуму був з заламами (уступ на даху або в конструкції багатоярусного верху, що утворюється комбінацією стіни зі зрізаною пірамідою) та ринвами (труби або жолоби для стікання води). Це важливе документальне свідчення, оскільки під час післявоєнної реставрації будинку первісний дах не був реконструйований через «брак вичерпної аргументації», як зазначала реставратор М. Говденко. Дослідник І. Ігнатенко також припускав, що будинок Колегіуму мав високий дах із заламами, оскільки дахи з заламами були характерними для барокової архітектури XVII—XVIII ст. Він наочно зобразив його на кольоровій графічній реконструкції будинку. У лютому 1803 р. був складений кошторис нової покрівлі. Він передбачав «сломку старой крыши» та покриття її «шпалювкою в два ряды» [8, арк. 1]. Тримальну конструкцію покрівлі становили крокви (30 шт.) із соснових балок довжиною 12 аршин (приблизно 8,4 м), товщиною 5—6 вершків (приблизно 22—27 см), а шалівки (дерев'яних дощок) довжиною 9 аршин (приблизно 6,4 м), шириною 6 вершків (приблизно 27 см) планувалося використати

800 штук. Ще 40 шт. балок необхідно було для зв'язку крокв та 60 штук лат для обрешітки крокв. Ці матеріали коштували 200 руб. Цвяхи використовували «пудові» та «напівпудові» (5 п.). Теслям за роботу необхідно було заплатити 120 руб. [8, арк. 3]. Усього на зведення нового даху передбачалося витратити 415 руб. 60 коп. Роботи проводилися у 1804 р. Покрівля була пофарбована червоною олійною фарбою. Під час зведення нової покрівлі постало питання про долю «церковного купола». У літературі утвердилася думка, що трапезна церква Всіх Святих мала два куполи, а третій увінчував дзвіницю. На графічній реконструкції будинку Чернігівського колегіуму М. Говденко зображено два куполи цієї церкви. Вважається, що вони були знесені під час зведення нової покрівлі, можливо, саме у 1804 р., оскільки тоді була розібрана стара покрівля з залами. Проте в архівних документах про це немає ніяких відомостей. Лише зазначається про якийсь «церковний купол», що його цивільний губернатор барон І. Френсдорф розпорядився залишити: «оставив состоящий на том корпусе церковный купол при таковой отделке крыши в таком положении как ныне есть» [8, арк. 32]. Можливо, він мав на увазі купол дзвіниці.

У цей же час у будинку проводилися також роботи щодо укріплення склепінь: «в верхней каменной кладовой, где хранится ведомство Господина Губернского казначея казенная денежная сумма, в одном месте с потолка начал выпадать кирпич» [12, арк. 1]. Огляд встановив, що причиною «выпадения кирпича из свода...есть осадка каменного столба проведенного с низу от погребов чрез кладовые в верхнем этаже, где архива губернского правления помещается; на нем в погребах и нижнем этаже, где кладовые состоят основаны своды; в верхнем этаже, где архива столб подведен только до сводов, а с ними не соединен. А теперь сей столб по тяжести своей, а может быть и от порчи некоторой в фундаменте начинает оседать и от верхнего свода, который в архиве отстал уже на четверть аршина; что и по железу проведенному во оном столбу весьма приметна» [12, арк. 7]. Було рекомендовано, «дабы от осадки помянутого каменного столба не обрушились и вовсе своды в кладовых необходимо нужно для облегчения сводов нижний на первыя случай означенный столб сломать в верхнем этаже, а в нижнем, где кладовые, подвести каменную арку под то место, где прежде печная труба была проведена» [12, арк. 7]. Як бачимо, в тій частині будинку, де розміщувалася колишня трапезна, а потім архів губернського правління, був стовп, який тягнувся з підвальних приміщень і проходив через нижній поверх. Через осідання стовпа він почав відходити від склепіння на верхньому поверсі і з ним не з'єднувався. Була загроза обвалення склепінь на нижньому ярусі, почала вже вивалюватися цегла. Тому вирішили на верхньому поверсі розібрати стовп, а на нижньому укріпити склепіння шляхом підведення арки там, де раніше була пічна труба.

У 1806 р. губернський казначей виявив у північній стіні будинку Чернігівського колегіуму, де була грошова комора, з боку Валу, «провалину», яка становила загрозу для зберігання казни [13, арк. 1]. У цей час тут розбиралася будинкова прибудова, яка прилягала з боку вулиці Преображенської. Стіна, де виявили провалля, була внутрішньою цього видовженого приміщення, яке примикало до трапезної і яке вирішили в цей час розібрати. Цю північну прибудову позначено на плані колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря М. Кречетнікова кін. XVIII — поч. XIX ст. Огляд засвідчив, що «при разломки передней каменной пристройки и наружной стороны самой кладовой губернского казначейства от крилиев с наружи окошки в погреб под оную кладовую и в стене кладовой арки заложенные в полкарниза (в полкирпича?), что самое будучи прежде сего внутри строения не было приметно ниже опасно, и что ныне необходимо нужно для обеспечения денежной казны в самой скорости заложить означенное отверстие окошечное и арки в кладовой, а при том и печные, где трубы в стене продолной оной кладовой выведено» [13, арк. 6]. Оглянувши також погріб, де зберігалися гроші, архітектор А. Карташевський виявив, що «в оном находится большая сырость, а наипаче в двух отделениях к Валу состоящих, в которых полы и дверь согнили, чему причиною стеснение и гнилость воздуха от недостатка сквозного ветру» [13, арк. 10]. Він запропонував знову відкрити вікна «кой видно были зделаны в той стене, но теперь заложены....1-е проломать четыре наружные (окна - **О.Т.**) и одно внутреннее отверстие; 2-е вделать в наружные окошки железные решетки, зделать сна-

ружи при окошках каменные стенки, чтобы дождевая вода не подходила; 3-е сделать над наружными окошками пологую крышечку и внутрь погреба в двух отделениях новый пол со одною дверью; 4-е сделать рамы растворчатые со стеклами четыре; 5-е выкрасить крышечку черною, а окошечные рамы серою масляными красками» [13, арк. 10]. Під час цих робіт грошову казну перемістили з підвалів у верхню комору.

Турбота про безпеку зберігання грошової казни в цьому будинку була актуальною і впродовж наступних років. Так, у 1810 р. замість «ветхих» дерев'яних входних дверей у комору пропонувалося виготовити метелеві двері з засовами, а також залізні ґрати на п'ять вікон та нову скриню, де зберігалися гроші, з внутрішнім замком та міцним окуттям [14, арк. 8]. У цей час облаштовувалися й інші приміщення. Так, при коморі губернського казначейства була «щетная изба». Після огляду було вирішено побілити в ній стіни зі склепіннями, зробити нові віконні рами, виготовити для зберігання справ 10 полиць з соснових дощок із закритими дверцятами, а також приробити до кахельної печі «варистую» пічку [14, арк. 26]. Сама кахельна піч «в топке вовсе неспособна, и от оной изба по случаю прохода во все щели кафельные дымы почернела, а по сему находящиеся в карауле присяжные и солдаты претерпевают» [14, арк. 29]. Як бачимо, тут знаходилися присяжні, які перебували постійно в коморі та зберігали печатки й замки, а також караульні солдати. Зазначалося також, що «в означенной щетной избе вделали железные решетки, которые затмевают только светлость окошек, далее не нужны» [14, арк. 29].

Наступний етап значних ремонтних робіт дзвіниці з прилеглими до неї приміщеннями, де на нижньому поверсі знаходилася грошова комора губернського казначейства, а на верхньому — архів губернського правління, проводився у 1818—1820 роках. Треба зазначити, що в ці роки відбувалися також значні ремонти Спаського собору з прибудовою притворів-тамбурів та Борисоглібського собору. Були відремонтовані як зовнішні стіни, покрівля, так і внутрішні приміщення будинку Чернігівського колегіуму. Оскільки на той час тиньк на стінах та карнизах ззовні в багатьох місцях відпав, то вони були отиньковані й побілені. Для цього використовували вапно (40 четвертей (1 четверть—209 літрів), алебастр (20 пудів) та пісок (6 возів), а всього планувалося витратити на ці роботи 596 р. [15, арк. 10]. Покрівля споруди, яка була замінена у 1804 р., потребувала фарбування. На малярні роботи, зокрема фарбування куполів та покрівлі зеленою олійною фарбою двічі, а також позолоту хреста, передбачалося витратити 500 руб. [15, арк. 10]. Була нагальна потреба і у ремонті 49 цегляних, перекритих дошками, сходинок, які вели на дзвіницю. Необхідно було переробити та настелити також дерев'яну підлогу в двох приміщеннях під дзвіницею. Найімовірніше за все, після передачі будинку у казенне відомство, дзвіниця продовжувала функціонувати як соборна. На ній висіли дзвони, і дерев'яні пов'язі та підпорки під великий дзвін теж потребували заміни та укріплення. На ці роботи планувалося використати 100 штук соснових дощок та 35 дубових брусків. Узагалі всі ці ремонтні роботи дзвіниці потребували чималої суми — 1679 р. [15, арк. 11].

Питання ремонту підвальних приміщень, де зберігалася грошова казна, та рахункової кімнати піднімалося ще у 1816 р. і мотивувалося це й тим, що у жовтні цього року «назначено в сию палату (казенну палату. — **О.Т.**) из Московской Казенной Палаты сто тысяч рублей медной монеты для хранения которой означенный погреб нужен» [16, арк. 1]. Потребували ремонту бокові стінки та цегляний поріг зі сходами до «погреба», які «обветшали и в некоторых местах обрушились». Сходи необхідно було переробити та покрити дошками, а також відремонтувати та укріпити входні залізні двері за допомогою гаків і засувів, а також двоє внутрішніх дверей. Для дверей потрібні були навісні замки з ключами, а для грошової комори — скриня для зручного перенесення великої кількості грошей за межі грошової комори [16, арк. 20]. Столярному майстру Призу заплачено 25 руб. за «сделание... сундука... для хранения на случай перенесения состоящей в ассигнациях казны с ящиками на серебро и золото» [14, арк. 20]. «В двух отделениях погреба» треба було вичистити сміття та наслати нову підлогу «заместь старого сгнившего пола», закласти цеглою «наглухо двери в особенном отделении погреба смежного», над «погребными окошками» полагодити покрівлю [16, арк. 5, 14, 15, 20, 27, 35, 39, 40].

«Щетная изба с сеньми», де знаходився і військовий караул, також потребувала ремонту та побілки, оскільки «в печи в нескольких местах сделались трещины и свод почти развалился... и труба имеет трещины по елику ввремя топки пробывает дым и вся изба от того сделалась закуреною» [16, арк. 20]. Необхідно було її полагодити, а стару пічку «израсчатую, состоящую при варистой» — розібрати. Відомо, що пічку з трубою та боровом було полагоджено у 1819 р. [17, арк. 9]. Проте у 1820 р. «выведенная под крышею из печи боровом труба треснула, и въ онои сажа загорелась почему тот боров и проломан» і трубу з боровим знову лагодили [18, арк. 1], а потім їх знову ремонтували у 1823 р. [18, арк. 6]. Необхідно було замінити також рами зі склом у вікнах, оскільки «в щетной избе окошки все крайне ветхи» та переробити підлогу [16, арк. 20, 27]. Для упорядкування рахункової кімнати передбачалося виготовити перегородку або шафу для зберігання справ та книг, а також вісім лотків, один великий стіл і вісім стільців або лавок [16, арк. 20, 27]. Теж пропонувалося для укріплення тріщини «над заднею дверью, которая вовсе не нужна», наглухо закласти цеглою, яку виломати з карнизів «в корпусе близ Валу», тобто споруди, відомої тепер як будинок Я. Лизогуба [19, арк. 14]. У 1819 р. «в архиве (губернского правління. — **О.Т.**), состоящей при каменной колокольне» лагодилися віконні рами зі склом [20, арк. 9].

Через деякий час знову постала необхідність у проведенні ремонтних робіт покрівлі дзвіниці та корпусу, що до неї прилягав, а також грошової комори та рахункової кімнати. У 1824 р. у рапорті архіваріуса казенної палати повідомлялося, що «в комнатах под колокольнею, где помещается архив сей палаты, по крайней ветхости крыши, имеется во многих местах течь и валится с потолков штукатурка и кирпич», до того ж «дошатая перегородка в приходных сенях у лестницы, идущей на колокольню» через те, що «она неукреплена железными скобами и гвоздями движется и также угрожает падением от имеющейся в одной стене, и во многих окошках щелей в дождливую и бурную погоду бывает сильная для бумаг вредная мокрота» [21, арк. 1, 5]. Як свідчать документи, покрівля нижнього ярусу навколо дзвіниці була залізна, а на корпусі, що прилягав до неї — дерев'яна. Стару залізну покрівлю (вагою 22 пуди) було знято, замінено на нову, полагоджено частково також дерев'яну покрівлю та обидві були пофарбовані двічі олійною фарбою [21, арк. 84, 88]. Також були отиньковані зовнішні стіни споруди. В цей же час проводилися роботи щодо полагодження дверей, помосту перед погребом, «где хранятся бочонки и прочее имущество» та підлога «при входе» в погріб, де зберігалася мідна монета. Полагодили й покрівлю над фундаментом грошової комори та навіс над трубами погребів, а також сходи в одному з погребів. Знову-таки була перероблена пічка, отиньковані та побілені стіни в кімнаті караула. Ремонтні роботи по договору проводили міщани Мартин Бочков та Степан Білий [21, арк. 15].

У 1830 р. знову ремонтувалася пічка (монтування залізної дуги та чавунної в'юшки) у караульні та пічні склепіння на горіщі і цегляна стіна біля них, що вивалилася. Були полагоджені двері у караульні з засувом, гачками та клямкою, а також вставлені шибки у вікна [22, арк. 6]. До речі, 1833 р. через сильні вітри у будинку Чернігівського колегіуму було вибито до 20 шибок [23, арк. 1, 5]. Взагалі, найчастіше в будинку Чернігівського колегіуму перероблювали і ремонтували печі [24, арк. 5]. У 1834 р. знову пропонувалося в кімнаті «при денежной кладовой занимаемыми присяжными и караульными солдатами» «ветхую русскую печь» розібрати, а скласти «голландскую израсчатую» [25, арк. 6]. Прошло 15 років з тієї пори, як розібрали кахельну пічку і полагодили «варистую русскую» піч, тепер знову планували влаштувати невелику голландську пічку, а «варистую» пічку розібрати. Нову пічку склав климовський міщанин Степан Кузнецов. Вона була оздоблена полив'яними кахлями. Для зручнішого облаштування роботи губернського казначея та присяжних в рахунковій кімнаті також передбачалося виготовити в довжину кімнати нову дерев'яну перегородку з метою відокремлення останніх від караульних, для яких зробити нари, а стару перегородку розібрати [23, арк. 1, 6, 7, 9, 15].

У цей же час, окрім внутрішніх робіт, у 1834—1836 рр., через 10 років після ремонту 1824 р., знову проводилися значні ремонтні роботи ззовні будинку Чернігівського колегіуму: лагодилася в місцях протікання та двічі фарбувалася дерев'яна покрівля,

поправлявся під покрівлею карниз, що обвалився, отиньковувалися та білилися стіни [26, арк. 1, 7, 9, 23, 25]. Роботи виконували добрянський міщанин Василь Зотов та чернігівський купецький син Михайло Потураєв. Як бачимо, значні ремонтні роботи будинку Чернігівського колегіуму проводилися з періодичністю приблизно в 10 років. За час перебування будинку Чернігівського колегіуму в казенному відомстві на його ремонтні роботи було витрачено більше семи тисяч карбованців [27, арк. 2].

Тогочасні архівні джерела містять відомості, в яких частинах будинку розміщувалися державні установи: дзвіниця «состоит из двух этажей как по смете назначены к починке, а под колокольнею строение особо квадратное также в два этажа, которая часть занята архивом казенной палаты и приказа общественного призрения с караульною для солдат и присяжными казначейства» [28, арк. 1]. В іншому документі 1834 р. уточнюється, що «исправление деревянной крыши при имеющейся колокольне — на счет казенной палаты, ибо здесь же, над которым сия кровля, занята кладовою уездного казначейства, а комнаты внутри колокольни архивом казенной палаты и приказа общественного призрения...» [26, арк. 1]. Тобто в приміщеннях під дзвіницею розміщувався архів казенної палати та приказу громадського піклування, і найімовірніше за все, рахункова кімната з присяжними та караульними солдатами, а грошова комора — в підвальних приміщеннях колишньої трапезної.

Грошова комора казначейства охоронялася трьома караульними постами: один — при вході до погреба, інший — позаду при «отверстиях погреба оной», третій — при вході до грошової комори [29, арк. 6]. У 1839 р. командир Чернігівського гарнізонного батальйону пропонував скоротити один з постів: «тот который имеется на валу при отверстиях погреба... ибо находившиеся в том погребе казенная медь вся уже распродана, при всем том ... нужно в таких отверстиях устроить железные решетки» [29, арк. 6]. Цивільний губернатор, «осмотрев лично здание, в котором помещается кладовая здешнего уездного казначейства и которое было выстроено несколько столетий тому назад совершенно для другого назначения, имеет множество коридоров и отверстий между собой соединяющихся», переконався, що для «лучшего сбережения хранящейся в казначействе казенной суммы, простирающейся до миллиона и более рублей необходимо иметь при оной то самое число караульных постов, какое собрано для сего времени, в противном случае казенная сумма может весьма легко подвергнута расхищению» [29, арк. 6]. Як бачимо, за свідченням губернатора, в грошовій коморі чернігівського казначейства зберігалися значні кошти, які потребували належної охорони.

У той же час церква не полишала надію повернути будинок Чернігівського колегіуму в духовне відомство. Ще у 1819 р. чернігівський архієпископ Симеон порушував питання про «очищении комнат, занимаемых кладовою с присяжными и караульными» для розміщення крамниці з метою продажу книжок, які виписувалися із московської синодальної контори [27, арк. 3]. Проте через брак приміщень, де могли б розташуватися казначейство та архіви, вони залишалися в будинку Чернігівського колегіуму. Натомість у 1824 р. за розпорядженням малоросійського генерал-губернатора М. Репніна виділялося 200 руб. щорічно з міських прибутків у духовну консисторію церковнослужителям в якості винагороди для оплати найму квартир [27 арк. 3]. У 1837 р. знову порушується питання повернення будинку Чернігівського колегіуму в духовне відомство. Синод вважав, що його приміщення необхідні були для розміщення в ньому архіву Чернігівської духовної консисторії та дзвонарів, сторожів кафедрального собору [27, арк. 1]. У 1842 р. для архіву Чернігівської духовної канцелярії, з огляду на те, що під дзвіницею та приміщенням, що до неї примикало, продовжували залишатися казначейство і архіви, був найнятий будинок протоієрея Стефановського з оплатою 157 руб. 14 коп. на рік та за канцелярію казначейства платили з казни ще 171 руб. 42 коп. [30, арк.73].

Можна припустити, що через бюрократичну тяганину та труднощі у пошуках нових приміщень для державних установ будинок Чернігівського колегіуму у 40-х роках ХІХ ст. не ремонтувався, оскільки вирішувалося питання про передачу його в духовне відомство. Поступово з кожним роком будинок руйнувався і у 1844 р. огляд «каменного здания состоящее в одной связи с соборною колокольнею в городе

Чернигове, в котором помещаются архив Казенной палаты и Губернская денежная кладовая», показав: «что в подвальной части строения вообще все перемычки над дверями разрушаются; своды в самых пятах имеют повреждения, в замках их кирпич выкрошился, чрез то имеются сквозные щели, и угрожают падением; в одной комнате под свод подделан кирпичный столб, который по дурной кладке своей необеспечивает свода угрожает падением, стены от сырости местами пообвалились, а в бывших отхожих местах совершенно обрушились; снаружи около колокольни от соборной церкви контрфорсы потрескались; при входе в денежную кладовую свод выкрошился, и стена обвалилась, в самой кладовой под дверями перемычка разрушается, часть свода в пяте повреждена, в замке и до пят трещина, в верхней части строения, где назначен архив губернского правления, по середине покоя был кирпичный столб, который разобран и половина железной связи уничтожена, чрез что свод осел и в пятах значительно отстал, угрожает опасностью, под дверями перемычка разрушилась; в архиве Казенной Палаты вообще все своды повреждены, угрожают опасностью. Таковые повреждения полагаю произошли от давности времени быв без поддержки; а к тому способствует ежедневный колокольный звон приводящий в потрясение целое здание; главный колокол имеет весу 570 пуд, но более заметны сделались сие повреждения от бывшего громового удара в 1841 году. Вообще это строение в капитальных стенах с самого основания имеет несколько сквозных трещин, самые фундаменты от давности устройства сего здания и всегдашней в погребах сырости, получили ослабление в твердости их, и далеко не имеют уже той прочности, какая требуется для дальнейшего безопасного существования строения. Капитальное исправление означенного здания будет подходить приблизительно той сумме, какая потребовалась бы на постройку нового, и при том нельзя ручаться, чтобы это здание по произведении в нем исправлений, могло существовать без опасности на долгое время», — підсумував свою доповідь полковник Штендер [30, арк. 34-35]. З цього огляду дізнаємося про цікаву деталь: з боку Борисоглібського собору, тобто з південного сходу дзвіницю укріплювали контрфорси.

Після тривалих пошуків на початку 1846 р. губернське казначейство з коморою були переміщені з будинку Чернігівського колегіуму в двоповерховий кам'яний будинок комерції радника Літман-Фейгіна біля П'ятницької церкви на базарній площі, а у вересні 1847 р. архів казенної палати — у дерев'яні амбари, які знаходилися поряд, з орендною платою 600 руб. на рік [30, арк. 184]. Ще раніше з серпня 1845 р. для архіву губернского правління був найнятий за 350 руб. дерев'яний будинок вдови титулярного радника Десенцової, який знаходився недалеко від будинку губернского правління [30, арк. 69, 127].

На початку 50-их років XIX ст., коли дзвіниця з приміщенням колишньої трапезної вже пустували, огляди засвідчували «ветхость строения», що «деревянная крыша на пристройке от ветхости безобразит строение и угрожает падением» [31, арк. 4], «повреждение верхних сводов» [31, арк. 5]. Обстеження все ж зафіксувало, що «в строении этом стены прочны и по исправлении внутри сделанием вновь полов, потолков и печей и устройением новой крыши», «приведением в надлежащий порядок подвальной части: своды прочны, но оголены от обвалившейся штукатурки в нижних стенах от влажности и давления земли — стенки повреждены разрушением в дверях и окнах повреждены, не только перемычки — снаружи поврежден цоколь, полагаем весьма удобным пролеты в нишах заделать кирпичною кладкою во всю толщю стены, перемычки в дверях и стенах исправить, а другие сделать вновь, разсветить окна для освещения подвала, в окна вставить железные решетки, сделать кирпичные полы и оштукатурить своды, а стены все отбелить. В цоколе снаружи разломать частями поврежденные кирпичи на всю толщину стены, а только там, где повреждены кирпичи, заложить в тех местах фундамента, с расширенными основаниями для поддержания цоколя» [31, арк. 5]. Передбачалося також у підвальній частині при дзвіниці виконати ті ж самі виправлення і відновити для підтримки склепіння стовп.

Планувалося на 1-му та 2-му поверхах отинькувати стіни, настелити нову підлогу, скласти печі, полагодити сходи, влаштувати віконні рами і закласти в деяких місцях пошкоджені стіни. На 3-му поверсі дзвіниці передбачалося закласти цеглою просві-

ти до покрівлі «для уничтожения снежных наносов и чрез то вредного влияния на карниз». На цьому поверсі, так само як на 4-му та 5-му, отинькувати стіни, закласти міцями цеглу, що вивалилася. На 5-му поверсі або ж ліхтарі виконати кладку у більш значному об'ємі «по причине повреждения ея громовым ударом в 1841 году», а також настелити нову підлогу і сходи [31, арк. 6].

Що стосується колишньої трапезної, то тут передбачалося також закласти місцями цеглу, що вивалилася, отинькувати стіни, скласти печі, настелити підлогу, виготовити віконні рами. Під час огляду виявилось, що верхнє склепіння «ненадежно в устоячивости», тому пропонувалося розламати і замість нього влаштувати дерев'яну стелю, де балки для скріплення зовнішніх стін покласти у зовнішні стіни з залізними закріпками та штирями, для чого в стінках просвердлити отвори, зробити нові крокви. Покрівлю передбачалося настелити залізу. Згідно з кошторисом, усього передбачалося витратити на ремонтні роботи близько дев'яти тисяч карбованців [31, арк. 6].

Ці роботи щодо капітального ремонту будинку Чернігівського колегіуму проводилися упродовж 1855—1858 років. Планувалося розмістити тут церковний причт та прочан, які відвідували мощі архієпископа Феодосія Углицького. Цікаво, що під час ремонтних робіт, коли пробивали стіни для прокладання балок, були виявлені всередині в горизонтальному положенні пустоти до 12 вершків (приблизно 51 см), глибиною до 8 (приблизно 34 см) — шириною упродовж 151 аршина (приблизно 107 м). Ці пустоти утворилися в результаті закладки в давні часи у два ряди колод для скріплення і зв'язку споруди, які з часом протрухли [32, арк. 15]. Проводилися роботи стосовно закладання цих пустот.

У цей час виявилось ушкодження «станка», на якому висів найбільший дзвін дзвіниці вагою 570 пудів, відлитий 1773 р. майстром Іваном Коробкіним. Дубові перекладки, а також стовпи, які їх підтримували, «от давности и сырости во многих местах погнили, угрожают падением и требуют замены новыми в непродолжительное время для избежания опасности» [33, арк. 2]. Стараннями церковного старости Олексія Сорокіна був улаштований новий «станок» для цього дзвону, на що планувалося витратити, згідно з кошторисом, 950 крб.

Таким чином, розглянувши питання історії будинку Чернігівського колегіуму в кінці XVIII — першій половині XIX ст., зазначимо, що у цей час його приміщення використовувалися для розміщення в ньому губернських установ: губернського казначейства, архівів казенної палати та губернського правління. У той же час на верхньому поверсі дзвіниці висіли дзвони, і вона, найімовірніше, функціонувала як соборна. З періодичністю близько в 10 років для підтримки будинку в належному стані проводилися ремонтні роботи, в результаті яких він зазнав змін як у зовнішньому вигляді, так і у внутрішньому плануванні. По-перше, коридор між корпусом дзвіниці і нижнім поверхом під колишньою трапезною мав прохід з дверима. Його заклали і замість них влаштувати вікно. По-друге, у 1804 р. була замінена стара покрівля з заломами на колишній трапезній на нову дерев'яну, у цей час, найімовірніше, були ліквідовані куполи церкви Всіх Святих. По-третє, у 1806 р. розібрали видовжену прибудову, яка з півночі примикала до колишньої трапезної. Архівні документи свідчать, що у приміщенні був стовп, який тягнувся з підвальних приміщень і проходив через нижній поверх. Була загроза обвалення склепін на нижньому ярусі через його осідання, тому цю опору на верхньому поверсі розібрали. У підвальних приміщеннях були відкриті чотири вікна та влаштовні залізні двері, які вели до грошової комори. Будівля опалювалася печами, зокрема, в рахунковій кімнаті була як кахельна голландська пічка, так і руська «варистая». На дзвіниці покрівля була залізна, на колишній трапезній — дерев'яна. На залізу покрівлю її замінили у 50-ті роки XIX ст. У це й же час, найімовірніше, розібрали склепіння на другому поверсі колишньої трапезної. Під час ремонтів у стінах будинку виявлені пустоти від дерев'яних колод, які скріплювали споруду. В подальшому продовжувалися ремонтні роботи та переобладнання внутрішніх приміщень будинку Чернігівського колегіуму під житло церковного причту та господарських потреб. Найсуттєвіших змін, на наш погляд, зазнав багатий бароковий декор фасадів, який не відповідав новим естетичним смакам,

оскільки на зміну бароко прийшов стиль класицизму з його стриманим декором та геометричною симетрією. Були знищені наличники, сандрики, всі рельєфні частини, закладено ніші, ширинки, стіни рівно потиньковані. Декор будинку Чернігівського колегіуму був відновлений уже під час повоєнної реставрації.

1. Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів ювіл. наук. конф. Черніг. держав. пед. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка: Чернігів, Сіверян. думка, 2001. – 124 с.

2. Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів: Друк.Троїц.-Іллін. монастиря, 1705. – 71 арк.

3. Краткий исторический очерк Черниговской епархии на основании исследований о. Диева и Филарета Гумилевского /Прибавление к Черниг. епар. изв.: Ч. Неофиц. – 1898. – № 6. – С. 283 – 289.

4. Об отводе в бывшем Архиерейском доме для кладовых казенных амбаров. 1797 г. // Держархів Чернігівської області – Ф. 179. – Оп.1а. – Спр. 2. – 22 арк.

5. По сообщению Малороссийского губернского правления о постройке для архива в бывшем архиерейском доме трапезной церкви лавок и полов. 1797 г. – Держархів Чернігівської області. // Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 3. – 26 арк.

6. Переписка с Черниговским губернским комендантом и архитектором с представлением им сметы на ремонт здания, занимаемого архивом Малороссийской Черниговской казенной палаты. 1797 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 2. – 39 арк.

7. По рапорту архивариуса казенной палаты Максимовского о переводе архива в корпус, где была дикастерия. 1798 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 34. – 33 арк.

8. По сообщению Малороссийского губернского правления в казенную палату о поручении губернскому архитектору составления сметы на сделание в архиве губернского правления 16 полок и о переделке на оной архивы крыши. 1803– 1806 гг. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 100. – 47 арк.

9. Переписка с Малороссийской казенной палатой о ремонте помещения архивы палаты. 1805 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 100. – 47 арк.

10. По рапорту Черниговского поветового казначея о пришедшем в ветхость каменном строении состоящем напротив корпуса занимаемого поветовым казначейством. 1803 г. // Держархів Чернігівської області. // Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 105. – 24 арк.

11. По рапорту Черниговского поветового казначейства о заделке крыши над корпусом, где находится казначейство. 1804 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 143. – 16 арк.

12. По рапорту Черниговского поветового казначейства о повреждениях в потолке кирпичей в верхней каменной кладовой, где хранится гусударственного казначейства сумма. 1803–1804 гг. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 121. – 16 арк.

13. По рапорту Черниговского казначея о повреждениях, открывшихся в кладовой казначейства. 1806 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 273. – 18 арк.

14. По представлению Черниговской казенной палаты о сделании железной двери, железных в окошки решеток и одного сундука в кладовой здешнего губернского и поветового казначейства и исправления в карауле при губернской кладовой. 1810 г. // Держархів Чернігівської області. // Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 430. – 63 арк.

15. По предложению господина военного губернатора о исправлении разных повреждений в черниговских соборных церквях. 1818–1821 гг. – Держархів Чернігівської області. // Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 685. – 64 арк.

16. По сообщению Черниговской казенной палаты о исправлении в погребе при здешней губернской кладовой состоящей, где прежде хранилась медная монета. 1816–1818 гг. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 619. – 63 арк.

17. По предложению гражданского губернатора о починке печи в избе, состоящей

при денежной кладовой Черниговского губернского казначейства. 1819 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 702. – 19 арк.

18. По предложению господина гражданского губернатора о подчинке дымовой трубы, состоящей в караульной избе при губернской кладовой. 1820 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 739. – 22 арк.

19. По сообщению Черниговского губернского правления о исправлениях в двух корпусах, занимаемых архивом онаго правления в первом крыши, а во втором разных надобностей. 1817–1820 гг. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 638. – 69 арк.

20. По сообщению Черниговского губернского правления о разных исправлениях в корпусах архивом черниговского губернского правления. 1819–1820 гг. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 721. – 30 арк.

21. По сообщению казенной палаты о починке комнат, занимаемых архивом казенной палаты. 1824–1825 гг. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 866. – 103 арк.

22. По сообщению Черниговской казенной палаты о произведении исправлений в шетной и караульной избе при губернской кладовой в Чернигове. 1829–1844 гг. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 1119. – 13 арк.

23. По сообщению здешнего губернского правления о вставке стекол в окошка корпусов, занимаемых архивом правления. 1833–1834 гг. – Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 1258. – 17 арк.

24. По сообщению Черниговской казенной палаты о возвращении в оную употребленных из расходов ея суммы по исправлению в 1828 и 1819 гг. 202 р. в комнатах, занимаемых палатою и архивом оногo и переделке печей 195 р. денег. 1833 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 1123. – 10 арк.

25. По сообщению здешней казенной палаты о сделании перегородки и печи в комнате при денежной кладовой, занимаемыми присяжными и караульными солдатами в г. Чернигове. 1834 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. // Спр. 1289. – 41 арк.

26. По сообщению Черниговского губернского правления о исправлении крыши в корпусе при соборной церкви, занимаемыми казенной кладовою и другими помещениями. 1834–1836 гг. – Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 1328. – 100 арк.

27. По предложению исправляющего должность Черниговского, Полтавского и Харьковского генерал-губернатора относительно отдачи в духовное ведомство дома при соборной колокольни, занимаемого казенною кладовою и архивами. 1837–1840 гг. – Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 1542. – 40 арк.

28. По рапорту губернского архитектора о починке части казенного здания под соборною колокольнею в Чернигове. 1834 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 1314. – 14 арк.

29. По сообщению здешней казенной палаты о устройстве железных решеток в отверстиях окошек из погреба, находящегося при здешней казенной кладовой. 1839 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 1733. – 8 арк.

30. По представлению Черниговской казенной палаты о исправлении крыши на кладовой Черниговского уездного казначейства. 1843–1848 гг. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 1а. – Спр. 2399. – 183 арк.

31. По отношению департамента проектов смет главного управления о переделке проекта по исправлению соборной колокольни в Чернигове. 1853–1854 гг. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 23. – Спр. 114. – 16 арк.

32. По отношению Черниговской духовной консистории о наблюдении за работами по исправлению здания колокольни Черниговского кафедрального собора. 1855–1856 гг. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 25. – Спр. 33. – 26 арк.

33. По отношению Черниговского кафедрального Преображенского собора с препровождением чертежа и сметы на устройство станка соборной колокольни для повешания колокола. 1858 г. // Держархів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп. 28. – Спр. 84. – 3 арк.

Освещаются вопросы истории здания Черниговского коллегиума в конце XVIII — первой половине XIX в., размещение в нем губернских учреждений: губернского казначейства, архивов казенной палаты и губернского правления. Рассматриваются ремонтные работы, которые проводились с периодичностью в 10 лет для поддержания здания в надлежащем состоянии, в результате которых здание претерпело изменения как во внешнем виде, так и во внутреннем планировании.

Ключевые слова: здание Черниговского коллегиума, губернское казначейство, архивы губернского правления и казенной палаты, ремонтные работы, смета.

The issue of history of Chernihiv Collegium in the end of the 18 – the first half of the 19 cent. and arrangement in it governorate establishments, such as governorate treasury, archives of treasury chamber and governorate board is regarded. Remedial works, which have been taking place with periodicity 10 years for maintaining the house in appropriate condition, are examined, due to them, the house was changed both in external view and in the internal planning.

Keywords: The Building of Chernihiv Collegium, governorate treasury, archives of governorate board and treasury chamber, remedial works, estimate.

Chernihiv Collegium: obscure pages of history (the end of the XVIII – the first half of the XIX cent.)

In the article the issue of history of Chernihiv Collegium in the end of 18 – the first half of 19 cent., arrangement in it governorate establishments, such as governorate treasury, archives of treasury chamber and governorate board is regarded.

At the same time on the top floor of the bell tower the bells were hanging and more likely than not it functioned as cathedral bell tower. Remedial works, which have been taking place with periodicity 10 years for maintaining the house in appropriate condition, are examined, due to them, the house was changed both in external view and in the internal planning.

Firstly, the corridor between the bulk of the bell tower and the ground floor under the former monastery canteen had an aisle with the doors. It was filled up and instead of doors the window appeared. Secondly, in 1804 the old roofing with sharp bends was exchange for new wooden. In this time, more likely than not, the domes of All Saints Church were liquidated. Thirdly, in 1806 the oblong extension, which joined the former monastery canteen was broken down.

The archive documents showed that there was a pillar in the building which was lining from the basement and got through the ground floor. The threaten of coving collapse on the ground floor due to the sinking of the pillar was found, that's why it was broken down on the top floor. In the basements four windows were opened and the iron doors were set up that had an exit to the pecuniary storeroom. The building was heated by candles, in particular, treasury room had the Dutch tiled stove and also the national stove which was better in steaming. On the bell tower the roofing was iron and in the former monastery canteen it was wooden. In the 50-s, in the XIX cent. it was exchanged for an iron one. At the same time, more likely than not, the coving on the first floor of the former monastery canteen was broken down. During the remedial works of the building the voids in the wooden blocks, which bonded the building were detected. Later the remedial works and refit of the internal buildings of the Chernihiv Collegium for the dwelling of the church parable and housekeeping needs continued. The most significant changes, in our opinion, were in the Baroque décor of the facades, which was at odds with the new aesthetic tastes, because Baroque gave place to Classicism, with its discreet decor and geometric symmetry. The cases, dripstones, all relief parts were destroyed, niches and shyrynka (the kind of a coffer) were introduced, the walls were plastered. The Baroque decor of the Chernihiv Collegium was during the post-war time restoration renewed.

Микола Тимошик

КОМУ НАЛЕЖАЛА Й КУДИ ПІДПОРЯДКОВУВАЛАСЯ ДАНИНА: чернігівське село у майновому та адміністративному поділі України

На прикладі села Данина Ніжинського району проаналізована історія майнової приналежності сільських населених пунктів Чернігівщини. Охарактеризовано періодичність, сутність та результати адміністративних реформ, які здійснювалися на українських теренах у різні історичні епохи

Ключові слова: село Данина, землевласники, майнова приналежність, адміністративна реформа, волость, повіт, губернія, район, сільська рада.

Майнова приналежність

За часів Української козацької держави (а це період від 1648 року по середину XVII) земля і земельне питання входили до виключної компетенції гетьманів. Своїми указами чи грамотами вони закріплювали окремі села за кращими провідниками козаків. Ті, в свою чергу, зобов'язувалися толерувати в своїх володіннях прозорі й чесні правила співжиття, що панували тоді на Запоріжжі.

Значні земельні угіддя дарувалися також монастирям. Право на землю й маєтки видавали, за погодженням із гетьманською столицею, й міські управи чи магістрати окремим службовцям за ревне виконання своїх обов'язків. Це було добрим стимулом чесно й довго працювати на державній службі. Адже родючі українські землі, за умов постійного догляду працьовитими селянами та належного керування господарством, в усі часи давали добрі прибутки.

Найвні архівні документи дають можливість встановити, хто й за яких обставин отримував право на володіння тим чи іншим населеним пунктом, за яких умов мав подарувати чи перепродати його.

Найдавніша писемна згадка про власника Данини стосується 1666 року. За універсалом гетьмана Самойловича, хутір Данина, що відносився тоді до Володькової Дівиці, був закріплений ніжинському полковому судді Василю Гуменському. Підставою такого рішення слугувало те, що цими селами досі володів його батько, також козацький старшина [2, с. 87].

Щоправда, наголошуючи на першій писемній згадці про власника конкретного села, ми не можемо обійти нещодавно виявлений факт про першого власника місцевості, на якій розміщена була Данина. Цей факт стосується значно ранішої дати видачі Самойловичевого універсалу на Данину 1666 року і відноситься до пори польського панування на Лівобережній частині України. Йдеться про Грамоту польського короля Владислава ІУ, який на час її підписання офіційно звався так: «Король Польський, Великий Князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Жмудський, Ліфляндський, Смоленський, Чернігівський, Швецький, Готський, Венденський». За «відмінну хоробрість і пильну службу» польський король обсилав почестями тих старшин із числа українських

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережових видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

козаків, хто воював на боці поляків проти московських опричників і відігнав їх прямо під Москву в 1618 році. У потомственне володіння, згідно з цією грамотою від 9 вересня 1647 року, землі двох ключів воєводства Чернігівського – Мринського і Володьково-Дівицького – віддавалися чотирьом синам колишнього українського гетьмана Тараса Трясила – Йосипу, Федору, Василю та Марку.

Отож можемо констатувати, що напередодні національно-визвольної війни українського народу 1648 року власниками земель, на яких стояла хутірська Данина, були прямі спадкоємці гетьмана Тараса Трясила. Не випадково пізніше в Данині заснує наприкінці XVIII століття неподалік Данини свій хутір онук цього гетьмана, колишній сотник мринський Федір і назве його Сотниківським, а за часів його нащадка Івана Тарасевича в половині XIX століття цей хутір данинці перейменують на хутір Тарасевича [3, с. 7-8].

Та повернімося до Гуменського-молодшого. Про період його господарювання на хуторі Данина відомо лиш те, що помер рано і його дружина незабаром вийшла заміж за полковника Війська Запорозького Григорія Самойловича. Походив другий чоловік удови Гуменського із Нових Млинів (північ Чернігівщини, нинішня територія Росії).

Підприємливий Самойлович за короткий час перетворює малолюдний хутір Данина на слобідку, а згодом і на село. Це завдяки тому, що дозволив на пільгових умовах обживатися на новому місці кільком сім'ям переселенців із Правобережної України (у ту пору від польського гніту на лівий берег Дніпра утікало немало правобережних українців) [2, с. 90].

Переживши і другого чоловіка, маєтна землевласниця вирішує продати Данину. 1728 року знайшовся вигідний покупець – ніжинський війт Петро Тернаовіт. За право розпоряджатися селом та довколишніми землями він заплатив удові Гуменського-Самойловича 10 тисяч «золотих монети литовської».

На час покупки Тернаовітом Данини приналежні цьому селу землі простягалися від Володькової Дівиці: на схід – до земель, що прилягали до Талалаївки та Лосинівки, а на захід – до Рівчака. І новий власник, дбаючи про збільшення своїх прибутків, зробив згодом те, що й попередній. На західному порубіжжі своїх земель заселяє із прийшлих людей ще одну слобідку, що пізніше буде названа Шатурою. Точної дати заснування Шатури не зафіксовано, але йдеться про час не раніше половини XVIII століття. Принаймні, за твердженням авторитетного історика давньої України О. Лазаревського, в 1736 році цього села ще не було в помині [2, с. 90].

Таким чином, можемо стверджувати, що Данина була поселена на володьково-дівицьких землях, а Шатура – на землях уже данинських.

Після остаточного поруйнування російською владою Запорозької Січі в Україні здійснюється масштабний перерозподіл поділених раніше українськими гетьманами земель новим фаворитам царського двору.

1770 року цариця Катерина II, яка найбільше прилучилася до перетворення значної кількості свободолюбивих українців у зденационалізованих малоросів, дарує графу П. О. Румянцеву аж три чернігівські села з їхніми великими земельними угіддями: Володькову Дівицю, Данину та Шатуру.

Головна садиба цього одного з найбагатших у Російській імперії вельможі знаходилася в селі Вишеньки Коропського району. Там, на лівому березі Десни, в 1782–1787 роках було побудовано садибно-палацовий комплекс, який за архітектурною виразністю та красою оздоблення міг позмагатися з подібними палацовими комплексами Європи. Отож не дивно, що коли до доньки графа Румянцева Марії посватався князь Павло Голіцин, граф вирішив подарувати ті три віддалені від головної резиденції села молодому подружжю.

Вийшло так, що у володінні відомого в Росії роду Голіциних Володькова Дівиця, Данина й Шатура перебували найдовше – нащадки Голіциних нікому більше ці три села не продавали, а трималися їх аж до жовтневого перевороту 1917 року [7, с. 854].

По смерті Павла Голіцина села переходять у спадок його синові князю Михайлу Голіцину. Це була знакова постать імперії: при царському дворі дослужився до посади віце-адмірала і мав військове звання генерал-ад'ютанта. Володіння Даниною цим нащадком роду Голіциних припало на смутні часи до і після скасування кріпосного

права. У цей період селяни, в передчутті волі, ставали менш слухняними. В маєтках Голіциних час від часу виникали селянські заворушення, про це згадується в інших розділах цієї книги.

1859 року генерал Павло Голіцин помирає. Однак він завбачливо подбав про справедливий, з його точки зору, поділ маєтності між членами своєї родини після його смерті. Згідно з цим заповітом від 28 квітня 1859 року, його дружина, княгиня Олександра Павлівна Голіцина, від травня того року вступила в володіння нерухомою маєтністю: Володькова Дівиця, Данина і поселення Шатура. Всього їй у спадок переходило 6000 десятин землі. Однак спадок цей особисто для неї був тимчасовим. За тим же заповітом, по закінченні піврічного терміну після смерті чоловіка, вся маєтність мала бути поділена у рівних частинах, між нею, вдовою, та трьома рідними братами покійного – князями Павлом, Сергієм і Миколою Павловичем Голіциними [4, арк.127-128].

Поділ дівицько-данинсько-шатурського майна в цій родині збігся з повідомленням від Міністерства шляхів про відчуження на рахунок держави тих земель, які потрапляли під забудову залізничного полотна нової Курсько-Київської залізниці, що мала сполучити Москву з Києвом. Із голіцинських володінь, на дівицько-носівському відтинку туди потрапляло 6 десятин 481 сажнів (це землі, що простягнулися від данинського урочища Володьковщина вздовж залізничного полотна в межах майбутньої зупинки «Дослідне». Щоправда, власники від такого відчуження не зазнавали збитків: держава платила за кожну десятину по 80 руб. Отож Голіцини мали заробити близько півтисячі рублів сріблом.

У Фонді Київського нотаріального архіву (книга №3 Київської палати Цивільного суду для запису довіреностей) нинішнього центрального державного історичного архіву в Києві знаходимо довіреність, видану братом покійного Михайла Голіцина Павлом на ім'я володьково-дівицького купця Йосифа Сатиїла, в якій надаються від імені родини повноваження на юридичне оформлення продажу тієї частини землі. У цьому документі читаємо зокрема таке: «Ми з братами та вдовою брата згодні на цей продаж згаданої кількості землі і прошу Вас здійснити від нашого спільного імені купчий лист. Які мені потрібно із цього предмета від мого імені за Вашим рукопличкладанням в усіх присутніх місцях та в інших установах до владних осіб: прохання, оголошення, скарги і різного гатунку папери подавати, де варто розписуватися і отримати під Вашу ж розписку від поверненого товариства за ту землю належні 496 руб. Словом, уповноважую Вас у всьому вище прописаному діяти від мене разом із княгинею Олександрою Василівною і братами князями Сергієм, Миколою Павловичами Голіциними, так як би з ним особисто діяв, в тому вам вірю і сперечатися і заперечувати не буду».

Унизу цього документа приписка: «Довіреність, що належить Путивльському 2-ї гільдії купцеві Йосифу Львовичу Сатиїлу, що мешкає в Чернігівській губернії Ніжинського повіту в селі Володькова Дівиця 1868 року 30 дня. Київська палата цивільного суду, на основі 2308 Зведення Закону Цивільних 1857 р. свідчить, що ця довіреність відставником гвардії полковником і кавалером князем Павлом Павловичем Голіциним власноручно підписана і в книзі №3 частині 3 в ст. 365 записана» [4, Арк. 127].

Документ цей має три підписи: засідателя Кундиревича та секретаря Петрова, а також підпис князя П. П. Голіцина про отримання довіреності.

Результат майнового поділу цих трьох сіл, згідно із заповітом Голіцина-старшого, був таким: вдова генерала княгиня Олександра Голіцина залишилася й надалі одноосібною власницею Данини і Шатури; Володькова Дівиця (з її більшим земельним володінням) переходила в спадок братів Голіциних. Котрому з них – встановити не вдалося. Відомо лише, що цей давній в Україні волосний центр належав доньці одного з братів Голіциних – княгині (у заміжжі) О. П. Долгорукової.

Що ж до княгині Голіциної, то архівні документи засвідчують, що данинці та шатуриани у цілому шанували останню свою поміщицю. Вона не мала маєтку в цих селах, але постійно приїздила туди. Її присутність засвідчена в дні різних урочистих подій: посвячення церкви, відзначення ювілею священика Данини Петра Скорини, приїзд митрополита. Щедрішою вона виявилася на старість: не раз дарувала на церкви в Данині й Шатурі значні суми, відчутно жертвувала на сільське шкільництво. Так, доречно наголосити, що старовинна двоповерхова цегляна школа в Шатурі, що має незвичну для всієї округи архітектуру, схожу на готичний замок, зроблена її коштом.

Такою є коротка історія майнової приналежності Данини аж до радянської доби, що настала незабаром після жовтневого перевороту в Петрограді 1917 року.

Адміністративне підпорядкування

Головною адміністративною та військовою одиницею козацької України був полк. З 1648 року село Данина підпорядковане Ніжинському полку. Його межі сусідували з Чернігівським, Переяславським, Прилуцьким полками. На початку поділявся на 10 сотень: Березівську, Дивицьку, Кобизьку, Носівську і шість Ніжинських [7, с.525-526].

Відповідно до реєстру Війська Запорозького, ніжинських сотень було п'ять, але пізніше в літературі йтиметься про три [2, с. 50]. Із цих трьох другу полкову сотню називали «Новомісною», оскільки, крім кількох сіл південної частини полкової столиці, до неї відносився і Преображенський приход околиці Ніжина, що отримав назву «Нове місто». Для нас ця деталь має важливе значення, адже село Данина, згідно зі структурою полку, відносилося саме до другої сотні.

Які ж населені пункти повіту входили сюди? Подаємо перелік сіл у тій послідовності, як вони зазначені в реєстрі: Мильники, Колесники, Кропивна, Володькова Дивиця, ДАНИНА, Лосинівка, Безуглівка, Курилівка, Пашківка, Бакаївка, Дорогинка, Припутні, Вишнівка, Сваричівка і Круничпіль [2, с. 80].

Читачам, напевне, цікаво буде довідатися про склад інших двох сотень полку. Першу сотню складали: Ніжин, Талалаївка, Філівка (нинішня Хвилівка), Кунашівка, Хвостики, Євлашки, Мал. Кошелівка, Степанівка і Воловиця. Третю: Дрімайлівка, Кладьківка, Хибалівка, Вересоч і Ковчин.

Із приписаних до цих сотень сіл приходили добровільно або брали за потребою молодих хлопців у козаки до Війська Запорозького. Назвемо полковників другої сотні, які керували прийшлими козаками із приписаних сіл: Леонтій Біляк (1731), Леонтій Магеровський (1741), Кирило Кулаковський (1741–1750), Яків Володьковський (1763–1782). Перелічуючи довгий список керівників різних сотень Ніжинського полку, дослідник давньої України О. Лазаревський зауважує, що в цій низці імен особливо примітних особистостей або не було, або до нас не дійшли перекази про їхні подвиги.

Ще один історичний факт: у полку було 6527 кінних і 3379 піших козаків. Данинці, разом із своїми побратимами цієї сотні, брали участь у визвольній війні українського народу 1648–1654 років, а також у кримських та турецьких походах.

Ніжинський полк як адміністративно-військова одиниця існував до 1781 року.

Російська влада після остаточного знищення Запорозької Січі, руйнує в Україні й козацьку систему управління. Найбільше напосілася на реалізації плану, мовлячи Шевченковими словами, остаточно розіпнути Україну російська цариця Катерина II. Один з її кроків у цьому напрямку задокументований для історії. Йдеться про інструкцію цариці генеральному прокуророві князю Вяземському. Варто навести маловідому, але глибоко промовисту цитату із цього документа, який поклав початок давнім планам російських самодержців повністю витравити з України український дух і ствердити на її теренах «руський мір». Назвавши землі, які раніше не належали Росії, – Малу Русь (тобто Україну), Ліфляндію (Прибалтику) та Фінляндію, цариця дає вказівку «легчайшими способами привести къ тому, чтобы они обрусили и перестали бы смотрѣть, какъ волки в лѣсу. Къ тому приступъ весьма легкий если разумные люди набраны будут начальниками въ тѣхъ провинциях; когда же в Малороссии гетмана не будетъ, то должно стараться, что бъ в вѣкъ и имя гетмановъ исчезло» [1, с.121].

Із 1782 року на території сучасної Чернігівщини замість полків створюється три намісництва – Київське, Новгород-Сіверське і Чернігівське, які вводяться як об'єкти державного, адміністративно-поліційного і фінансового управління цілої Російської імперії.

Через 14 років, 1796 року, указом Павла I з цих трьох намісництв, а також із частини Катеринославського створюється Малоросійська губернія, адміністративним центром якої стає Чернігів. Таким чином, уперше на українських теренах запроваджується запозичений від росіян термін *губернія*, якого раніше на українських теренах не було ужитку. А вже через шість років і це адміністративно-територіальне утворення ліквідовується. Указом Сенату 1802 р. замість Малоросійської створюються дві губернії – Чернігівська і Полтавська.

Цими поспішними реформами московські царі намагалися остаточно витравити з пам'яті українського населення власну історію, дух козацької вольності, покінчити з «українським питанням» та поступово русифікувати невпокорених досі «малоросів».

У цьому місці варто привернути увагу читача до одного факту з непрості історії українського державотворення в новітні часи. У грудні 2001 року під час щорічних сходів Чернігівського земляцтва в Києві (одного з найбільших за кількістю з-поміж інших обласних земляцтв у столиці України) керівництво Чернігівської області урочисто проголосило зі сцени Палацу спорту для своїх вихідців – представників київської діаспори: наступного, тобто, 2001-го року, в області відзначатиметься велика урочиста подія – 200-річчя від дня створення... Чернігівської губернії.

Більшого прояву незнання власної історії, зневаги до неї, холуйського комплексу малоросійства з боку очільників області годі було придумати. Пізніше хтось, напевне, підказав тогочасним високопосадовим чернігівським держимордам, що про таке безглузде рішення треба більше ніде в поважній аудиторії не нагадувати. Йі напавду: який ювілей збиралися святкувати в Чернігові? Хіба що чергову круглу дату національного приниження та власної глупоти?

Та повертаємося до структури губерніального поділу. Адміністративно губернії стали ділитися на *повіти* та *волості*. Це не було суто російське нововведення, а, скоріше, запозичення досвіду управління в Київській Русі. За Ярослава Мудрого волості, як невеликі території, що входили до повітів, були підпорядковані єдиній владі князя.

Отож волості й повіти заново запроваджені в Україні вже російською владою від 1797 року, коли була започаткована Малоросійська губернія.

Від 1802 року до складу Чернігівської губернії увійшло 12 повітів: Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, *Ніжинський*, Новгород-Сіверський, Новоміський, Сосницький, Стародубський і Чернігівський. Згодом додалися ще три: Кролевецький, Суразький і Остерський.

Кожен повіт поділявся на волості. Центрами волостей стають більші села, до яких підпорядковуються кілька менших. У Ніжинському повіті це Мрин, Дроздівка, Дрімайлівка, Веркіївка (пізніше – Вертіївка), Талалаївка, Монастирище, Галиця, Лосинівка, Макіївка, *Володькова Дівиця*, Носівка. Центром окремої волості – Ніжинської – було й повітове місто Ніжин.

Данина разом зі своїм хутором Тарасевича, а також Шатура відійшли до Володьково-Дівицької волості. Таке підпорядкування було обумовлене історично. Землі цієї округи традиційно належали одним і тим же власникам, а згодом – панам; господарські, побутові й культурні зв'язки між цими населеними пунктами здавна були міцними. Їх поєднували також релігійні й родинні зв'язки: шатуряни, за відсутності власної церкви, більше ста років були приєднані до приходу Данинської церкви Св. Архидиякона Степана; в данинській і двох володьково-дівицьких церквах священики часто вінчали «змішані» шлюби.

А як із сусідніми селами? До Лосинівської волості відносилося саме містечко та лосинівські хутори; до Галицької – Галиця з хуторами, Сальне та Шняківка. Чи не найбільша в цьому куці була Макіївська волость. Її підпорядковувалися: сама Макіївка, Терешківка, Рівчак, Степанівка, Калинівка з хуторами та Татарівка.

Цікаві дані віднаходимо про призовні пункти Ніжинського повіту, звідки відправлялися для відбуття військової повинності чи на війну молоді хлопці краю після ліквідації Москвою полкового устрою старої України. Так, від кінця XVIII і аж до початку XX століття у повіті сформувалося п'ять призовних пунктів: два з них у селах і три у містах. Центром збору майбутніх вояків першого пункту була Дрімайлівка (тепер село Куликівського району). Туди скеровувалися призовники із сіл, що відносилися до Дрімайлівської, Вертіївської і Дроздівської волостей. У центрі другого пункту – Носівці – формувалися для відправки до війська новобранці із сіл Носівської, Плосківської і Володьково-Дівицької волостей. Третій пункт – Ніжин: для Талалаївської волості та тієї частини Ніжина, що починалася південніше залізничного полотна гілки Бахмач-Київ. Четвертий пункт – Лосинівка – стосувався населених пунктів так званого південного куца (Лосинівська, Монастирищенська, Макіївська, Галицька волості). І п'ятий пункт – Ніжин – збирав допризовників власне повітового центру [6].

Таким чином, і у військових питаннях Данина та Шатура протягом століть адміністративно були пов'язані все ж із Носівкою, а не Лосинівкою чи Ніжином.

Комуно-більшовицькі експерименти

За короткий у часі період існування Української Народної Республіки її трьома урядами робилися спроби здійснення адміністративної реформи. Формувалася нова вертикаль влади за принципом «центр – округа», однак втілити її через складну суспільно-політичну ситуацію і військові дії не вдалося.

В архівних документах зафіксована спроба данинців у серпні 1920 року вийти зі складу Володьково-Дівицької волості і створити власну, разом із Шатурою та найближчими хуторами. Було навіть одностайне рішення сходу села. Однак довічні найближчі «сателіти» шатуряни таку ідею не підтримали. Втім, про цей надзвичайно цікавий історичний факт буде окрема розповідь.

Із утвердженням радянської влади у 1923 році на всій території підрадянської України змінюється стара система адміністративного поділу. Залишивши без змін імперську адміністративну одиницю *губернія*, більшовики вирішили ліквідувати давньоруські територіальні утворення – повіти й волості, що себе виправдали. Із 12 старих повітів, із яких віддавна була сформована Чернігівська губернія, утворилося п'ять округів. Ними стали: Конотопський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Сосницький та Чернігівський. Ці округи, в свою чергу, були поділені на 58 районів, що замінили 134 волості [5, С. І].

Ніжин таким чином стає і окружним, і районним центром.

Первинно, з 1923 року, Ніжинський округ був поділений на 12 районів. Це Бобровицький, Веркіївський, Ічнянський, Кобижчанський, Козелецький, Лосинівський, Мринський, Ніжинський, Новобасанський, Носівський, Остерський і Хороше-Озерський райони. Останній згодом перейменований на Комарівський.

За умов існування губерній утворювалася своєрідна міні-область із прямим підпорядкуванням столиці України Києву. Саме для мешканців цих районів у Ніжині засновується окружна газета «Нове Село» – орган Ніжинського окружного КП(б)У, окрвиконкому та окрпрофради, яка виходила в світ від 1925 по 1928 роки (в останній рік існування – тричі на тиждень).

Куди ж були віднесені Данина і Шатура?

Незважаючи на близькість Лосинівки (сім кілометрів), яка з 1923 року стала райцентром, Данина та Шатура були підпорядковані Носівському району. Цілком очевидно – тільки через те, що колишній волосний для них центр Володькова Дівиця був віднесений до цього району. До речі, о цій порі нова влада одним махом знищує й назву цього славного історичного села: з 1928 року Володькова Дівиця отримує назву Червонопартизанське в цілковито партійно-адміністративний спосіб – без будь-яких попередніх обговорень чи формальних зборів мешканців села. У згадуваній вище окружній газеті «Нове Село» читаємо щодо цього так: «Президія Ніжинського окрвиконкому ухвалила з нагоди 10-річчя Червоної армії відзначити та представити до нагороди такі села: по Носівському району – перейменувати с. Володькову Дівицю як місце партизанщини, на Червонопартизанське і надати почесну адресу від ВУЦВК» (Як Ніжинщина відзначить 10-річчя Червої Армії // Нове Село (Ніжин). – 1928. – №232. – 5 лют.)

Віриться, що в недалекому майбутньому сучасні володькодівичани, осмисливши глибинно історію творення малої батьківщини своїми пращурами, повернуть цьому населеному пункту історичну назву.

Варто наголосити, що з-поміж перелічених вище 12 районів Ніжинської округи Носівський був чи не найменшим. До нього входили: Володькова Дівиця, Данина, Шатура, Коломійцівка, Степні Хутори, Сулак, Тартишники і сама Носівка. Для порівняння, до Лосинівського району: Галиця, Ганнівка, Вили, Лаповщина, Макіївка, Погребець, Терешківка, Пустотин, Калинівка, Рівчак, Степанівка, Вікторівка, Гармашина, Сальне, Степний, Татарівка, Шняківка, Богданівка, Леонидівка, Степ, Лосинівка (форма написання населених пунктів подається за тогочасним написанням їх на сторінках місцевої преси).

Та незабаром знову починається чергова територіальна перетряска: ліквідовуються і округи (1930), і губернії (1932), на зміну яких запроваджується поняття *область*. 15 жовтня того ж року утворюється Чернігівська область.

Від цієї пори й на багато років наперед для Данини й Шатури починаються справжні поневіряння щодо розв'язання буденних і неминучих життєвих питань: яке начальство і звідки керуватиме селами, куди слід буде їхати в пошуку потрібної довідки та де шукати правди.

У Носівському районі Данина й Шатура перебували 12 років. 1935 року, вперше за кілька століть, влада розрізає «пуповину», що наміцно зрослася в тріумвіраті «Володькова Дівиця – Данина – Шатура». Волосний центр залишається у Носівському, а Данина і Шатура «передаються» до Лосинівського району.

Після невдалих експериментів із відокремлення сільських і промислових районів, усунення від влади Микити Хрущова нове партійне керівництво в Кремлі на чолі з Леонідом Брежнєвим затівають на початку 60-х років минулого століття нову адміністративну реформу. Йшлося передусім про укрупнення районів. З карти України зникають десятки дрібних «районних столиць», якими слугували великі села. Ліквідується і Лосинівський район.

Варто було сподіватися, що села колишньої Володьково-Дівицької волості цього разу знову опиняться в одному адміністративному формуванні. Однак повернення Данини і Шатури до Носівки цього разу не відбулося. Ці два села, історично споріднені з носівською Володьковою Дівицею, від 1963 року отримали нову «прописку»: район – Ніжинський.

Зовні виглядає, що будь-якому маленькому населеному пункту підпорядковуватися і сполучатися в усьому із містом більшим є престижніше, ніж із якимось «великим селом».

На той час добиратися до райцентру з нашого села, що розкинулося серед болотистих западин у глухому закутку південно-східної частини Ніжинщини, було непросто. Рейсові автобуси прибували в Данину лише за сухої погоди влітку. Про осінь та ранню весну взагалі не йшлося – тоді зв'язок із селом обривався, лише хліб до сільмагу через день доставляли від траси гусеничним трактором, а пошту із колишнього райцентру Лосинівка незмінний десятиліттями дядко Крошка привозив своїм вірним коником. Не раз бувало, що люди в літню пору вранці долали таки автобусом до райцентру ті довгі 40 кілометрів, а додому, якщо випадав дощ, мусили вертатися на «перекладних», проходячи немалу бездоріжну відстань з клумаками на плечах пішки. Причиною тому було вісім кілометрів вічного чорноземного місива, які протягом усіх радянських років так і не могли засипати щебенем: саме така відстань пролягала до Володькової Дівиці – великого села сусіднього, Носівського, району, де починалася вже асфальтова ніжинська траса.

На завершення цього розділу варто подати офіційні назви в Данині сільської ради, яка доживає напередодні чергової адміністративної перетрубації останні місяці:

6.01. 1923 – 28.08.1923: Данинський сільський виконавчий комітет (сельвиконком) Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – с. Даніно Носівського району Ніжинського округу.

29.08.1923 – 17.11. 1935: Данинська сільська рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – с. Даніно Носівського району.

17.11. 1935 р. – село з назвою Данино перепідпорядковується до Лосинівського району.

5.08. 1936– 1963: виконавчий комітет Данинської сільської ради (сільради) депутатів трудящих с. Данино Лосинівського району.

1963 – село з назвою Данине, у зв'язку з ліквідацією Лосинівського району, перепідпорядковується Ніжинському району

* * *

2015 року в Україні знову заговорили про чергову адміністративну реформу. Цього разу починають з низів. Упродовж квітня в селах Чернігівщини за вказівкою згори повсюдно проведені сходи села з участю представників районної влади. Заговорили

всерйоз про необхідність ліквідації, з метою економії коштів держбюджету, низки сільських рад, закриття малокомплектних шкіл середніх, об'єднання сільських громад малих сіл довкола більших сіл.

Отож знову на порядок денний постає така давня адміністративна одиниця як волость. За проектом перерозподілу сіл у нинішньому Ніжинському районі старовинну Данину, разом із Шатурою, передбачено підпорядкувати до Лосинівської волості.

І прикро, і несправедливо. Адже з огляду на відновлення історичної тяглості ці два села варто було б повернути туди, де вони перебували сотні років, – Володьково-Дівицької волості. Але те село тепер у Носівському районі. Та й називається воно тепер по-новому-старому, по-радянськи – Червоними Партизанами.

1. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. – К., 1915. – 121 с.

2. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы для истории земледелия и управления. – Т. 2. – Полк Нежинский. – К., 1893.

3. Огиевский П. Столетний старец Иоанн Андреевич Тарасевич // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – №18. – С. 7-8.

4. Про надання в палату для засвідчення довіреності, виданій князем Голціним П. П. купцеві Сатиїлу Й. Л. на здійснення купчого листа // ЦДІАУ в Києві. – Ф. 486 (Київський нотаріальний округ). – Оп. 5. – Од. зб. 524. – Арк. 127-128.

5. Список населенных мест Черниговской губернии. 1924 г.: По материалам Черниговского губернского статистического управления. – Чернигов: Госполиотография, 1924. – С. I.

6. Список призывных участков Черниговской губернии для отправления воинской повинности // Черниговские епархиальные известия. – 1874 (Часть офиц.). – №5.

7. Чернігівщина. Енциклопедичний словник. – К.: Головна редакція УРЕ, 1989. – С. 854.

8. Як Ніжинщина відзначить 10-річчя Червоної Армії // Нове Село (Ніжин). – 1928. – №232. – 5 лют.

На примере села Данина Нежинського району проаналізована історія имущественной принадлежности сільських населених пунктів Черниговщини. Дана характеристика періодичності, суцільності і результатів адміністративних реформ, проводимих на українських землях в різні історичні епохи.

Ключевые слова: село Данина, земельные собственники, имущественная принадлежность, административная реформа, волость, уезд, губерния, район, сельский совет.

WHO DID DANYNA BELONG AND WHO DID IT SUBDUE TO: Chernihiv vilage in terms of property and administrative division of Ukraine

The history of property appurtenance of Chernihiv rural settlements has been analyzed on the example of the Danyna village of Nizhyn district. The conditions under which the villages were given or sold to new owners while the existence of Cossack Ukraine and then of it as a part of Russia have been viewed as well.

The character, essence and the results of administrative reforms which were carried out on the territory of Ukraine during different times have been analyzed. It deals mainly with the regimental system of administration of Ukraine when villages were

subdued to Cossack squadrons and squadrons in terns were subdued to regiments. The evolution of the administrative reforms introduced by the Russian government after Zaporizka Sich and Cossack administrative system were finally destroyed has been viewed in this article. Destructive influence of commune-bilshovyk experiments in terms of volost, povit liquidation and village resubordinating during different district changes on the life of a Ukrainian village has been accentuated.

Key words: village of Danyna, landowners, property appurtenance, administrative reform, povit, volost, province, district, village council.

Ольга Гейда

ДО ІСТОРІЇ ВУЛИЦІ ОПАНАСА ШАФОНСЬКОГО У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена з'ясуванню на основі писемних та картографічних джерел локалізації вулиці Опанаса Шафонського у Чернігові на початку XX ст.

Ключові слова: історія Чернігова початку XX ст., назви вулиць, Опанас Шафонський, Григорій Коваленко.

Наразі громадськість активно обговорює процес перейменування вулиць нашого міста. У цьому аспекті цікаво знати, які назви вони мали на початку минулого століття, яких діячів ушановували? Відомо, що у Чернігові на початку XX ст. нараховувалося 38 вулиць та провулків. Серед них були дві, названі на честь видатних чернігівців: О. Шафонського та В. Тарновського.

На виставці, приуроченій проведенню Четвертих Шрагівських читань (вересень 2011 р.), була представлена картина Григорія Коваленка з авторською назвою «Вулиця Шафонського у Чернігові». Твір датований 1902 р. та зберігається у фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. Коцюбинського¹. На невеликому полотні (21х33,5 см) зображено одноповерховий будинок з ганком, що потопав у зелені саду (Мал. 1).

Григорій Олексійович Коваленко оселився у Чернігові вже відомим публіцистом і прожив тут понад 10 років (1896 – 1905 рр.). Близький до Михайла Коцюбинського, Бориса Грінченка, Володимира Самійленка був активним учасником громадського життя міста, відвідував «суботи» Коцюбинського, писав оповідання і поеми для народних видань Бориса Грінченка, науково-популярні брошури на медичні теми. У «Земском сборнике Черниговской губернии» 1898 р. опублікував біографічні начерки, присвячені Івану Котляревському та Євгену Гребінці. У 1901 р. у «Киевской старине» з'явився його нарис про життя Степана Носа. У Чернігові Григорій Коваленко багато малював: робив ілюстрації до власних видань, писав портрети гетьманів та українських письменників, підготував серію листівок «Українські типи і краєвиди». Особливо Григорій Олексійович цікавився народною архітектурою. В архіві Г. Коваленка збереглася тека з написом: «Знімки, картки до української етнографії. До історії хати. Орнаменти. Хати сусідніх народів». У родинному архіві зберігалося кілька картин художника чернігівського періоду: «Зима. Чернігівський будинок», «Клуна та вітряк» (1904 р.), «Копи» (1897 р.)². Напевно, що твір «Вулиця Шафонського» написаний у цій же серії.

**Мал. 1. Вулиця Шафонського в Чернігові
Картина Г. Коваленка Поч. XX ст.**

© Гейда Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.

Ірина Михайлівна Коцюбинська згадувала, як у дитинстві ходила з батьком на гостини до родини Коваленків на одну з бічних вулиць за Червоним мостом на Бобровиці³. Тож, з певною долею ймовірності, можна казати, що на згаданій картині відображена чернігівська вулиця, де мешкала родина Г. Коваленка.

Нас зацікавив факт існування у місті Чернігові на початку ХХ ст. вулиці Опа-наша Шафонського, хоча у сучасних покажчиках назв старих чернігівських вулиць жодної згадки про її існування не знайдено. Тож постало питання: де знаходилася вулиця Шафонського і чому саме була названа на честь відомого діяча кінця ХVІІІ ст.?

Почнемо з уточнення місця знаходження вулиці. З цього приводу у літературі маємо кілька згадок. На плані міста Чернігова 1908 р., укладеного на честь 1000-річчя літописної згадки про Чернігів⁴, знаходимо вулицю Шафонського, яка проходила у північно-східному напрямку від вулиці Петербурзької (нині вул. О. Молодчого), паралельно вулиці Смоленській (тепер частина вул. Шевченка від перехрестя з вул. О. Молодчого). Вулиця Смоленська простягалася від Вознесенської площі (перетин вул. Петербурзької та Московської з однойменною церквою Вознесіння) і вела аж за місто до села Бобровиці⁵. Згідно з планом 1908 р., вулиця Шафонського проходила праворуч від палацу Милорадовичів, між вул. Стриженською (нині Лермонтова) та Варваринською (нині провулок Лермонтова). Цікаво, що перпендикулярно вул. О. Шафонського на плані вказано і вул. В. Тарновського, будинок, під розміщення колекції якого було перебудовано з ремісничого класу Чернігівського сирітського будинку (Мал. 2).

Мал. 2. Фрагмент плану Чернігова 1908 р. з зображенням вулиці Шафонського.

У джерелах радянської доби також відображено існування вулиці Шафонського. Так, у матеріалах по обстеженню губернії за 1924 р. повідомляється: «в результате обследования установлено, что часть окраин города не имеет проводки воды, а именно: ...в) в части «Березок» вправо от Ростиславской улицы, ул. 1 Мая и Холявинского шляху; г) участки принадлежащие к концу улицы Шафонского»⁶. Приведені дані дають можливість додатково підтвердити локалізацію вулиці Шафонського неподалік вулиць 1 Травня (колишня Німецька слобода, з початку ХІХ ст. – Вознесенська, теперішня Воїнів інтернаціоналістів) та Ростиславської (теперішня Дзержинського), що цілком співпадає з розміщенням вулиці на плані 1908 р.

Чому ж саме ця вулиця на Застриженні була названа на честь Опанаса Филімоновича Шафонського – відомого у Чернігові державного діяча кінця XVIII ст., голови Чернігівської кримінальної палати, генерального судді, що прославився як укладач «Черниговского наместничества топографического описания». Логічно припустити, що найменування вулиці могло бути пов'язане з розміщенням на ній будинку О. Шафонського. Підтвердження такого припущення знаходимо у літературі.

З історичного опису Чернігова Миколи Маркевича, що побачив світ у 1852 р., дізнаємося: «Достойных внимания домов частных в Чернигове нет; лучшие из них: ... Милорадовичей и Шафонского на Застриженье. Жаль что все они деревянные»⁷. Де ж знаходився будинок Шафонського і чи можливо його збереження до наших днів?

Відомості про місцезнаходження помешкання О. Шафонського містять дані, занотовані чернігівським співробітником Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України при Всеукраїнській академії наук Аркадієм Васильовичем Верзіловим, що зберігаються нині в Інституті рукопису НБУ ім. Вернадського. Рукопис являє собою два учнівські зошити у лінійку під заголовком «Списки діячів Чернігівщини» і датований 1927 р. Під прізвищем Шафонський читаємо: «...Помер у Чернігові 1811 р. Шафонському належав будинок по Петербурзькій вулиці, де потім був сирітський дім. В честь Шафонського названа вулиця, що веде з Петербурзької на Глібовщину»⁸. Глібовщина – землі, що належали поміщику Григ. Глібову в районі сучасної вул. Станіславського.

З даних А. Верзілова можна зрозуміти, що у будинку О. Шафонського на початку XIX ст. розташовувався сирітський дім. Але вже на початок XX ст. численні (до 20) будівлі сирітського дому використовувалися різними установами (земством, канцелярією губернатора, духовним відомством), а сам сирітський будинок 15 листопада 1900 р. був закритий. Путівник по місту Чернігову 1912 р. видання згадує діючим лише дитячий притулок по вул. Смоленській, що розміщувався тоді у садибі колишнього сирітського дому, збудованій 1885 р. Тож згадки про будинок О. Шафонського слід шукати у більш ранніх документальних джерелах.

Історії створення сирітського дому, одного з найстарших навчальних закладів Чернігова XIX ст., присвячене ґрунтовне дослідження П. Добровольського, який, користуючись архівними джерелами, стверджував, що ідея заснування в Чернігові на початку XIX ст. «дома воспитания бедных» та її реалізація належала Малоросійському генерал-губернатору Олексію Куракіну. Для розміщення сирітського будинку у жовтні 1802 р. Чернігівською казенною палатою було проведено взаємовигідний обмін: заміську літню резиденцію чернігівських архієпископів Бобровщину, разом з заміським архієрейським домом, конюшнями та іншими будівлями передано у розпорядження кн. О.Б. Куракіна, навзаєм Чернігівському архієрейському дому надано сіножаті та інші сільськогосподарські угіддя⁹. У східній частині цієї величезної ділянки землі («от нынешней губернской усадьбы до нынешней земской усадьбы, где музей В. Тарновского») у приміщеннях літнього архієрейського дому і було після необхідних ремонтних робіт 1 травня 1804 р. відкрито будинок виховання бідних дворян. У західній частині садиби (на іншому боці вул. Смоленської) було побудовано дім генерал-губернатора, який 1805 р. князем О. Куракіним переданий під приміщення Чернігівської гімназії¹⁰. Чернігівська гімназія працювала на території садиби генерал-губернатора до 1821 р., аж поки не була переведена у новий триповерховий будинок на Валу¹¹. У подальшому у цьому будинку розміщувалося Чернігівське повітове училище, де навчалися вихованці сиротинця. 10 січня 1840 р. будинок виховання бідних дворян було реорганізовано у сирітський будинок для всіх станів¹². 1842 р. на пожертви дружини чернігівського губернатора Дарії Гессе утворюється окреме відділення сирітського притулку для дівчат¹³.

З плином часу приміщення сирітського дому вимагали капітального ремонту. Ревізії 1848 та 1850 рр. констатували: «строения сии представляют собой невозможное для жилья не только детям, но и также взрослым». Будівлі сирітського дому 1848 р. було відремонтовано: потиньковано стіни всередині та ззовні, встановлено каміни, пофарбована підлога, вікна та меблі, у приміщенні облаштована церква¹⁴. У 1861 –

1862 рр. були проведені чергові ремонтні роботи (укріплено фундамент, відновлено дах, відремонтовано підлогу, віконні та дверні рами, потиньковано стіни). Але проведені заходи суттєво не виправили ситуацію.

Тож 1885 р. було побудовано нове приміщення для сирітського будинку: дво-поверхове на 26 кімнат (нижній поверх кам'яний, верхній дерев'яний), у ньому розміщувалася церква, кімнати учнів, класи, робочі та господарські кімнати, квартири для вчителів, кухня. Будинок мав два флігелі, в яких містилася лазня та пральня. На території садиби був великий парк, фруктовий сад та город. Будинок цей зберігся і до нашого часу по вул. Шевченка, 36 (Мал. 3). До комплексу приміщень сирітського будинку належав, за згадками І. М. Коцюбинської, будинок статистичного відділу Чернігівського земства (нині вул. О. Молодчого, № 9). Вона згадувала, що «її мати, Віра Устимівна, була подругою Феодосії Степанівни Шкуркіної, яка працювала завідувачкою сирітським будинком. Цей будинок зберігся. 11 років у ньому працювали мої батьки – будинок статистичного відділу Чернігівського земства»¹⁵.

Мал. 3 Будинок колишнього Чернігівського сирітського дому, побудований 1885 р.

Опис будинків Чернігівського сирітського дому уточнюють дані путівників по Чернігову кінця XIX – початку XX ст., а також звіти Чернігів-

ського губернського попечительства дитячих притулків. Особливо нас зацікавили відомості про існування на території садиби «старого дворового места с каменным двухэтажным домом, деревянным флигелем, где прежде (тобто до 1885 р.) размещался приют»¹⁶. Наприкінці XIX ст. це приміщення передане духовному відомству Чернігівської єпархії за 11000 руб. Крім того, на території садиби розміщувалися корівник, конюшня, льодник, навіс для сіна та дерев'яне приміщення театру¹⁷.

З отриманих відомостей, можна припустити, що після смерті О. Шафонського 1811 р. будинок могли продати казенному відомству, яке в свою чергу використало його для потреб сирітського будинку. Заходи по викупу 1817 р. навколишніх будинків Милорадовича та Дашкевича для потреб чернігівського повітового училища, а пізніше і будинку виховання бідних дворян підтверджуються і архівними матеріалами.

Руйнування Чернігова часів війни та сучасна міська забудова порушили дореволюційне планування у районі колишньої вулиці О. Шафонського. Аналізуючи наявний історіографічний та архівний матеріали видається можливим ототожнити колишню вул. О. Шафонського з сучасною вул. Дмитра Лизогуба. У районі перетину останньої з вул. Д. Менделєєва до сьогодні збереглося кілька старих будинків, що колись належали Чернігівському сиротинцю.

1. Фонди Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. Коцюбинського. – Ж 79.

2. Ротач П. Григорій Коваленко (100 років від дня народження) // Народна творчість та етнографія – 1968. – № 5. – С. 61-64; Бугаєвич І. «Нет состава преступления» // Чернігівські відомості. – 1992. – № 37 (89). – 11-17 вересня. – С. 6.

3. Ротач П. Григорій Коваленко (100 років від дня народження) // Народна творчість та етнографія – 1968. – № 5. – С. 64.

4. План Чернигова, составлен в 1908 году. В честь 1000-летия г. Чернигова. С обозначением бывшей «Черниговской крепости» и вала // Электронный режим доступа: <http://chernigov.info/showthread.php?t=1078>

5. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. Історико-краєзнавчі етюди. – Чернігів: «Деснянська правда», 2007. – С. 105.
6. Акты обследования губернских учреждений и ведомств. 1924 г. Январь. // Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО). – Ф.Р. 776. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 1.
7. Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание // Черниговские губернские ведомости. – Приложение. – 1852. – № 9. – С. 75 – 82.
8. Верзилов А.В. Списки діячів Чернігівщини. Оригінал. 1927 р. // ІР НБУ. – Ф. Х. – Спр. № 4937. – Арк. 45.
9. Гейда О., Тарасенко О. До біографії єпископа Малоросійського і Чернігівського Віктора Садковського (1796 – 1803) // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 264-273.
10. Добровольский П. К истории Черниговского земского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – Вып. III. – С. 46 – 49.
11. Руденко В. Чернігів: подорож на 100 років назад. – Чернігів, Центр гуманістичних технологій «Ахлакар», 2009. – С. 62.
12. Морозова А. З історії Чернігівського сирітського будинку / А. Морозова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 47–53.
13. Открытие Черниговского сиротского дома // Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г. – Чернигов: 1905 г. – 24 февраля. – С. 110.
14. Выписка из протокола заседания приказа о результатах ревизии Черниговских, Нежинских и Глуховских богоугодных заведений и Черниговского сиротского дома. 1848 г. 27 мая // ДАЧО. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 2134. – 13 арк.
15. Письма И.М. Коцюбинской // ДАЧО. – Ф.Р. 8860. – Спр. 134. – Арк. 4.
16. Отчет Черниговского губернского попечительства детских приютов за 1891 г. – Чернигов: типография губернского правления, 1892. – С. 3 – 4.
17. Отчет Черниговского губернского попечительства детских приютов за 1901 год. – Чернигов: типография губернского правления, 1902. – С. 3– 4, 8, 21 – 22.

Гейда Ольга

К истории улицы Афанасия Шафонского в Чернигове

В статье, на основе письменных и картографических источников, локализовано место нахождения в начале XX ст. улицы Афанасия Шафонского в Чернигове.

Ключевые слова: история Чернигова, названия улиц, Афанасий Шафонский

Heyda Olga

To the history of street Athanasius Shafonskoho in Chernihiv

In the article considered the existence in Chernigov at the beginning of the twentieth century street of Athanasius Shafonskoho. In modern list of Chernigov old streets no mention of its existence is found. So the question arises: where there Shafonskoho street and why it was named after the famous figure of the late eighteenth century?

In plan of the city in 1908 Shafonskoho find out, which took place in the north-east of the Petersburg street, parallel to the streets of Smolensk (now part Shevchenko street). The materials for inspection by the province in 1924 also found a message on the existence of Shafonskoho street. One of the houses of the street is depicted in paintings of the artist G. Kovalenko.

With the historical descriptions Chernihiv of Nikolai Markevich we find out that in this area of location the city, which was called «For the stern» in wooden house lived O. Shafonsky. That is why, at the beginning of XX century street that ran in this locality was named after the famous statesman in Chernihiv late eighteenth century, famous as originator «Chernigov namestnychestva topohrafycheskoho descriptions.» After the death of Alexander Shafonskoho in 1811 the building was bought for the needs of Chernihiv orphanage house

Keywords: history of Chernihiv at the beginning of the twentieth century., street names, Athanasius Shafonsky, Gregory Kovalenko.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477)

Олександр Тарасенко

ЗВІТИ ЧЕРНІГІВСЬКИХ АРХІЄРЕЇВ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Стаття присвячена актуальній темі в історичній науці, зокрема, в джерелознавстві. Звіти чернігівських архієреїв, накопичені в період з 1847 р. по 1916 р., досі не були предметом спеціального дослідження і не впроваджені до наукового обігу. Метою дослідження є з'ясування законодавчої бази та історичних умов для появи та тривалого існування цього виду масової документації, встановлення ступеню збереженості звітів чернігівських владик про становище єпархії, проаналізування звітів на предмет повноти, інформативності, репрезентативності, верифікованості та джерельної цінності.

Ключові слова: Церква, Чернігівська єпархія, архієпископ, звіт, діловодна документація, історичне джерело, джерельний аналіз.

Звіти правлячих архієреїв другої половини XIX – початку XX ст. про становище єпархій, що характеризуються певною повторюваністю, типовістю і однорідністю інформації, можна кваліфікувати як джерело масового походження [1; 2, с. 469]. Поряд зі звітами губернаторів вони становлять досить інформативну джерельну базу для вивчення регіональної історії, але у порівнянні з губернаторськими звітами, звіти архієреїв гірше опрацьовані й рідше використовуються дослідниками. Така нерівномірність пов'язана, очевидно, з специфікою розвитку, насамперед, церковно-історичних студій, що був фактично зупинений через ідеологічні причини на порозі назрілого піднесення саме на регіональному рівні.

У сучасній українській історіографії церковно-історичний напрямок розвивається досить динамічно, в тому числі й на регіональному рівні. Дедалі більше джерел з церковно-релігійного життя оприлюднюється та використовується, але звіти чернігівських архієреїв ще не стали предметом спеціального дослідження і не впроваджені до наукового обігу, що зумовлює актуальність обраної нами теми. За мету ми ставимо з'ясувати законодавчу базу та історичні умови для появи та існування цього виду масової документації, за результатами проведеної евристичної роботи встановити ступінь збереженості звітів чернігівських владик про становище єпархії, проаналізувати звіти на предмет повноти, репрезентативності, верифікованості та джерельної цінності інформації, яку вони містять. Для цього, крім самих звітів, ми використали законодавчі акти, статuti духовних консисторій (основний документ регулювання сфери єпархіального управління), іншу діловодну документацію та ряд наративних джерел, що допомогло вирішити дослідницькі завдання та досягти мети.

Архієрейські звіти, як й інші документи, що спрямовувалися «на гору», відігравали роль зворотного зв'язку з вищим церковним колегіальним органом – Святейшим Синодом. До початку XIX ст. зв'язок Св. Синоду з єпархіальним начальством від-

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

бувався, так би мовити, в робочому режимі, через нагальне діловодство. В єпархіях отримували накази до виконання і рапортували в столицю про їхнє отримання. Звичайно, на вимогу Св. Синоду архієреї надсилали витребувану інформацію. Владика був зобов'язаний інформувати Св. Синод у випадку надзвичайної події в єпархії своєю думку. То вже можна кваліфікувати як власну його ініціативу. Хоча принагідно зазначимо, що доносити інформацію до вищих органів державного управління, в тому числі й до Св. Синоду, будь-яким особам дозволялося і навіть заохочувалося. Відтак утаємничення інформації було справою доволі ризикованою.

Статут духовних консисторій, схвалений 27 березня 1841 р. [3], був першим загальним (кодифікованим) законодавчим актом, що комплексно врегульовував єпархіальне управління та судочинство, матеріальні відносини, права і обов'язки різних єпархіальних посадовців і структур, порядок зносин, звітність тощо. Зокрема від архієрея вимагалось повідомляти Св. Синод про отримання наказу (іменного чи циркулярного), щорічно надавати інформацію про кількість і становище шкіл при церквах і монастирях (ст. 14), «перечневую табель» (екстракт) зі сповідальних книг (ст. 16), «о просвещенных в течении года св. крещением евреев, магометанов и язычников» (ст. 31). З власної ініціативи очільник єпархії мав доповідати лише тоді, «если откроется что либо противное» (ст. 7).

Але вже у жовтні 1847 р. правлячі архієреї отримали циркулярний указ про підготовку щорічних звітів і доставку їх у Св. Синод не пізніше січня наступного року [4, арк. 2]. У додатку до указу надсилався перелік «предметов ежегодного донесения епархиального преосвященного архиерея о состоянии епархии» [4, арк. 3–4]. Звіт мав складатися з 10 розділів: «Устройство и состояние управления», «Обозрение епархии», «Монастыри», «Церкви», «Духовенство», «Паства», «Катехизические поучения», «Училища при монастырях и церквах», «Разные сведения и замечания», «Общий взгляд на состояние епархии», що склалися з кількох пунктів (запитань). Така структура (формуляр) щорічних архієрейських звітів з незначними змінами зберігалася до кінця імперського періоду. Деякі поправки стосувалися безпосередньо Чернігівської єпархії. Так, у 1858 р. Чернігівський архієпископ Павло (Подлипський) отримав секретний указ Св. Синоду, згідно з яким слід було «строго обязать местных благочинных, миссионеров, приходских священников дабы они усугубили пастырскую ревность о просвещении утопающих в заблуждениях раскола» и «о том, как будет исполняться всё предписанное доносить по истечении каждого года в отчетах о состоянии вверенной епархии отдельными статьями» [4, арк. 172–173].

У другій редакції Статуту духовних консисторій (1883 р.) «перечневая табель» зі сповідних книг, як й інші відомості, наприклад, про кількість приєднаних до православ'я, за визначеною формою подавалася в додатку до звіту про становище єпархії [5]. Згодом у формуляр звітів запровадили ще три розділи, досить актуальні для Чернігівської єпархії, «Единоверие», «Старообрядцы» і «Сектантство», а також пункти, як-от «Особые учреждения». У звітах про становище Чернігівської єпархії йшлося, зокрема, про діяльність Емеритальної каси духовенства, єпархіального братства Св. Михайла, кн. Чернігівського, братства Св. Димитрія Ростовського в Новгороді-Сіверському, братства Божої Матері «Всех скорбящих радости» в Ніжині та Хрестовоздвиженського православного трудового братства («Неплюевське братство»). На початку XX ст. у звіти потрапила інформація про діяльність «Черниговского епархиального древлехранилища». Нарешті, зауважимо, що на підставі архієрейських звітів готувалися і, спочатку не регулярно, а з 1889 р. регулярно, оприлюднювалися «Всепопданнейшие отчеты обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания», якими, до речі, найчастіше користуються дослідники історії Церкви [6].

Звертаючись безпосередньо до звітів чернігівських архієреїв, відзначимо, що протягом 70 років (з 1847 р. по 1916 р.) накопичився колосальний матеріал, який є цінним історичним джерелом як у загально-церковних масштабах, так і в межах Чернігівської єпархії. Збереженість «чернігівських» звітів достатньо добра. Зазвичай один примірник відсилався до Св. Синоду, другий залишався у духовній консисторії.

У фонді Св. Синоду Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербург зберігаються звіти чернігівських архієреїв за 1856, 1857, 1859, 1861, 1862, 1865, 1866, 1868–1876, 1878, 1880, 1882–1887, 1889–1901, 1903–1915 роки [7]. У фонді Чернігівської духовної консисторії Державного архіву Чернігівської області відклалися архієрейські звіти за 1847, 1848, 1849, 1850, 1851, 1852, 1853, 1854, 1855, 1856, 1857, 1858 [4], 1871 [8, арк. 63–72], 1876 [9], 1877 [10], 1878 [11], 1879 [12], 1880 [13, арк. 7–36], 1882 [14, арк. 51–88].

Відтак, два архівні фонди дещо компенсують один одного, але за деякі роки звітів про становище Чернігівської єпархії все-таки бракує, зокрема, не знайдено звіти за 1860, 1863, 1864, 1867, 1881, 1888, 1902, 1916 роки. Звіт за 1917 рік, очевидно, не був підготовлений. Наприкінці 1917 р. почався наступ більшовицьких військ на Україну, а на початку 1918 р. вони взяли Чернігів.

Слід відзначити, що у фонді Чернігівської духовної консисторії збереглося кілька чорнових варіантів звітів та підготовчі матеріали до них за різні роки [8, арк. 1–62], [15], [16], [17]. Це дозволяє реконструювати й проаналізувати процес підготовки звітної документації. На деяких звітах залишилися власноручні правки і замітки чернігівських архієреїв. Принагідно зауважимо, що ці маргіналії, разом із резолюціями владик на інших ділових документах, становлять цікавий та іноді достатньо цінний джерельний матеріал, який поволи починають вивчати і використовувати в біографічних дослідженнях про церковних діячів [18; 19].

Зазвичай архієрейські звіти готувалися у консисторії. Спочатку столоначальники консисторії збирали інформацію про становище єпархії з різних питань, кожний по сектору, за яким був закріплений. Наприклад, підготовчі матеріали за 1880 р. свідчать, що відповіді на шістнадцять питань розподілялися між існуючими натовді в консисторії чотирма столами. Відомості постачали благочинні, духовні правління, керівництво монастирів, навчальних закладів і єпархіальних установ, свічкового заводу чи єпархіального дреслесховища. Чернігівська духовна консисторія отримувала також інформацію від чернігівського губернського правління, наприклад, маршрути і графіки пересування архієрея по губернії під час огляду єпархії, відомості про правопорушення тощо. Принагідно зауважимо, що консисторія у свою чергу постачала інформацію губернському правлінню, зокрема, для укладання щорічних «Отчетов» чернігівського губернатора.

Зведенням до купи підготовчого матеріалу займалися секретарі консисторії. Однак повний текст звітів не завжди готували секретарі. Наприклад, існують відомості про безпосередню участь у цій справі членів «присутствія» Чернігівської духовної консисторії. А багаторічний член «присутствія», кафедральний прот. Андрій Страдомський у щоденнику занотував, що особисто і власноручно писав текст звітів принаймні за 1868 і 1869 рр. Записи у віднайденому та опублікованому щоденнику уриваються на 1870 р. [20, с. 58]. Але аналіз стилістики тексту звітів за наступні роки свідчить про причетність прот. А. Страдомського до їхнього укладання. Безумовно, це робилося на прохання архієрея, очевидно, з причини слабенької освіти і недостатньої фахової підготовки консисторських канцеляристів. (Прот. А. Страдомський був знаним далеко за межами Чернігівської єпархії публіцистом й істориком). Потім звіт переглядав владика, вносив правки, іноді вимагав від консисторії додаткову чи уточнюючу інформацію.

Аналіз архієрейських звітів засвідчив, насамперед, що не всі їхні розділи однаково інформативні та репрезентативні. Так, із року в рік десятиліттями слово в слово повторювався текст про катехізичні повчання та «Общий взгляд на состояние епархии». Текст останнього розділу в першому звіті за 1847 р., що «черниговская паства по духовному и нравственному состоянию находится в добром положении, духовенство должности своей исправляет ревностно и с назидательностью, народ к вере усерден, особенно чрез духовных наставников в сельских училищах, как рассадниках первоначального просвещения и развития понятий, ... дальнейшее же улучшение много будет зависеть от рачительного назидания духовенства народа в вере благочестия к сему и будет прилагаться должны поощрения» [4, арк. 19 – 19 зв.] «тримався» до

1870-х рр., коли був «замінений» на лапідарний: «Из всего изложенного и из официальных донесений благочинных видно, что Черниговская епархия по управлению и нравственно-религиозному быту находится в удовлетворительном состоянии, вера и благочестие по милости Божией не оскудевают» [21, арк. 72].

З цього можна зробити висновок, що протягом тривалого часу «официальным донесениям благочинных» і відповідно архієрейським звітам з певних питань була притаманна не лише офіційність, але й формальність. Досить «стабільними» в звітах залишалися деякі пункти про становище духовенства та пастви. Духовенству повсякчас кортіло ліпшої «поощряемости», а «содержание оногo, не смотря на получение от казны оклада, более недостаточно, потому что большая часть приходов не имеет не только для причтов домов, от не имения по местам ружной земли и прихожане со своей стороны не вознаграждают от недостатка другими пособиями». В той же час «состояние благочестия в народе твердо и охотные пожертвования к поддержанию и благолепию церковей показывают возвышение оногo» [4, арк. 16 зв. – 17].

З часом на оціночні характеристики у звітах впливали поточні завдання чи вимоги часу і церковної політики. Так, у черговому звіті надibuємо думку, що «у народа ослабела тяга к пьянству, несмотря на хитрость евреев-корчмарей давать водку в кредит и под всевозможные залоги даже ворованных вещей; уменьшаются случаи конокрадства и торговли ворованным лесом» [9, арк. 24 зв.]. Змінювалися формулювання, але сутність залишалася незмінною. Уважний аналіз звітів дає підстави говорити про поляризацію оцінок ситуації в епархії. Ближче до зламу XIX – XX ст., судячи зі звітів, паства ставала дедалі більш «просвещенной», а пастирі – освіченішими і непохитно ревними щодо своїх обов'язків. У той же час у звітах уже неможливо було приховати поширення в епархії старообрядництва, протестантських уподобань, антирелігійних настроїв, а випускники-семінаристи не охоче йшли на церковну ниву, в результаті чого Чернігівській епархії хронічно бракувало добре підготовлених кадрів. Лише у 1910-х рр. зусиллями останнього і надзвичайно діяльного архієпископа Василя (Богоявленського) ситуація з кадрами в Чернігівській епархії вийшла на задовільний рівень, коли майже всі вакансії були заповнені й майже все духовенство мало середню (семінарія) і вищу (академія) духовну освіту, навіть були священики з університетською освітою [22, арк. 19 – 41 зв.].

Формальність і відповідно адекватність/неадекватність деяких характеристик реаліям встановлюється порівнянням пунктів між собою, бо вони часто-густо суперечать один одному, і перевіркою іншими джерелами, зазвичай незалежними від позиції епархіального начальства. Це можуть бути, наприклад, синодальні ревізії та перевірки, епархіальні літописи, тогочасна публіцистика, наукова і художня література, щоденники, спогади, приватні листи духовенства і цивільних осіб тощо. Наприклад, наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. у Чернігівській духовній семінарії розгорівся конфлікт між ректором В. Розовим і інспектором Ф. Дмитревським. Благодушний і до того ж хворий Чернігівський єпископ Серапіон (Маєвський) був не в змозі залагодити конфлікт. У звітах це також не відображено. Новопризначений Чернігівський єпископ Веніамін (Биковський) негайно повідомив у листі обер-прокурора Св. Синоду К. П. Побєдоносцева (теж щойно призначеного на свою посаду) про необхідність розв'язання напруженої ситуації та «переместить ректора Черниговской семинарии в Самарскую, а самарского – в Черниговскую семинарию» [23]. До Чернігова була спрямована ревізія, яка виявила купу проблем у духовному навчальному закладі. За результатами ревізії ректор був відсторонений від посади [24, арк. 43 – 43 зв.], хоча це не вирішило багатьох проблем у семінарії. Так само нещодавно оприлюднена синодальна ревізія Чернігівської епархії 1917 р. подає дещо інші погляди на становище епархії, ніж офіційне діловодство початку XX ст. [25]. Відмітимо, що екстраординарні випадки та негаразди в епархіальному управлінні майже не відображені у звітах. Очевидно, владики навмисно уникали цього, а за необхідності в робочому порядку підтримували зв'язок з Св. Синодом і з його обер-прокурорами так, як це зазначалося у нормативних документах.

Варто зауважити також, що офіційна документація, в тому числі архієрейські звіти

про становище єпархії, у свою чергу, також слугують засобом перевірки адекватності та правдивості, наприклад, джерел особового походження, які часто-густо містять украй суб'єктивну інформацію.

Незважаючи на висловлені зауваження, звіти містять цінний фактичний матеріал, зокрема, статистичні дані про чисельність православного і не православного населення єпархії, конфесійну мобільність, кількість і динаміку духовної корпорації, становище духовних навчальних закладів і учнів, склад і діяльність інших установ та організацій. Відтак, накопичено значний матеріал для застосування статистичних і математичних методів дослідження. У звітах обов'язково відображалися факти будівництва, перебудови та ремонту монастирів, храмів, навчальних закладів єпархії. На нашу думку важливо, що в звітах наводилися списки меценатів на церковні справи. Статистичний матеріал дає змогу аналізувати матеріальне становище і фінансове забезпечення різних сфер єпархіального життя. Цінними є відомості про гуманітарні заходи в Чернігівській єпархії у зв'язку з війнами 1853–1855, 1877–1878, 1904–1905, 1914–1916 рр. У звітах чернігівських архієреїв про становище єпархії так чи інакше відображалися наслідки запровадження загально-церковних реформ на регіональному рівні.

Не рідко у звітах трапляється інформація про факти, що навряд чи зафіксовані в інших джерелах. Зокрема, у розділі «Обозрение епархии» часто надibuємо досить цікавий, рідкісний матеріал. Очевидно, владики нотували свої враження під час подорожей і потім деякі сюжети вставляли у звіти. Так, у звіті про становище Чернігівської єпархії у 1879 р. правлячий єпископ Серапіон (Маєвський) вмістив розповідь про зустріч і розмову з сектантом: «По приезде в с. Лопатни, остановился в доме православного прихожанина. По моему приглашению явился козак Семен Савенко. Из беседы с ним о Церкви и власти церковной я убедился, что он, Савенко, неправославно толкуя места Св. Писания о нерукотворных храмах, признает само Слово Божие вместо Церкви и отвергает богоучрежденность власти церковной. Не получив никакого учительного образования, Савенко отличается начитанностью Библии и знанием многих стихов оной наизусть, без понимания смысла стихов в контексте речи и соотношения их между собою. Савенко неразборчив в словах до дерзости и говорлив до безрассудства» і т.д. [12, арк. 7 зв. – 8]. Роком раніше той же владики занотував у звіті про свою подорож до Ніжина і свої враження від екзамєну Закону Божого в Історико-філологічному інституті [11, арк. 5–5 зв.].

Таким чином, архієрейські звіти про становище Чернігівської єпархії – джерело багатопланове, репрезентативне – містить різноманітну інформацію щодо церковно-релігійного життя в регіоні. Оціночні характеристики керівництва єпархії (реальні чи уявні) щільно перемежуються з багатющим фактичним матеріалом. Статистичні матеріали звітів відображають склад єпархії, зміни в органах управління, кількість церков, монастирів (їхніх насельників), церковнопарафіяльних шкіл (їхніх учнів), чисельність пастви і духовенства, їхній морально-релігійний настрій та освітньо-професійний рівень. У звітах відображені факти відкриття/закриття монастирів, церков, будівництво, перебудови, ремонти, джерела фінансування. Цінним є також матеріал, який стосується діяльності парафіяльних і єпархіальних попечительств, духовних училищ і семінарії, братств та інших єпархіальних установ і організацій. Важлива особливість звітів полягає в тому, що вони охоплюють значний період (1847 – 1916), тобто характеризується як джерело масового походження. Це дає змогу досліднику використовувати їх для вивчення історії Чернігівської єпархії в динаміці, на різних етапах розвитку і в цілому протягом другої половини XIX – початку XX ст.

1. Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX века / Б.Г. Литвак. – М., 1979.

2. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К., 2002.

3. Устав духовных консисторій. 1841 г. // ПСЗ. Собр. II. – СПб., 1842. – Т. 16. – С. 221 – 263 (№ 14409).

4. Указ Правительственного Синода о форме донесений епархиальных архиереев, отчет о состоянии Черниговской епархии // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4791. – 187 арк.
5. Устав духовных консисторий. 1883 г. // ПСЗ. Собр. III. – СПб., 1886. – Т. 3. – С. 111 – 155 (№ 1495).
6. Фирсов С.Л. Отчеты обер-прокуроров Святейшего Синода как источник по истории Русской православной Церкви 1903–1914 гг. / С.Л. Фирсов // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1991. – Т. XXIII. – С. 75–84.
7. Отчеты о состоянии Черниговской епархии // Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі, ф. 796, оп. 442, спр. 81, 125, 234, 255, 305, 354, 405, 454, 506, 560, 612, 664, 717, 821, 914, 987, 1010, 1059, 1114, 1168, 1218, 1320, 1371, 1378, 1430, 1487, 1543, 1601, 1653, 1704, 1760, 1817, 1878, 1935, 2010, 2070, 2129, 2189, 2252, 2313, 2369, 2432, 2497, 2559, 2620, 2682, 2744, 2802, 2809, 2817.
8. О присылке сведений в канцелярию обер-прокурора Св. Синода нужных для составления отчетов по духовному ведомству (10 января 1872 г. – август 1872 г.) // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4936. – 86 арк.
9. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1876 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4949. – 36 арк.
10. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1877 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4957. – 50 арк.
11. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1878 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4958. – 32 арк.
12. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1879 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4959. – 45 арк.
13. Сведения о состоянии епархии за 1880 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 5147. – 37 арк.
14. Описание Черниговской епархии и отчет за 1882 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4966. – 93 арк.
15. Сведения к отчету о состоянии епархии за 1879 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4960.
16. Дело о предоставлении Синоду отчетности по Черниговской епархии за 1880 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4961. – 44 арк.
17. Дело о предоставлении Синоду отчетности по Черниговской епархии за 1881 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4962. – 46 арк.
18. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського / В.І. Ульяновський. – К., 1997. – 320 с.
19. Стародуб А.В. Резолюции митрополита Антония (Храповицкого) за 1918 г. как источник по истории Русской православной Церкви / А.В. Стародуб // Режим доступа: <http://krotov.info/history/20/1910/1918hrapo.htm>
20. Тарасенко О.Ф. Щоденник протоієрея Андрія Страдомського як джерело з історії Чернігівської єпархії / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 42 – 58.
21. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1871 г. // Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4936, арк. 63 – 72.
22. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1915 г. // Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі, ф. 796, оп. 442. – 99 арк.
23. НБУ. Інститут рукопису, ф. XIII, спр. 3943, арк. 1.
24. РГИА, ф. 802, оп. 9, д. 4, л. 1 – 147.
25. Священномученик Василий (Богоявленский), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию / Сост. и авт. вступ. ст. Е.А. Логунова, А.Ф. Тарасенко. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2014. – 452 с.

Стаття посвящена актуальній проблемі в історическій науці, в частности, в історикоієвєденні. Отчети черниговських архиєрєєв, накопленні в період з 1847 г. по 1916 г., до сих пор не стали предметом спеціального дослідження и не введені

в научный оборот. Целью исследования является изучение законодательной базы и исторических условий для появления и длительного существования этого вида массовой документации, определение степени сохранности отчетов черниговских владык о состоянии епархии, проанализирование отчетов на предмет полноты, информативности, репрезентативности, верифицированности и источниковой ценности.

Ключевые слова: Церковь, Черниговская епархия, архиепископ, отчет, делопроизводственная документация, исторический источник, источниковедческий анализ.

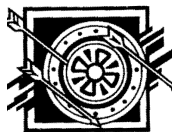
Oleksandr Tarasenko

Reports of Chernihiv bishops XIX – to beginning of XX century as a historical source

The article is devoted an actual theme in historical science, in particular. Reports of the Chernihiv bishops, accumulated in a period from 1847 to on 1916, until now were not the article of the special research and not inculcated to the scientific circulation. A research purpose is finding out of legislative base and historical situation for appearance and protracted existence of this type of mass document, establishment of degree of stored of reports of the Chernihiv bishops, about position of diocese, to analyse reports for the purpose plenitude, informing, presentable, objectivity and a spring value.

Reports on position of the Chernihiv diocese are a source many-sided, presentable which contains various information on church religious life in a region. Evaluation descriptions of guidance of diocese (real or imaginary) densely accompanied with the richest actual material. Statistical materials of reports represent composition of diocese, change in the organs of management, amount of churches, monasteries, schools of church, quantity of congregation and clergy, their morally religious mood and educationally professional level. In reports the represented facts of opening/closing of monasteries, churches, building, re-erecting, repairs, sourcing. Valuable is also material, which touches activity of parochial and diocese care, spiritual schools and seminary, fraternities and other diocese establishments and organizations. The important feature of reports consists in that they engulf a considerable period (1847 – 1916), that characterized as a source of mass origin. It enables a researcher to use them for the study of history of the Chernihiv diocese in a dynamics, on the different stages of development and on the whole during the second half XIX – to beginning of XX century.

Key words: Church, Chernihiv diocese, archbishop, report, office work document, historical source, spring analysis.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

ГЕТЬМАН МАЗЕПА У НІМЕЦЬКОМОВНИХ ДЖЕРЕЛАХ

(Переклад з німецької, передмова
Володимира Дятлова)

Публікація західноєвропейських джерел, що відображають події в Україні 1708-1709 рр., має важливе значення для вивчення подій Північної війни. Пропонована добірка матеріалів дає уявлення про те, що у західноєвропейських офіційних документах і публікаціях у пресі особливу увагу привертала постать гетьмана Мазепи, його перехід на бік шведського короля Карла XII. Важливим джерелом для вивчення військових і політичних подій того часу є послання секретаря австрійського посольства у Москві. Переклади окремих з них пропонуються у даній публікації.

Ключові слова: Україна, Швеція, гетьман Мазепа, Карл XII.

Події Північної війни, у першу чергу похід короля Швеції Карла XII у Росію, викликали жвавий інтерес західноєвропейської громадськості і урядових кіл. Офіційні повідомлення, що складалися різними резидентами при королівських дворах, досить часто попадали у пресу. Головна увага при цьому приділялася битвам, становищу шведської армії, співвідношенню військових сил між ворогуючими сторонами. Головною сенсацією стали повідомлення про перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля. Така увага значною мірою обумовлена тим, що від цього залежала подальша доля шведського походу й геополітична ситуація у Центральній та Східній Європі. У більшості випадків преса намагалася давати неупереджену, «об'єктивну» інформацію й не вдаватися до політичних оцінок. Водночас окремі видання публікували інформацію, яка безпосередньо надходила із табору російського царя й певним чином виражала симпатії до царської особи. Зокрема, німецька газета «Історичний і політичний Меркурій» публікувала матеріали, пов'язані з подіями походу Карла XII, його взаємини з гетьманом Мазепою. У випуску за січень 1709 року було опубліковано копію листа від 16 листопада із головної штаб-квартири у Глухові. У листі доволі докладно описано перехід Мазепи на бік шведського короля, знищення Меншиковим Батурина, розправа з мешканцями цього міста. Досить виразно передано символічну акцію сатисфакції особи гетьмана Мазепи, влаштовану безпосередньо після взяття Батурина. Опис даної події дає уявлення про те, наскільки важливе значення російський цар надавав «знищенню» імені і чеснот гетьмана.

Чимало цікавих і важливих подробиць про події містяться в офіційних посланнях Отто фон Плейєра, який був секретарем віденського посольства у Москві. Плейєр залишив по собі велику кількість послань і депеш до Віденського двору. Понад 50 з них присвячені подіям Північної війни. Зокрема, він уважно стежив за ситуацією, що складалася в Україні під час походу Карла XII. Цінність депеш полягає у прагненні автора неупереджено давати опис військових дій, політичних процесів на основі відомостей, що надходили до царського двору. Свої описи він, як правило, подавав в узагальненому вигляді на основі різних джерел інформації. Такий підхід до складання депеш певним чином був обумовлений прагненням автора перевіряти інформацію й не подавати її одразу по гарячих слідах з тим, щоб уникнути помилок.

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Віденський щоденник, 22-25 грудня 1708 року, № 563.

З Польщі 15 грудня. Король зі своєю армією намагається закріпитися між Стародубом і Черніговом і про нові битви нічого поки що не чути. Однак достеменно відомо, що гетьман Мазепа зі своїм доволі чисельним військом захотів перейти на бік шведів. Коли ж ним заздалегідь було відкрито про ці наміри, більшість козацьких полків повернулися до Його Царської Величності, так що згаданий вище Мазепа зміг пристати до шведів з військом, яке налічувало ледь тисячу чоловік, на які також не можна було покладатися. Після цього козаки влаштували нові вибори й обрали своїм військовим начальником Скоропадського. Стало відомо, що шведські полки, що прийшли із Померанії через Пруссію разом з королем Станіславом, одразу мають направитися до України. Король Швеції всюди настільки оточений московітами, що йому майже не можливо провести свою армію без значних утрат. Московіти по ходу знищують усі ліси й усі проходи на 10 миль навколо шляху; таким чином армія не може пройти, оскільки відрізаний підвіз харчів і провіанту.

Віденський щоденник, 26-28 грудня 1708. № 564.

З Польщі 20 грудня. Підтвердився перехід Мазепи до короля Швеції; сталося це за тих обставин, що як тільки він зі своїм військом переправився через річку Десна, одразу прийняв бойовий порядок і пішов до шведської армії. При наближенні Мазепа переконував своїх офіцерів перейти [з ним], однак ті не виявили бажання і повернулися зі своїми полками до московитської армії. Так що Мазепа прийшов до шведського табору приблизно з тисячею чоловік і трьома офіцерами, яких силоміць забрав з собою. На третій [день] по тому князь Меншиков штурмом завоював Батурин, де перебувало 6000 чоловік Мазепи, і всіх скопом знищив. Як тільки Його Царська Величність отримав підкріплення 20000 свіжих сил із Москви, він розпочав нападати на ворога. Між іншим, Мазепа – чоловік 70 років, невеликий статурою, але великий своєю освіченістю; при цьому настільки слабкий, що він не може ні скакати на коні, ні ходити пішки, а більшою мірою його змушені переносити. Його Царська Величність за рік до цього стратив двох поважних козаків, які утворили таємну опозицію. Воля до цього була занадто твердою. Однак з часом дізналися, що ті змушені були вмерти як несправжні донощики.

Переклад зроблено за виданням: Мацьків Т. Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 -1709. Додатки. – Мюнхен, 1988. С. 233 -234.

Історичний і політичний Меркурій, січень 1709 року.

Копія листа із головної штаб-квартири.

Глухів, 12 листопада [1708 р.].

Після того, як козацьким гетьманом Мазепою було відправлено одного із своїх фаворитів до короля шведів, стали остаточно очевидними підозри у його зраді, наслідком такого зловмисного вчинку стали такі дії: він дав наказ кільком полкам чисельністю 5000 чоловік привести їх у бойову готовність для того, щоб діяти проти ворога, у той час, як його резиденція Батурин з 1000 чоловік повинна була залишатися осадженою до подальших розпоряджень або до його прибуття, він же пішов зі своїм корпусом через Десну, де за ним одразу ж вирушив сильний шведський корпус й вони зустрілися, після цього там же гетьман звернувся до своїх людей і досить чітко дав зрозуміти про свої наміри, про те, як він наважився пристати до шведської партії, чому вони мають не суперечити, а повинні слідувати за ним, інакше з ними погано вчинять.

Дивним чином з ним змушені були піти три його кращі полковники. Як тільки він об'єднався у такий спосіб із шведським корпусом, то шведські загони із інших окупованих місцевостей також забажали виступити зі своїх позицій й під страшним вогнем форсували річку там, де вони приготували чимало плотів і човнів, однак розташований там руський батальйон зупинив їх і розстріляв їхні плоты, так що дуже багато шведів потонуло посередині річки і мало хто перейшов туди, 1000 чоловік було вбито і потоплено, ми також втратили 300 чоловік. Так що одразу, як тільки Його Царська Величність отримав відомості від цих невірних і всієї козацької нації про повну страшну

зраду їхнього колишнього гетьмана, то одразу було надіслано указ до усіх козацьких офіцерів і рядових, негайно старшинам прибути до табору, котрі в короткий термін усі там з'явилися, де їм було оголошено про зраду їхнього колишнього гетьмана й було зажадано висловити свою думку з цього приводу; відтак вони одноставно заявили, що залишаються вірними Його Царській Величності, поклялися добром і кров'ю і зажадали нового гетьмана; тому в короткий термін у головному соборі втували священне рішення від усіх козацьких депутацій, що вони просили бути їхнім гетьманом Стародубського полковника Скоропадського, яке Його Царська Величність з усіма козаками сприйняв з великим задоволенням і надав підтримку та благословення.

Тим часом отримали від князя Меншикова повідомлення, що той швидко зібрав великий корпус, після чого рушив на Батурин і штурмував тамтешнє місто і після багатогодинної битви оволодів ним, завоював і повністю його знищив. Полковника Кенігсека, брата того, що мав бути екстраординарним посланником короля Августа, за те, що він командував артилерією на боці Мазепи проти російських загонів, повісили прилюдно на площі, місцевість піддали вогню, а після цього усе зрівняли з землею, у місті захопили 80 гармат. Після цього повідомлення прибув сам Меншиков зі своїми загонами, й оскільки його [Мазепу] було раніше зведено у лицарі ордена Св. Андрія, то відбулась контрафакція з опудалом колишнього гетьмана, орден було скасовано, усі маєтності були оголошені конфіскованими, його проголошено клятвозлочинцем і зрадником Його Царської Величності Вітчизни й усієї козацької нації, й у такий спосіб його прокляли й викинули геть за двері, потім закликали ката, [опудало] настромили на піку і потягли на вільне місце, де публічно зачитали про його злочини, зламали шаблю й повісили на шибениці. Щоправда, дякуючи Богу, таких несподіваних дійств жодному з прихильників Мазепи не судилося зазнати, а, навпаки, щодня гуртом прибували ті козаки, які разом з ним вели перестрілку з ворогом або багато з них були примушені до цього, тому знайшлося лише три полковники, які разом скаржилися на те, що були приведені до цього хитрощами і силою зрадника, тому Його Царська Величність із притаманним йому шляхетством усіх не лише пожалував і простив, а гарантував назавжди захист їхньої честі, служб і обов'язків, добра й усіх привілеїв. Оскільки уся авокаторія [акція прощення] була швидко завершена, так що ті, які [залишилися] з ворогом, якщо вони впродовж чотирьох тижнів встановленого терміну будуть знову просити царської милості й прийдуть сюди, то вони різним чином, всілякими шляхами, як і вимагалось, мають ставати на коліна; після завершення цього терміну їхнє життя, добро і маєтності повинні розглядатися як [майно] зрадників і клятвопорушників без будь-якого помилування. Руські тепер очікують й спостерігають те, що ворог чим далі, тим сильніше буде діяти по Десні, однак руські своїх людей поділили на різні корпуси, як тільки Його Царська Величність наказав дозволити перехід через річку з тим, щоб ворог міг мати вільний перехід, однак після Севська і Глухова, де зараз знаходиться головна штаб-квартира, зібрати до купи усі сили з усіх місцевостей з тим, щоб дати головну баталію. Пізніше, з наступною okazією повідомимо наступні [новини] (дасть Бог, добрі).

Переклад зроблено за виданням: Мацьків Т. Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 -1709. Додатки. – Мюнхен, 1988. – С. 239 -240.

Із послань австрійського посла Отто фон Плейєра до Віденського двору

16 листопада 1708 р.

Стало зрозуміло, чому шведи надавали таке велике значення рішучому й поспішному походу в Україну. Згодом надійшли переконливі відомості про те, що, твердий як камінь і холодний як лід й завжди вірний цареві й за те любимий козаками, козацький гетьман Мазепа з 300 чоловіками своїх кращих поважних людей і деякими козацькими полковниками перейшов на бік ворога, завдяки чому ворогу було створено сприятливу атмосферу й майже напівголодній до цього армії стало набагато краще.

22 грудня 1708 р.

При складанні цієї реляції я отримав відомості із табору про те, що король у Швеції силою укладеного трактату очікував від Мазепи гроші і військо 60000 чоловік, або ж він хотів дати йому пофліртувати перед обличчям руської армії. Тим самим він розіслав листа і наказ до всіх козацьких міст й просив його дотримуватися, який, однак, козаки розірвали з відповіддю, що вони свого часу присягнули царю й бажають бути вірними йому добром і кров'ю. Тоді ж Мазепі і його поплічникам запропонували загальне помилування в разі, якщо він з іншими бажаними повернувся назад. Таким чином він знайшов зручну можливість вийти з-під шведської руки й уже подолав 7 миль шляху. Однак ворог пішов за ним слідом, наздогнав його й силоміць повернув назад й одразу взяв його під жорсткий нагляд. Після цього шведи побачили, що ошукані Мазепою, і через свій похід в Україну виявилися повністю відрізними від Лівонії, Литви й Польщі, очікуваний з Польщі обоз із забезпеченням було розбито, почалися перебої з постачанням, оскільки козаки не хотіли розставатися зі своїм добром, будь-які контрибуції знищували й захищали свої вольності. Однак, коли руські їх оточили, то вони відступили назад до Дніпра й усі оточені пішли далі на Волинь, а руські наздоганяли й переслідували їх.

28 квітня 1709 р.

Хоча більшість запорозьких козаків через постійні інтриги Мазепи нарешті виступили проти царя, шведи посилили їх трьома полками під командуванням бригадира Крузе, в той час, як цар одразу послав проти них 10 сильних полків під командуванням генерал-лейтенанта Рена. Однак, коли він виступив, то вони напали й знищили полк руських прямо у таборі поблизу Дніпра. Однак генерал з усією силою наступив їм на горло, оскільки вони добре окопалися у містечках і на острові, то, відкинувши усі належні милості, генерал нападав на одну місцевість за іншою, штурмував і брав їх, і у страшний люті було влаштовано різанину чоловікам козакам, жінкам, дітям й тим, хто ще був в утробі матері, однак навіть коли прийшли перші окремі полонені й цілі заго-ни, то всім відрізали вуха і ноги, надівали на колеса й тягали по шляхах і полях, поки вони таким чином не вмирали. Із-за цього заколоту не залишилося жодного будинку, оскільки вони всюди у цій місцевості були знищені....

Переклад зроблено за виданням: Томашевський С. З донесень австрійського посла Плейера в Москві 1708 і 1709. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1909. – Т. ХСІІ. – С. 242 -244.

Публикация западноевропейских источников, которые отображают события в Украине 1708 -1709 гг., имеет важное значение для изучения событий Северной войны. Предлагаемая подборка материалов дает представление о том, что в западноевропейских официальных документах и публикациях в печати особенное внимание привлекала фигура гетмана Мазепы, его переход на сторону шведского короля Карла XII. Важным источником для изучения военных и политических событий того времени являются послания секретаря австрийского посольства в Москве. Переводы отдельных из них предлагаются в данной публикации.

Ключевые слова: Украина, Швеция, гетман Мазепа, Карл XII.

The publication of Western-European sources, which reflect the events that were taking place in Ukraine in 1708 – 1709 years matters a lot in the process of studying the events of Northern war. Offered selection of the materials gives presentation of the fact that hetman's Mazepa personality and his passing to Swedish king's Karl XII side came into a special notice in Western-European official documents and mass media publications. The important sources for studying military and political events of that period are secretary's notes of Austria's embassy in Moscow. The translations of some of them are proposed in this publication.

Keywords: Ukraine, Sweden, hetman Mazepa, Carl XII.

СЕЛО УШНЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису)

У статті опубліковані матеріали «Румянцевського опису», що стосуються села Ушня Менського району Чернігівської області. Подано короткий нарис з історії села у XVI – XVIII ст., розкривається інформаційний потенціал оприлюднених джерел щодо вивчення географічних особливостей розташування населеного пункту, соціальної, статеві-вікової структури населення та економічного розвитку господарств його мешканців.

Ключові слова: Румянцевський опис, Ушня, Борисоглібський монастир, козаки, піддані.

Дослідження історії невеликих містечок та сіл останнім часом набуває все більшого поширення. Такий інтерес зумовлений насамперед наявністю значного комплексу джерел, інформаційний потенціал яких порівняно недавно почав використовуватися не тільки для дослідження поселень як таких (забудова, економіка, окремі згадки про участь у подіях загальноукраїнської історії), а й для вивчення їхнього населення (його функціонування, побут, звичаї та норми суспільної поведінки [21, с. 3]. Одним з джерел, що надають такі можливості, є «Генеральний опис Лівобережної України (1765 – 1769 рр.)», відомий також як «Румянцевський опис». Проводився він під керівництвом президента II Малоросійської колегії графа Петра Румянцева згідно з указом російської імператриці Катерини II від 4 листопада 1763 р. Кінцевою метою цієї масштабної ревізії було отримання точних відомостей про економіку та населення земель колишньої Гетьманщини, необхідних передусім для налагодження стабільного збору податків до державної казни [5, с. 117; 12, 199; 13, с. 101].

Наукове опрацювання цього джерела започаткували О. Лазаревський та М. Константинович, особливості його походження та наукову цінність з'ясовували Д. Багалій, Г. Максимович, М. Василенко, М. Ткаченко, П. Федоренко та ін. [6; 10; 11; 21]. На сучасному етапі інформаційний потенціал відомостей «Генерального опису» аналізується в роботах, присвячених соціально-побутовому розвитку, демографічним процесам в середовищі мешканців населених пунктів Гетьманщини; здійснюється видання його матеріалів [5; 14; 16; 22]. Так, автором у попередніх роботах було оприлюднено частину документів, що стосуються населених пунктів Менської сотні [7; 20]. Дана публікація продовжує цю серію та присвячена селу Ушні, що у другій половині XVII – XVIII ст. входило до складу Менської сотні.

Уперше Ушня згадується в «Реестре границ Черниговских», що є складовою частиною документа під назвою «Память», укладеного у 1527 р. До неї увійшла інформація не лише про існуючий на той час кордон між Великим князівством Литовським та Московською державою, а й про всі населені пункти тодішньої Чернігово-Сіверщини, втрачені Литвою під час військового протистояння з Московією (1500 – 1503 рр.). Ушня позначена як село на 15 дворів, що знаходилося у верхів'ях р. Десни. Вміщена поряд відмітка «то архимандриче» могла вказувати на його приналежність до володінь Єлецького Успенського монастиря [19, с. 20-21, 152, 208].

© Казіміров Дмитро Вікторович – кандидат історичних наук, спеціаліст Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій.

У 1624 р. Ушня згадується як «деревня» у складі Менської волості, що разом з усією територією Чернігово-Сіверщини відійшла напередодні до Речі Посполитої. Тоді вона належала Борису Грязному, який відомий як королівський дворянин. Ушня була підтверджена за Грязним у 1628 р. Можливо, тоді, неподалік від неї, з'явився присілок Дубрівка. Обидва населені пункти знаходилися неподалік р. Десни поблизу впадіння в неї р. Мена [9, с. 264, 436; 8, с. 383].

Потім Ушнею разом з млинами володів ніжинський протопіп (згодом єпископ) Мефодій Филімонович за грамотою московського царя Олексія Михайловича від 10 червня 1655 р. [2, с. 695-696; 18, с. 179]. У 1668 р. гетьман Дем'ян Многогрішний передав село на користь Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря [13, с. 112]. 14 червня 1675 р. гетьман Іван Самойлович видав універсал до архієпископа Лазаря Барановича про підтвердження прав Чернігівської кафедри на с. Ушню, Воловицю, Степанівку разом з млинами та навколишніми земельними угіддями [24, с. 690]. Упродовж XVIII ст. Ушня належала до володінь Борисоглібського монастиря аж до його ліквідації у 1786 р. [3 с. 107; 10, с. 104; с. 17, с. 331; 22, с. 94].

Документи по Ушні з Румянцевського опису включають відомість про козацькі господарства (1768), відомість про приїжджий двір, маєтності та господарства підданих Чернігівської кафедри (від 13 лютого 1768 р.) та відомість про церкви с. Ушні за підписом священника Іоана Кузьминського (січень 1768 р.) [2, арк. 628-647 зв., 468-472 зв.]. Перепис козацьких господарств був здійснений уповноваженими від менського сотенного правління, відомості про маєтності Боорисоглібського монастиря подав його представник [11, с. 98; арк. 468; 628].

Усього в Ушні, за нашими підрахунками, налічувалося 74 господарства. З них 25 дворів та 4 бездвірні хати належали козакам. У свою чергу господарі 9 дворів були виборними козаками, решта відносилися до підпомічників. До маєтностей Чернігівської кафедри належав 1 приїжджий двір (побудований у 1729 р.), 2 шинкових, 28 дворів та 14 бездвірних хат з підданими [2, арк. 629 зв.]. До загальної чисельності дворів включаємо також господарство священника Іоана Кузьминського. Згідно з його відомістю, в Ушні на той момент була стара дерев'яна Миколаївська церква з одним престолом. Поряд згадується новий недобудований храм та «школьна изба» [2, арк. 647].

Загальна чисельність населення Ушні могла становити приблизно 830 – 850 мешканців (оскільки родини священників не переписувалися). У козацьких дворах налічувалося 439, підданських – 382 мешканці. У приїжджому дворі Чернігівської кафедри згадувалися наймані працівники: дворовий писар, «господарь» з родиною (4 особи) та робітник, у дворі священника – родина робітника (3 особи) [2, арк. 628 зв.].

Нижче подаємо відомість про козацькі двори с. Ушні, укладену в 1768 р. Цей документ гарно збережений, майже не містить закреслень і виправлень. Інформація про кожне господарство подана у порядку, визначеному формою для опису козацьких дворів, розробленою П. Румянцевим [11, с. 97]. Насамперед указано стан двору (старий чи новий), кількість житлових та господарських будівель. Далі по черзі подані відомості про вік, місце народження та стан здоров'я господаря, його дружини, інших родичів та співмешканців, якщо вони проживали в його дворі. Найбільший показник населеності мало господарство виборного козака Якова Просяника (32 особи), де в 3 окремих хатах мешкали його брати з родинами [2, арк. 469]. Водночас в Ушні, на відміну від інших населених пунктів, лише в кількох господарствах згадані підсусідки та наймані робітники. Цікавий випадок, пов'язаний з господарством козацької вдови Марії Харечихи (певно, прізвище Харета), в якому мешкав підсусідок, виходець з «Польской области» Мойсей Іванов Литвин з родиною. Повідомляється, що до Гетьманщини він потрапив разом з якимись купцями, коли був ще дитиною [2, арк. 476 зв.]. Також чи не єдиною за своїм змістом є згадка стосовно родини козака підпомічника Івана Ціпка. Його наймолодший брат Михайло навчався у школі в Новгородку (можливо, Новгороді-Сіверському) [2, арк. 478].

Після переліку всіх вікових характеристик та родинних зв'язків подавався опис земельних угідь (орні землі, сіножаті та ліси) з вказівкою на площу (в днях або саж-

нях*), їхню якість, місце знаходження та підстави володіння. Також повідомлялося про обсяги вирощування, врожайність зернових культур (у чвертях та четвериках**) та кількість голів худоби. Ремесла та промисли представлені лише в кількох козацьких дворах. Зокрема, козак Роман Богдан тримав пасіку на 25 вуликів та збував мед пудами*** у Мені, за що отримував 5 рублів [1, арк. 473].

Загалом, як свідчать матеріали відомості, у господарствах ушнянських козаків бракувало придатних до землеробства ґрунтів. Натомість багато земель були заболоченими. Можливо, це стало одним з факторів, що не сприяли подальшому розвитку господарств, промислів та залученню додаткової робочої сили. Наприкінці опису двору ставилася відмітка про те, хто саме відбував військову службу.

При відтворенні тексту документа максимально збережене його оригінальне розміщення з поділом на абзаци та стовпчики, а також не існуючі в сучасному українському алфавіті літери (літера «ѣ» читається як «е» або «и»). Виносні літери позначені курсивом. Титла розкриваються, пропущені літери відтворені у квадратних дужках. Великі та малі літери, знаки пунктуації проставлені з наближенням до сучасних норм правопису.

Примітки

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА-УК). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 23. – 930 арк.
2. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб., 1889. – Т. XIV (дополнение к III тому). – С. 695-698.
3. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729-1730) / Н. П. Василенко. – Чернигов: Издание редакции «Земского сборника Черниговской губернии», 1908. – Вып. III. – 709 с.
4. Виноградський Ю. Сосниця та її околиці / Ю. Виноградський // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 147-169.
5. Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр. / Ю. Волошин // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 117-142.
6. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 185 с.
7. Казіміров Д.В. Околиці Макошина та Макошинського Миколаївського монастиря в матеріалах «Генерального опису Лівобережної України» (1765 – 1769 рр.) / Д.В. Казіміров // Сіверянський літопис. – 2014. – № 6. – С. 117-143.
8. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2 т. / В.В. Кривошея. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т. II. – 508 с.
9. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
10. Лазаревский А.Н. Константинович Н.К. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. – 140 с.
11. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII століття / М.А. Литвиненко. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1970. – 204 с.
12. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г.А. Максимович. – Нежин: Типо-Литография насл. В. К. Меленевского, 1913. – Т. 1. – 402 с.
13. Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного володіння на Чернігівщині / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 100-116.
14. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765 – 1769 рр. / [упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина]. – К.: Наш час, 2012. – 576 с.

* 1 сажень – 175,5 см, 1 день – 0,54-0,81 га.

** 1 четверть – 131,5 кг, 1 четверик – 17,71 кг.

*** 1 пуд – 16 кг. [с. 79, 80].

15. Мордвінцев В. Палеографія. Довідник для практичних занять студентів кафедри історії Росії / В. Мордвінцев. – К., 2010. – 112 с.
16. Науменко А. Корюківка за Румянцевським описом Малоросії / А. Науменко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 48-67.
17. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К.: ВУАН, 1931. – 593 с.
18. Переписні книги 1666 року / [приготував до друку та зредагував В.О. Романовський]. – К.: ВУАН, 1933. – 448 с.
19. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. Русина. – К., 1998. – 244 с.
20. Село Дягова в матеріалах «Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр.» / Упорядник Дмитро Казіміров. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 232 с.
21. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.
22. Сердюк І.О. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр. (історико-демографічний аналіз) / І.О. Сердюк // Київська старовина. – 2008. – № 3. – С. 3-21.
23. Травкіна О. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. / О. Травкіна // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 93-102.
24. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / [упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – К.–Львів, 2004. – 1088 с.

*Відомість про виборних козаків та підпомічників
– мешканців с. Ушні (1768)*

468

**Вѣдомость в коммисію сочиненія в полку Чернѣговскому Генеральной описѣ от
сотенного Менского правленія о состоящих в селѣ Ушнѣ козакахъ
і о ихъ состояніи имуществи
учиненная 1768 года**

Сотнѣ Менской в селѣ Ушнѣ лежащемъ от полкового города Чернѣгова в 70 верстах, а от сотенного мѣстечка Мени в 12 верстах ближе к оному мѣстечку Менѣ при реке Деснѣ.

Въ ономъ жителствующіе виборніе і подпомощіки козаки

1 двор старій в немъ строенія изба 1, комора 1, сараев 2, клуня 1. В ономъ дворѣ жителствует козакъ подпомощик Ермола Налівайко, родимецъ оногo села, лѣтъ 35, здоров

Жена его Улиана Іванова, родимка той же сотнѣ, села Осмаковѣ, лѣтъ 32, здорова

У нихъ дѣтей

1 синѣ Феодор лѣтъ 4	здо
2 дочѣ Анна лѣтъ 6	рови

Братъ его родній Петро, лѣтъ 30, здоровъ

Жена его Ганна Іванова, родімка полку Нѣжинского, села Степановки, лѣтъ 25, здорова

Ониѣ Наливайки іс предковъ козаки //

468 зв. У нихъ пахотного поля не имѣется сѣнокосу на двадцятъ пять возъ

Скота лошадей 3, корова 1, овецъ 8, свиней 3

Промислу і ремесла не имѣють службу отправляютъ поочередно

Впредъ промишляѣт ничимъ не желаетъ

2 двор старой, в немъ строенія изба 1, комора 1, сараевъ 2, клуня 1
Живеть в ономъ козакъ подпомощикъ Иванъ Костюченко, уроженецъ того ж
села, лѣтъ 33, здоровъ

Жена его Маря, рожденная сего села, лѣтъ 30, здорова

У нихъ дѣтей

1 дочь Анна лѣтъ 6 здо

2 Мотрона лѣтъ 2 рови

Братъ его родній Григорій, лѣтъ 30, здоров

Жена его Наталія Федорова, рожденна полку Нѣжинского, села Воловицы,
лѣтъ 26, здорова

Мать ихъ Анна Романова, рожденая той же сотнѣ села Фесковки, лѣтъ 60, на
правой глазъ крива

Онъ Костюченко іс предковъ козакъ

У него пахотного поля во всѣхъ 3 зминахъ дней на 4, сѣнокосу возовъ на 40

Скота лошадей 2, коров 2, овецъ 9, свиней 4

Хлѣба в годъ сѣть ржи по 2 четверичка, гречи пол четверичку, овса по 2 чет-
веричка

Промислу і ремесла не имѣють

І вперед промишлять нечимъ не желаютъ

Службу отправляютъ з братомъ поочередно

3 двор старой, в немъ строенія хатъ 2, комора 1, сараевъ 2

Живеть в немъ козакъ подпомощикъ Никита Костюченко, рожденій оного
села, лѣтъ 40, здоров

Жена его Любов, родимка оной сотнѣ, деревнѣ Максаков, лѣтъ 39, здорова //

469

В нихъ дѣтей

1 синъ Кондрать лѣтъ 13 здоровъ

2 Захарко лѣтъ 10 здоровъ

3 дочь Параскевия лѣтъ 6 здорова

4 дочь Катерина лѣтъ 4 здорова

В 2 хатѣ живеть братъ его Прокопъ Костюченко, лѣтъ 30, здоровъ

Жена его Ганна, родимка оной сотнѣ, сѣла Дягови, лѣтъ 24, здорова

В нихъ дѣтей

1 синъ Григорій лѣтъ 4 здоров

2 дочь Меланія лѣтъ 6 здорова

Онѣ Костюченки іс предковъ казаки

В нихъ поля пахотного дней на 4, сѣнокосу на 20 возъ, лѣсу дровяного осико-
вого при урочищи Галахъ за рекою Десною в окружности на 25 саженой

Скота лошадей 2, корова 1, овецъ старихъ 2, свиней 2

Хлѣба в годъ сѣть ржи 4 четверичка, гречи 4 четверичка

Промислу і ремесла нѣкакого не имѣють; службу отправляютъ поочередно

Вперед промишлять ничимъ не желаютъ.

4 двор новій, в немъ строенія хатъ жилищъ 4, комор 4, сараевъ 6, клунь па-
шеннихъ 3

Живеть в немъ виборний козакъ Яковъ Просяник, родимецъ оного села, лѣтъ
50, здоровъ

Жена его Ганна, родимка, оного села, лѣтъ 48, здорова

В нихъ дѣтей

1 синъ Гарасимъ, лѣтъ 25, здоровъ

Жена его Оришка, взятая в ономъ селѣ, лѣтъ 23, здорова //

469 зв.

2 синъ Апанас лѣтъ 20 здоров холостъ

3 Родионъ лѣтъ 16 здоров

4 Иванъ лѣтъ 10 здоров

5 дочь Вася лѣтъ 8 здорова

6 Тетияна лѣтъ 6 здорова
 В 2 хатѣ двоюродній братъ его Стефанъ Просяникъ, лѣтъ 40, здоровъ
 Жена его Марія, родимка оной сотнѣ, деревнѣ Дубровки, лѣтъ 28, здорова
 В нихъ дѣтей
 1 синь Михайло лѣтъ 7 здоров
 2 дочь Устя лѣтъ 16 здорова
 3 Стеха лѣтъ 14 здорова
 4 Марта лѣтъ 10 здорова
 5 Домна лѣтъ 3 здорова
 Братъ его родній Иванъ, лѣтъ 27, здоровъ
 Жена его Мар[і]я, полку Нѣжинского села Воловицы, лѣтъ 25, здорова
 У нихъ дѣтей
 1 дочь ихъ Ксения, лѣтъ 3, здорова
 В 3 хатѣ братъ родній Марко, лѣтъ 30, здоровъ
 Жена его Гапа родимка села Стольного, лѣтъ 28, здорова
 В нихъ дѣтей
 1 дочь ихъ Хима, лѣтъ 4, здорова
 В 4 хатѣ двоюродній братъ ихъ Иванъ Просяникъ, лѣтъ 40, здоровъ
 Жена его Зѣновія, родимка оной сотнѣ села Дягови, лѣтъ 35, здорова //
 470 У нихъ дѣтей
 1 дочь Акилина лѣтъ 16 здо
 2 Ирина лѣтъ 8 рови
 Братовая его Евдокія вдова, лѣтъ 30, здорова
 В неи дѣтей
 1 синь Ониско лѣтъ 16
 2 Лукянъ лѣтъ 8
 3 Петро лѣтъ 5 здорови
 4 Филипъ лѣтъ 2
 5 дочь Палажка лѣтъ 9
 Оніе Просяники іс предков козаки. У них пахотного поля общого во всѣхъ
 трохъ змѣнахъ на 25 день, да заболотѣлого к пахонню негодного, на 12 день;
 сѣноосу близ реки Десни на 90 возъ; лѣсу дровяного за рекою Десною при урочищи
 Галахъ во окружности на пол версти
 Скота імѣють лошадей 20, волов 2, коров 4, телят 2, овецъ 35, свиней 6
 Хлѣба в год сѣють ржи 4 четверти с половиною, гречи 3 четверти, овса 3 четверти,
 ячменю пол четверти, гороху 2 четверичка.
 Промислу і ремесла не імѣють
 Службу отправляют поочередно
 Впред промишлят не желаютъ.
 Там же в дворѣ жиющий в козака Марка Просяника совокупно сусѣдъ Федор
 Ткаченко лѣтъ 30, здоров, заишелець з сотнѣ Столинской села Блистови, званія
 козачего который оставя в томъ селѣ на грунтъ своемъ зятя Омеляна Полотаен-
 ка которой тамъ живетъ тому будет назадъ годовъ 30
 Жена его Христя Тимофѣева, уроженная одного села, лѣтъ 25, здорова
 В нихъ дочь Варка, лѣтъ 13, здорова
 Скота імѣеть лошадь 1.
 5 двор старый, в немъ строенія хата 1, комора 1, сараев 2, клуня 1
 Живущий в немъ козакъ подпомощникъ Трофимъ Просяникъ, родимецъ одного
 села, лѣтъ 70, по старости слабъ, вдовъ
 Синь его Дмитро, лѣтъ 35, здоровъ
 Жена его Матрона рожденная сотнѣ Столинской села Борковки, лѣтъ 32, здо-
 рова
 В них синь Романъ, лѣтъ 3, здоров //
 470 зв. Зять его Просяника Сезонъ Комар, уроженній одного села, лѣтъ 30, здоров
 Жена его Ефросинія рожденная одного села, лѣтъ 28, здорова

В нихъ дочь Зѣновія, лѣтъ 2, здорова
 Онъ Просяникъ іс предковъ козакъ, зять его званія посполитого владѣнія монастира катедралнаго Чернѣговскаго
 У него пахотной землѣ, во всѣхъ трохъ змѣнахъ дней на 8 сѣнокосу на 25 возъ
 При ономъ сѣнокосу лѣсу дровяного дубового в окружности на 30 сажень, скота лошадей 2, корова 1, овецъ 7, свиней 2
 Хлѣба в год сѣетъ ржи 3 четверичка, гречи 1 четверичокъ, овса 2 четверичка
 Службу *отправляетъ* синь его і зять поочередно
 6 двор старий в немъ строенія хата 1, комора 1, сараев 2, клуня 1
 В немъ жителствуетъ козакъ подпомощикъ Стефанъ Просяникъ, уроженецъ оного села, лѣтъ 38, здоровъ
 Жена его Улиана Опонасова рожденна оного села, лѣтъ 35, здорова
 В нихъ синь 1 Тимофѣй, лѣтъ 5, здоров
 2 дочь Тетяна, лѣтъ 2, здорова
 Братъ его родній Василь Просяник, лѣтъ 33, на ноги хромъ
 Жена его Тетяна, уроженна оного села, лѣтъ 30, здорова
 В нихъ дѣтей
 1 синь Іосифъ лѣтъ 15 з
 2 Фтома лѣтъ 5 до
 3 дочь Стеха лѣтъ 8 ро
 4 Евдокия лѣтъ 2 ви
 2 Братъ его родній Филиппъ, лѣтъ 25, здоров
 Жена его Анна Иванова, рожденная оного села, лѣтъ 23, здорова //

471 В нихъ доч Хима, лѣтъ 3, здорова
 Онѣ Просяники іс предковъ козаки
 У в онѣхъ поля пахотного во всѣхъ трохъ змѣнахъ дней на 5
 Сѣнокосу ввозъ на 40
 При ономъ сѣнокосѣ дровяного лѣсу дубового, в окружности сажень на 30
 Скота лошадей 5, коровъ 2, овецъ 6
 Хлѣба в год сѣютъ ржи полчетверти
 Промислов і ремесла не имѣютъ
 Службу *отправляютъ* между собою поочередно
 І вперед промишлятъ ничемъ не желаютъ.
 7 двор старой, в немъ строенія хатъ 2, комор 2, сараев 3, клун 2
 Живущій в немъ козакъ подпомощикъ Семень Юхъ, родимецъ оного села, лѣтъ 40, здоров
 Жена его Анна, родімка оного села, лѣтъ 30, здорова
 У нихъ дѣтей
 1 синь Андрей лѣтъ 14 з
 2 Иванъ лѣтъ 3 до
 3 дочь Татяна лѣтъ 9 ро
 4 Маря лѣтъ 6 ви
 В 2 хатѣ племянникъ его Андрей Юхъ, лѣтъ 36, здоровъ
 Жена его Мар[і]я Степанова, родімка оного села, лѣтъ 30, здорова
 Мать ихъ Тетяна родімка полку Нѣжинскаго, села Воловицы, лѣтъ 60, по старости слаба
 Онѣ Юхи іс предковъ козаки; в нихъ поля пахотного во всѣхъ трохъ змѣнахъ дней на 3, да заболотѣлого к пахонню неспособного дней на 3; сѣнокосу на 15 возъ
 Скота лошадей 2, корова 1, овецъ 4, свиней 4
 Хлѣба в год сѣютъ по полчетверти
 Промисловъ і ремесла не имѣютъ
 Службу *отправляютъ* поочередно
 І вперед промишлятъ нечимъ не желаютъ //

471 зв. 8 двор новій в немъ строенія хатъ 4, комор 5, сараев 6, клун 4

Живущій в немъ виборній козакъ Іванъ Гарбуза, родимець оного села, лѣтъ 70, по старости слабъ

Жена его Варка Харитоновна, родімка сотнѣ Столінской села Столно́го, лѣтъ 65, по старости слаба

У нихъ дѣтей

1 синъ Яковъ, лѣтъ 30, здоров

Жена его Феся Івановна родімка полку Нѣжинского села Волови́цы, лѣтъ 27, здорова

В нихъ дочъ Акилина, лѣтъ 5, здорова

2 синъ Федоръ, лѣтъ 23, здоров

Жена его Маря Федорова родимка сотнѣ Столінской села Степановки, лѣтъ 21, здорова

3 Ісай, лѣтъ 20, здоров, холостъ

Братъ его родній Петро Гарбуза, лѣтъ 36, здоров

Жена его Ефросинія Івановна родімка села Столно́го, лѣтъ 30, здорова

У нихъ дѣтей

1 синъ Іванъ лѣтъ 16 здоров

2 Іванъ лѣтъ 14 здоров

3 дочъ Христя лѣтъ 7 здо

4 Анастасія лѣтъ 6 рови

Работни́ця его дѣвка Мотра Яковина, лѣтъ 18, здорова, родімка оно́го села, званія посполитого, служіть за заплату в годъ 1 рубля и 50 копеекъ, на одежи і харчахъ хазяйскихъ

Дядина ихъ Наталия Степановна, родимка оно́го села, лѣтъ 60, по старости слаба

У неї дѣтей

1 синъ Евфимъ, лѣтъ 18, здоров, холостъ

2 дочъ Маря, лѣтъ 13, здорова //

472 Ихъ двоюродній братъ Марко Гарбуза, лѣтъ 30, здоров

Жена его Феся Тимофѣвна родимка полку Нѣжинского села Волови́цѣ, лѣтъ 22, здорова

Братъ его родній Якимъ, лѣтъ 20, здоров, холостъ

Мать ихъ вдова Елена Еремѣвна, родимка оно́го села, лѣтъ 65, по старости слаба

Наемній работни́къ Ничипор Кисленко, родимецъ сотнѣ Столінской, села Бурковки, званія посполитого, лѣтъ 13, здоров, получаетъ в годъ плати 50 копеекъ, на одежи і харчахъ хазяйскихъ

Онѣ Гарбузи іс предковъ козаки

У нихъ Івана і Петра поля пахотного нераздѣлімого во всѣхъ трохъ змѣнахъ дней на 30, да заболотѣлого к пахонню неспособного дней на 20

Сѣнокосу нераздѣльного на 100 возъ

Лѣсу дровяного дубового і осикового по сю і по ту сторону реки Десни в окружности на одну версту

Лошадей 6, воловъ 4, коров 4, овецъ 18, свиней 4

Хлѣба в годъ сѣють ржи 6 четвертей, гречи 2 четверти, овса 2 четверти, ячменю полчетверти, гороху 2 четверичка

У вудови дядини ихъ пахотной землѣ дней на 6

Сѣнокосу на 30 возъ

Лѣсу дровяного осикового за рекою Десною при урочищи Галахъ во окружность на 30 саженой

Скота лошадей 4, бикъ 1, овецъ 3, свиня 1

Хлѣба в годъ сѣетъ ржи полтори четверти, гречи полчетверти, овса 1 четверть, ячменю 2 четверичка

В брата ихъ Марка Гарбузі поля пахотного дней на 5

Сѣнокосу возовъ на 20, при ономъ сѣнокосу лѣсу дровяного дубового во окруж-

ности на 30 саженой
 Лошадей 3, воль 1, коров 2, овецъ 5
 Хлѣба в год сѣть ржи полчетверти, гречи два четверичка, овса 2 четверичка,
 ячменю 2 четверичка.
 Промисла і ремесла не имѣють
 Службу *отправляютъ* поочередно
 Впредъ промишлять нечимъ не желаютъ //

472 зв. 9 ветхій в немъ строенія хатъ жиллїхъ 2, комор 2, сараевъ 2, клуня 1
 Живетъ в немъ козакъ подпомощикъ Иванъ Зѣнченко, родимецъ онога села,
 лѣтъ 56, здоров
 Жена его Ксения Петрова, родимка онога села, лѣтъ 50, здорова
 У нихъ дѣтей
 1 синъ Петро лѣтъ 26 здоров
 2 дочь Маря лѣтъ 13 здорова
 Брат его роднїй Васил, лѣтъ 24, здоров
 Жена его Вася Павлова, родимка того ж села, лѣтъ 20, здорова
 Дядина ихъ вдова Маря Борисова, рожденная оной сотнѣ села Осмаковъ,
 лѣтъ 60, по старости слаба
 Синъ ей Гаврило, лѣтъ 17, здоров, холостъ
 Зять ей Григорий Василіевъ, лѣтъ 25, здоров, рожденнїй полку Нѣжинского,
 села Хавмовъ козачїй синъ
 Жена его Маря Лукянова родимка онога села, лѣтъ 19, здорова
 Онїе Зѣнченки іс предковъ козаки
 У нихъ пахотного поля на 30 день которое состоитъ в застави того ж села
 Ушнѣ в разнїхъ козаковъ
 Сѣнокосу на 50 возъ
 С того числа в застави на 30 возъ
 Лѣсу дровяного дубового і лозового в окружности саженой на 30
 Скота лошадей 2, коров 2, овецъ 10, свиней 2
 Промислу і ремесла не имѣють
 Службу *отправляютъ* поочередно
 І впредъ промишлятъ ничимъ не желаютъ
 10 дворъ старїй в немъ строенія хатъ 2, комор 2, сараев 3, клуня 1
 Живетъ в немъ козакъ подпомощикъ Романъ Богданъ, родимецъ того ж села
 лѣтъ 40, здоров
 Жена его Агафія Гарасимова родимка полку Нѣжинского села Воловици,
 лѣтъ 33, здорова //

473 в 2 хатѣ двоюроднїй братъ его Иванъ Богданъ лѣтъ 38, здоровъ
 Жена его Соломонїя Григоріева уроженная полку Нѣжинского села Волови-
 ци, лѣтъ 36, здорова
 У нихъ дѣти
 1 синъ Петро лѣтъ 2 здо
 2 дочь Ефросинїя лѣтъ 6 рови
 Онїе Богдани іс предковъ козаки
 В нихъ пахотной землѣ дней на 8
 Сѣнокосу на 25 возъ
 Лѣсу дровяного дубового і березового за рекою Десною і по сторону во окруж-
 ности на пол версти
 Пасѣка при дворѣ, в ней улей с пчолами 25
 С коихъ медъ і воскъ продается в мѣстечку Менѣ пудами, а получаетъ прибилѣ
 5 рублей
 Скота имѣетъ лошадей 2, коровъ 2, овецъ 5, свиней 2
 Хлѣба в годъ сѣть ржи 1 четверть, гречи полчетверти
 Промислу і ремесла не имѣють
 Службу *отправляютъ* поочередно

И впрѣд промишлять ничимъ не жаляють
 11 дворъ старій в немъ строенія хатъ жилихъ 3, коморъ 2, сараевъ 2, клуня 1
 Живущій в немъ козакъ подпомощикъ Захарко Заволявскій уроженецъ оно-
 го села, лѣтъ 20, здоровъ

Брати его родніе

1 Андрей	лѣтъ 17	здо
2 Остапъ	лѣтъ 10	ро
3 сестра Параскевія	лѣтъ 13	ви //

473 зв. В 2 хатѣ двоюродній братъ его Корнѣй Юхъ, лѣтъ 40, здоровъ
 Жена его Татіяна Онискова, рожденная оно́го села, лѣтъ 35, здорова

У нихъ дѣтей

1 синъ Харитонъ	лѣтъ 10	
2 Пархомъ	лѣтъ 5	
3 Семионъ	лѣтъ 2	
4 Исай	лѣтъ 13	здорови
5 дочь Марфа	лѣтъ 14	
6 Маря	лѣтъ 8	
7 Ефросинія	лѣтъ 5	

В 3 хатѣ дядина іхъ вдова Агафія Кирилова рожденная оно́го села, лѣтъ 60,
 по старости слаба

В неі внука Варка, лѣтъ 13, здорова

Оніе Заволявскіе іс предковъ козаки
 У него Заволявского з братомъ Корнѣемъ поля пахотного дней на 20
 Сѣнокосу воевъ на 30
 Скота лошадей 3, коровъ 2, овецъ 9, свиней 6
 Хлеба в годъ сѣють ржи полтори четвѣрти, гречи полчетвѣрти, овса полчет-
 верти

В прописанной дядини іхъ вдови поля пахотного дней на 8, сѣнокосу воевъ
 на 40
 Которое поле і сѣнокось состоитъ в застави того села в разнихъ козаковъ
 Скота імѣеть корову 1, подтѣлка 1
 Промислу і ремесла не імѣють
 Службу отпращають оній Заволявскій з братомъ поочередно
 Впрѣд промишлять нечимъ не жаляють //

474 Бездворній хатъ 2, живущіи в немъ козакъ подпомощикъ Кирик Дяговецъ,
 родімець оно́го села, лѣтъ 30, здоровъ

Жена его Елена Васіліева родимка оно́го села, лѣтъ 28, здорова
 Братъ его родній Мокий, лѣтъ 28, здоровъ
 Жена его Наталка Васи́ліева, родимка оно́го села, лѣтъ 26, здорова
 2 Братъ Филипъ, лѣтъ 12, здоров, холостъ
 В 2 хатѣ дядина іхъ Агафія Алексѣева уроженка оно́го села, лѣтъ 40, здорова

У неі дѣти

1 синъ Ониско	лѣтъ 18	здо
2 дочь Зѣновія	лѣтъ 6	рови

Оніе Дяговцѣ іс предковъ козаки

У нихъ пахотного поля дней на 2
 Сѣнокосу на 10 возъ
 Скота лошадей 3, овецъ 3, свиней 2
 Промисловъ і ремесла не імѣють
 Службу отпращають поочередно
 І впрѣд промишлять ничемъ не жаляють
 Бездворній хата 1, комора 1, сарай 1
 Живущій в немъ козакъ подпомощикъ Василь Кладко, лѣтъ 70, престарѣль,
 родімець того ж села, вдовъ

В него синъ Григорій, лѣтъ 36, здоровъ

Жена его Настя Омелянова родимка села Ушнѣ, лѣтъ 34, здорова

У нихъ дѣтей

1 сынъ Сергей	лѣтъ 2	здо
2 дочь Евдокия	лѣтъ 10	ро
3 Настя	лѣтъ 7	ви //

474 зв.

2 сынъ Андрей, лѣтъ 30, здоров

Жена его Тетяна Пилипова родимка полку Нѣжинского села Воловицы, лѣтъ 28, здорова

Дочь ихъ Маря лѣтъ 3, здорова

Оной Кладко іс предковъ козакъ

У него Кладка поля і протчихъ принадлежностей не имѣется

Скота имѣеть лошад 1

Промисловъ і ремесла не имѣеть

Службу *отправляютъ* сини его поочередно

І вперед промишлять ничимъ не желаютъ //

12 дворъ новий в немъ строенія хатъ жиллихъ 2, комор 3, сараевъ 2, клунь 2.

В немъ живетъ козакъ виборній Алексѣй Зеленскій, уроженецъ оногo села, лѣтъ 80, по старости слабъ

Сынъ его Павелъ лѣтъ 40, здоровъ

Жена его Настя Якімова, рожденная полку Нѣжинского, села Степановки, лѣтъ 28, здорова

У нихъ дѣтей

1 сынъ Петро	лѣтъ 17	здо	холость
2 дочь Варка	лѣтъ 14	ро	
3 Гликерія	лѣтъ 10	ви	

2 Иванъ, лѣтъ 30, здоров

Жена его Евдокія Борисова, рожденна того ж села, лѣтъ 27, здорова //

475

У нихъ дѣтей

1 дочь Гапа	лѣтъ 10	з
2 Маря	лѣтъ 7	до
3 Уліяна	лѣтъ 4	ро
4 Матрона	лѣтъ 2	ви

Наемній работникъ Максимъ Неведенко родимецъ менский званія посполі- того, лѣтъ 13, здоров, нанят на год за 50 копеек, на одежі і харчахъ хазайскихъ.

В 2 хатѣ сынъ Иванъ, лѣтъ 36, глухъ

Жена его Евдокія рожденная села Воловицы, лѣтъ 33, здорова

У нихъ дѣтей

1 сынъ Иванъ	лѣтъ 16	здо
2 Федор	лѣтъ 7	рови

В той же хатѣ живетъ сусѣдка вдова Зѣновія Евдокія Евтухова родимка оногo села, лѣтъ 30, здорова

Мужъ еи званія посполитого

У неї дѣтей

1 сынъ Трофимъ	лѣтъ 10	здо
2 Ониско	лѣтъ 8	ро
3 доч Ірина	лѣтъ 4	ви

Оной Зеленский іс предковъ козакъ

У него пахотного поля во всехъ трохъ змѣнахъ на 10 день

Сѣнокосу на 50 возъ

Лесу березового і осикового в разніхъ мѣстахъ за рекою Десною при урочищи

Галахъ і бору в окружности на одну версту

Скота лошадей 6, воловъ 2, коровъ 5, овецъ 30, свиней 4 //

475 зв. Хлѣба сѣть в год ржи полтори четверти, гречи 1 четверть, овса 1 четверть, ячменю 2 четверичка, гороху 1 четверичокъ

Промислу і ремесла не имѣть
 Службу *отправляетъ* синь его меншій
 І *вперед* промишля*т* нечимъ не желаетъ
 13 двор новий в немъ строенія хата 1, комор 2, сараевъ 3, клуня 1
 В ономъ дворѣ жителствуєть виборний козакъ Никита Зеленский рожденній
 оного села, лѣтъ 50, здоровъ
 Жена его Маря Тарасова, рожденна оного села, лѣтъ 45, здорова
 У нихъ дѣтей
 1 синь Савка лѣтъ 19 з холость
 2 Василь лѣтъ 6 до
 3 дочъ Адария лѣт 16 ро
 4 Анастасия лѣт 9 ви
 Братъ его родній Матвѣй, лѣтъ 38, здоров
 Жена его Мотра Федорова рожденная оной сотнѣ, села Осмаковъ, лѣтъ 35,
 здорова
 У нихъ дѣтей
 1 синь Филипъ лѣтъ 14 з
 2 Стефанъ лѣтъ 12 до
 3 Стефанъ лѣтъ 5 ро
 4 дочъ Ефросиния лѣт 6 ви
 Оние Зеленскіе іс предковъ козаки //
 476 У нихъ пахотного поля во всѣхъ трохъ змѣнахъ на 20 день да заболотѣлого к пахоню
 неспособного на 6 день
 Сѣнокосу на сто 50 возъ
 Лѣсу дровяного осикового за рекою Десною при урочищи Галахъ і по сей бокъ
 реки Десни во окружности саженой 60
 Скота лошадей 6, воловъ 2, коровъ 3, овецъ 30, свиней 3
 Хлѣба в годъ сѣть ржи 5 четвертей, гречи 1 четверть, овса 1 четверть, ячменю
 полчетверти, гороху два четверичка
 Промислу і ремесла не имѣють
 Службу *отправляютъ* поочередно
 Вперед промишля*т* ничемъ не желаютъ
 14 двор ветхій в немъ строенія хата 1, комора 1, сараев 2, клуня 1
 В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ подпомощикъ Евтухъ Козенко, рожден-
 ній оного села, лѣтъ 70, престарѣль
 Жена его Агафія Иванова, рожденная оного села, лѣтъ 65, здорова
 У нихъ дѣтей
 1 синь Семионъ, лѣтъ 30, здоров
 Жена его Васся Михайлова, рожденная оного села, лѣтъ 28, здорова
 У нихъ дѣтей
 1 синь Иванъ лѣтъ 4 здо
 2 дочъ Евдокия лѣт 3 ро
 3 Ірина лѣтъ 1 ви
 2 синь Федор, лѣтъ 19, здоров холость
 Оной Козенко іс предковъ козакъ
 У него пахотного поля во всѣхъ 3 рукахъ дней 15
 Іс того числа под заставою дней на 5 да заболотѣлого к паханню неспособного
 дней на 2
 Сѣнокосу возов на 20
 Скота лошадей 2, воловъ 2, корова 1, овецъ 6, свиня 1
 Хлѣба в годъ сѣть ржи полтори четверти, гречи полчетверти, овса полчетвер-
 ти //
 476 зв. Промислу і ремесла не имѣть
 Службу *отправляетъ* синь его
 І *вперед* промишля*т* ничимъ не желаетъ

15 двор старой в немъ строенія хатъ 2, комор 2, сараев 2, клуня 1
Живущая в немъ козачка подпоможничка вдова Маря Филипова Харечиха
уроженка оноу села, лѣтъ 50, здорова

У неѣ дѣтей

1 синъ Кондрат	лѣтъ 20	з холостъ
2 Денис	лѣтъ 17	до холостъ
3 Терентій	лѣтъ 9	ро
4 дочъ Маря	лѣтъ 12	ви

В 2 хатѣ братовая еѣ вдова Евгенія Семенова рожденная оноу села, лѣтъ 40,
здорова

У неѣ дѣтей

1 синъ Харитон	лѣтъ 16	з холост
2 Михайло	лѣтъ 10	до
3 дочъ Хима	лѣтъ 17	ро
4 Марфа	лѣтъ 9	ви
5 Домна	лѣтъ 6	

В той же хатѣ сусѣдъ еѣ Моисѣй Иванов Литвин, родимецъ Полской области,
лѣтъ 50, здоров

Жена его Мотра Федорова, рожденная оноу села, лѣтъ 40, здорова

Синъ Лавринъ, лѣтъ 13, здоров

Оной Литвинъ отчества своего і званія за малолѣтствомъ своимъ в то время
какъ і за границѣ нѣякимис купцами вивезен не знаетъ

Онѣхъ Харетчих іс предковъ мужѣ козаки //

477 В нихъ поля пахотного во всѣхъ трохъ змѣнахъ дней на 6

С того числа в заст[ав]и дней на 3 разнимъ козакамъ оноу села

Сѣнокосу воевъ на 5

Скота лошада 1, овецъ 4, свиней 2

Хлѣба в годъ сѣетъ ржи по 3 четверички

Промислу і ремесла не имѣють

Службу отправляютъ дѣти ихъ поочередно

Впредъ промишлятъ нечимъ не желаютъ

16 дворъ новий в немъ строенія хатъ жилліхъ 2, комор 3, сараевъ 4, клунъ 2

В оноу дворѣ жителствуетъ виборній козакъ Омелко Михуля, рожденній
оноу села, лѣтъ 40, здоровъ

Жена его Параска Иванова, рожденная оноу села, лѣтъ 38, здорова

У нихъ дѣти

1 синъ Матвѣй	лѣтъ 5	здо
2 дочъ Палажка	лѣтъ 8	ро
3 Мотрона	лѣтъ 2	ви

В 2 хатѣ братъ его родній Захарко, лѣтъ 37, здоров

Жена его Гарпіна Лукянова, родимка оноу села, лѣтъ 35, здорова

У нихъ дѣтей

1 синъ Тимошъ	лѣтъ 10	з
2 Евхимъ	лѣтъ 8	до
3 дочъ Наталка	лѣтъ 6	ро
4 Домна	лѣтъ 1	ви

Братанич Андрей, лѣтъ 12, здоров

Онѣ Михулѣ іс предковъ козаки

У нихъ пахотной землѣ во всѣхъ трохъ змѣнахъ дней на 40, да заболотѣлого к
пахоню неспособного дней на 6

Сѣнокосу в разніхъ мѣстахъ на 50 возъ

Лѣсу дровяного дубового і осикового в разніхъ мѣстахъ во окружности на пол-
версти //

477 зв. У нихъ скота лошадей 6, воловъ 2, коров 4, овецъ 25, свиней 2

Хлѣба сѣють в годъ ржи 6 четвертей, гречи 2 четверти, овса 2 четверти, ячменю

полчетверти, гороху 2 четверички

Имѣть онъ Захарко Михуля в томъ селѣ другой двор доставшійся ему по куплѣ от удови козачки менской Якименковой в 1766 мѣ году за суму денег 17 рублей на что крѣпости не имѣть в которомъ строенія хата состоит впускѣ.

Промислов і ремесла не имѣють

Службу отправляютъ поочередно

Впредъ промишлять ничимъ не желают

17 двор новий в немъ строенія хатъ жилихъ 2, комор 3, сараевъ 3, клунъ 2

В ономъ дворѣ жителствует виборній козак Иванъ Михуля рожденній оногo села лѣтъ 40, здоров

Жена его Тетіана Гаврилова рожденна сотнѣ Столенской, села Борковки, лѣтъ 37, здорова

У нихъ дѣтей

1 сынъ Логвинъ	лѣтъ 11	з
2 дочь Ірина	лѣтъ 13	до
3 Улиана	лѣтъ 6	ро
4 Меланія	лѣтъ 1	ви

Братъ его родній Михайло, лѣтъ 25, здоров

Жена его Ксенія Михайлова рожденна оной сотнѣ села Куковичъ, лѣтъ 23, здорова

Синъ его Омелко, лѣтъ 3, здоров

Мать ихъ вдова Параска Демянова рожденная села Столногo, лѣтъ 60, по старости слаба //

478 В 2 хатѣ племянник ихъ козак подпомощик Ігнат Михуля, лѣтъ 19, здоров

Жена его Ефросинія Степанова рожденная оногo села, лѣтъ 18, здорова

Братъ его родній Антонъ, лѣтъ 15, здоров, холостъ

Мать ихъ вдова Тетіана Демянова, рожденна сотнѣ Столенской села Бурковки, лѣтъ 50, здорова

Онѣ Михулѣ іс предковъ козаки

У нихъ Івана Михулѣ з братомъ Михайломъ пахотною землѣ во всѣхъ трохъ змѣнахъ дней на 40 да заболотѣлого к пахоню неспособного дней на 6

Лѣсу дровяного дубового і осикового за рекою Десною при урочищи Галахъ і при сѣнокосѣ под селом Осмаками полагаая в едно мѣсто во окружность на пол версти

Сѣнокосу возовъ на 90

Скота лошадей 6, волов 2, коров дойних 4, яловокъ 3, овецъ 25, свиней 6

Хлѣба сѣть в год ржи 4 четвертей, гречи 2 четверті, овса 2 четверти, ячменю полчетверти, гороху 2 четверичка

Промислу і ремесла не имѣють

Службу отправляетъ братъ меншій Михайло

Впредъ промишлять нѣчимъ не желают.

У племянника ихъ Ігната пахотногo поля дней на 15

С того числа в застави на 7 день

Сѣнокосу на 30 возъ

Лѣсу дровяного березового за рекою Десною при урочищи Черниской речки в окружности на 30 сажений

Скота имѣть лошад 1, овецъ 7, свиней 3

Хлѣба сѣть в год ржи 1 четверть, гречи полчетверти, овса полчетверти

Промислу і ремесла не имѣть

Службу отправляетъ самъ собою і впредъ промишлять нѣчимъ не жааетъ

18 двор ветхий, в немъ строенія хатъ 2, комор 2, сараев 2, клуня 1

В ономъ дворѣ жителствуетъ казак подпомощикъ Иванъ Цѣпко //

478 зв. уроженецъ оногo села, лѣтъ 22, здоров

Жена его Маря Семенова, рожденная оногo села, лѣтъ 18, здорова

Братъ его родній 1 Зѣновий, лѣтъ 17 здо холост

2 Савка лѣтъ 13 ро
 3 Михайло лѣтъ 12 ви
 Которой в Новгородку обучается в [ш]колѣ
 Мать ихъ Евдокія Потапова рожденная оно҃го села, лѣтъ 40, здорова
 Дядина ихъ родная вдова Палажка Григориева рожденная оно҃го села, лѣтъ
 50, здорова
 В 2 хатѣ двоюродній братъ его Федор Цѣпко, лѣтъ 20, здоров
 Жена его Гапа Иванова рожденная оно҃го села, лѣтъ 18, здорова
 Брати его
 1 Марко лѣтъ 19 здоров холост
 2 Денис лѣтъ 14 здоров
 Мать ихъ родная Ефросинія Уласова рожденная оной сотнѣ села Фесковки,
 лѣтъ 40, здорова
 Оние Цѣпки іс предковъ козаки
 У нихъ пахотного отцевского поля на 4 днѣ
 Сѣнокошу на 45 возѣ
 Лѣсу дровяного березового і дубового
 По сѣнокошу за рекою Десною во окружности сажней на 60
 Скота лошадей 4, корова 1, овецъ 1, свиня 1
 Хлѣба в год сѣють ржи полчетверти
 Промисла і ремесла не имѣють
 Службу отправляютъ поочередно
 Впредъ промишлятъ ничимъ не желаютъ //
 479 19 двор новій в немъ строенія хатъ жилих 2, комор 2, сараевъ 3,
 клунь 2
 В оно҃мъ дворѣ жителствуетъ козакъ виборний Стефан Москаленко, рожден-
 ній оно҃го села, лѣтъ 29, здоровъ
 Жена его Тетяна Огѣева, рожденная полку Нѣжинского села Степановки,
 лѣтъ 25, здорова
 Синь ихъ Романъ, 1 году, здоров
 Братъ его родній Харитонъ, лѣтъ 19, здоров
 Мать ихъ вдова Маря Иванова, рожденна оно҃го села, лѣтъ 50, здорова
 В 2 хатѣ дядя ихъ Ігнат Дейнека, рожденній оно҃го села, лѣтъ 70, престарель
 вдовъ
 В него синь Самойло, лѣтъ 16, здоров
 Жена его Улиана Никитина, рожденная оно҃го села, лѣтъ 16, здорова
 Оние Москаленки і дядя ихъ Дейнека іс предковъ козаки
 В нихъ Москаленков поля пахотного во всѣхъ трох змѣнах дней на 15 да
 заболотѣлого к пахонню неспособного дней на 3
 Сѣнокошу на 56 возѣ
 Лѣсу дровяного дубового і осикового за рекою Десною при урочищи Галахъ
 во окружности сажней на 50
 Скота лошадей 4, волъ 1, овецъ 8, свиней 2
 Хлѣба в год сѣють ржи 2 четверти, гречи полчетверти, овса полчетверти
 В дядѣ ихъ Дейнеки пахотного поля на 9 день да заболотѣлого к пахонню не-
 способного дней на 2
 Сѣнокошу собственного на 100 возѣ //
 479 зв. Лѣсу дровяного; березового і дубового за рекою Десною при урочищи
 Черніской рѣчки; і при полѣ Ушенскомъ; во окружности сажней на 30
 Скота лошадей 6, волъ 1, корова 1, овецъ 6, свиня 1
 Хлѣба в годъ сѣть ржи 1 четверть, гречи 2 четверичка, овса 1 четверть
 Промислу і ремесла не имѣть
 Службу з двора отбувають поочередно
 Впредъ промишлятъ ничимъ не желаютъ
 20 дворъ старій, в немъ строенія хата 1, комор 2, сараевъ 2, клуня 1

В ономъ дворѣ жителствуетъ козакъ виборній Антонъ Гаркуша врожденний
 оного села, лѣтъ 23, здоров
 Жена его Мотра Григориева, рожденная села Кукович, лѣтъ 24, здорова
 Дочь ихъ Феодора, 1 годъ здорова
 Дядя его Яковъ, лѣтъ 50, здоров, вдовъ
 В него синъ Прокопъ, лѣтъ 30, здоров
 Жена его Улияна Ігнатова рожденная оного села, лѣтъ 27, здорова
 У них дѣтей
 1 синъ Тимошъ лѣтъ 4 здо
 2 Кирило лѣтъ 1 рови
 Оние Горкуші іс предковъ козаки //
 480 У него поля пахотного во всѣхъ трохъ змѣнахъ дней на 14 да заболотѣлого к
 паханю неспособного дней на 6
 Сѣнокосу на 60 возъ
 При ономъ сѣнокосу зарослѣ лѣсу дровяного лозового во окружности на 30
 сажений
 Скота лошадей 4, овецъ 10, свиней 2
 Хлѣба в годъ сѣетъ ржи 2 четверти, гречи 2 четверичка, овса полчетверти
 Промислу і ремесла не имѣють
 Службу отправляетъ Антонъ Гаркуша
 Впред промишлять не желаютъ
 1 крайней бездворная, сарай 1
 В немъ жителствуетъ козакъ подпомощикъ Петро Скоромній, рожденній оно-
 го села, лѣтъ 50, здоров
 Жена его Ксенія Матвѣева доч, лѣтъ 46, здорова, рожденная полку
 Нѣжинского села Степановки
 Онъ Скоромній іс предковъ козакъ
 У него пахотного поля і протчихъ принадлежностей не имѣется
 Скота лошад 1, корова 1, овецъ 4
 А довольствуется ремесломъ имѣетъ кравецкое
 Службу отправляетъ самъ
 Впред тим же ремесломъ бавится желаетъ
 21 двор старій в немъ строенія хата 1, комора 1, сарай 1, клуня 1
 В немъ живетъ козакъ подпомощикъ Андрей Михуля уроженній оного села,
 лѣтъ 50, здоровъ
 Жена его Зѣновія Гарасимова рожденная полку Нѣжинского, села Волови-
 ци, лѣтъ 36, здорова //
 480 зв. У нихъ дѣтей
 1 синъ Феодор, лѣтъ 25, здоров
 Жена его Улияна Алексѣева, рожденная оного села, лѣтъ 23, здорова
 В них доч Варка, лѣтъ 1, здорова
 2 синъ Романъ лѣтъ 11 здоров
 3 дочъ Хима лѣтъ 18 здорова
 Оной Михуля іс предковъ козакъ
 В него поля пахотного дней на 10 да заболотѣлого к паханю неспособного
 дней на 2
 Сѣнокосу на 10 возъ
 Скота лошад 1, воловъ 2, коровъ 3, овецъ 12, свиней 3
 Хлѣба в годъ сѣетъ ржи 1 четверть, гречи 2 четверичка, овса полчетверти
 Промислу і ремесла не имѣетъ
 Службу отправляетъ синъ его большой
 Впред промишлять нечимъ не желаетъ
 22 двор старой, в немъ строенія хата 1, комора 1, сарай 1
 В немъ живетъ козакъ подпомощикъ Стефанъ Буркиця, лѣтъ 38, здоров,
 уроженецъ оного села

- Жена его *Маря* Иванова рожденная оно́го села, лѣтъ 35, здорова
В нѣхъ доч *Ювга*, лѣтъ 2, на праву ногу хрома
Оной *Буркиця* іс предковъ козакъ
У него поля пахотного на 1 день з упрягомъ
Скота лошадей 2, овецъ 2, свиня 1
Хлѣба в три года сѣетъ ржи три четверичка
Промислу і ремесла не имѣеть
Службу *отбываетъ* самъ онъ *Буркиця*
Впредъ промишляѣтъ нечимъ не желаетъ //
- 481 23 двор старой в немъ строенія хатъ жилихъ 2, комор 2, сараевъ 3, клунъ 2
В оно́мъ дворѣ жителствуетъ козакъ подпомощикъ Семень *Буркиця*, рожден-
ній оно́го села, лѣтъ 70, по старости слабъ
Жена его *Маря* Есипова, лѣтъ 50, рожденная оно́го села, по старости слаба
В нѣхъ дѣтей 1 синъ *Потапъ* лѣтъ 40, здоров
Жена его *Евдокія* Николаева, рожденная полку *Нѣжинского* села *Степанов-*
ки, лѣтъ 38, здорова
- В нѣхъ дѣтей
1 дочъ <i>Ефросинія</i> лѣтъ 5	здо
2 <i>Параскевія</i> лѣтъ 1	рови
- 2 синъ *Артемъ*, лѣтъ 30, здоров
Жена его *Ірина* Иванова, лѣтъ 28, здорова, рожденная оно́го села
Дочъ іхъ *Екатерина*, лѣтъ 4 здорова
3 *Григорій*, лѣтъ 25, здоровъ
Жена его *Агафія*, лѣтъ 23, здорова, рожденна оно́го села
4 *Іосифъ*, лѣтъ 22, здоров
Жена его *Евдокія* Андреева, рожденная оно́го села, лѣтъ 20, здорова
5 *Мартинъ*, лѣтъ 16, здоров, холостъ //
- 481 зв. В 2 хатѣ брать его родній *Алексѣй* *Буркиця*, лѣтъ 40, здоров
Жена его *Агафія* *Іл[и]ина*, уроженная оно́го села, лѣтъ 36, здорова
В нѣхъ синъ *Юрко*, лѣтъ 20, здоров, холостъ
Оніе *Буркицѣ* іс предковъ козаки
У нѣхъ поля пахотного дней на 6
Скота лошадей 3, воловъ 3, коров 2, овецъ 20, свиней 3
Хлѣба в годъ сѣетъ ржи 1 четверть, гречи полчетверти, овса полчетверти, го-
роху 1 четверичокъ
Промислу і ремесла никакого не имѣють
Службу *отправляютъ* сини его
Впредъ промишляѣтъ ничимъ не желаютъ
Бездворная хата 1, живущій в немъ козакъ подпомощикъ *Савка* *Дейнека* уро-
женній оно́го села, лѣтъ 20, здоровъ
Жена его *Евдокія*, рожденная полку *Нѣжинского*, села *Воловици*, лѣтъ 29,
здорова
- Оной *Дейнека* іс предковъ козакъ
- У него пахатного поля і протчихъ принадлежностей не имѣется
Скота имѣеть лошад 1
Промисла і ремесла не имѣеть
Службу *отправляетъ* онъ *Дейнека* самъ
Впредъ промишляѣтъ ничимъ не желаетъ //
- 482 24 двор старій в немъ строенія хата 1, комора 1, сарай 1
В немъ жителствуетъ козакъ подпомощикъ *Федор* *Грищенко*, уроженій оно́го
села, лѣтъ 30, здоровъ
Жена его *Агафія* *Матвѣева* рожденная оно́го села, лѣтъ двадцять 9, здорова
Братъ его родній Семень, лѣтъ 18, здоров
Оной *Грищенко* іс предковъ козакъ
У нѣхъ пахотного поля дней на 6, которое поле состоитъ в застави оно́го села

в разнихъ козаков

Сѣнокошу возов на 30

Скота коровъ 2, овецъ 6, свиня 1

Промислу і ремесла не имѣть

Службу отправляетъ з братомъ поочередно

И впредъ промишлять не желаютъ

25 дворъ новий в немъ строенія хата 1, комора 1, сараевъ 2, клуня 1

Живущий в немъ козакъ виборній Стефанъ Грищенко, лѣтъ 50, здоровъ, рож-
денній онога села

Жена его Ганна Федорова, уроженка онога села, лѣтъ 45

У них дѣтей

1 синъ Корнѣй лѣтъ 12

з

2 Тарас лѣтъ 8

до

3 Сидоръ лѣтъ 5

ро

4 Андрей лѣтъ 1

ви //

5 дочь Зѣновія лѣтъ 9

здорова

482 зв.

Оной Грищенко іс предковъ козакъ

У него поля пахотного во всѣхъ трохъ змѣнахъ на 12 день да заболотѣлого к
пахоню неспособного дней на 3

Сѣнокошу возов на 80

Скота лошадей 6, волъ 1, коровъ 2, телятъ 2, овецъ 15, свиней 4

Хлѣба в годъ сѣть ржи 2 четверти, гречи полчетверти, овса 1 четверть, ячме-
ню 2 четверичка

Промислу і ремесла никакого не имѣть

Службу отправляетъ онъ самъ

Впредъ промишлять нечимъ не желаетъ //

Казимиров Дмитрий

Село Ушня во второй половине XVIII в.

(за материалами Румянцевской описи)

В статье опубликованы материалы «Румянцевской описи», относящиеся к селу Ушня Менского района Черниговской области. Дан краткий очерк по истории села в XVI – XVIII вв., раскрывается информационный потенциал публикуемых источников по изучению географических особенностей расположения населенного пункта, социальной, половозрастной структуры населения и экономического развития хозяйства его жителей.

Ключевые слова: Румянцевская опись, Ушня, Борисоглебский собор, казаки, подданные.

Village Ushnya in the second half of the XVIII century

(according to Rumyantsev census).

In the article published materials of «Rumyantsev census» that touch of the village Ushnya of Mena district of Chernihiv region. A short essay of the history of the village in the XVI – XVIII centuries is given. Also disclosed information potential of the sources for the study to geographic location of the settlement, social, sex-age-old structure of the population, and economic development of economies of its inhabitants.

Key words: Rumyantsev description, Ushnya, Borys and Hlib monastery, Cossacks, Peasants.

Алла Доценко

БУДИНОК ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ У ЧЕРНІГОВІ (перша половина ХІХ століття)

Публікується архівний матеріал, що стосується ремонтів і перебудов будинку полкової канцелярії у першій половині ХІХ століття.

Ключові слова: будинок полкової канцелярії, архів Губернського правління, казенні споруди, губернська будівельна і дорожня комісії, архіваріус Губернського правління.

Будинок полкової канцелярії (він же «будинок Якова Лизогуба», «будинок Мазепи» і «кам'яний корпус поблизу валу», як його називають у документах ХVІІІ–ХІХ ст.) зберігає чимало таємниць. Про нього написано і багато, і водночас недостатньо. Чимало — бо в основному досліджувалася його своєрідна архітектура і вражаюче барочне оздоблення, а мало, бо майже зовсім не вивчали час побудови цієї споруди і її замовника, історію будинку в різні історичні періоди, ремонти і перебудови цього унікального приміщення, що дійшло до нашого часу у такому вигляді.

На основі виключно архівних документів Державного архіву Чернігівської області спробуємо відтворити окремі невідомі сторінки «біографії» цієї будівлі кінця ХVІІІ–першої половини ХІХ століть.

Відомий факт, що протягом ХІХ ст. у будинку полкової канцелярії знаходився архів. А починалася робота з його розміщення з листа генерал-фельдмаршала, київського генерал-губернатора графа Івана Петровича Салтикова до малоросійського і чернігівського губернатора, таємного радника Якова Леонтійовича Бакуринського. Він запропонував перевезти архів Малоросійської колегії з Глухова до Чернігова. У цьому листі І. П. Салтиков свою пропозицію обґрунтовує тим, що Чернігів, ставши губернським містом Малоросії, заступив місце Глухова, «где прежде правительство всея той страны находилось». Архів же Малоросійської колегії розпорошений по різних містах, а більша частина архівосховища, яке знаходилося у Глухові, перебувала у напівзруйнованому стані. А тому, мовляв, з метою збереження цінних документів їх потрібно зосередити в одному місті і в надійному приміщенні [1].

Пропозиція Салтикова була прийнята, і архів перевезено до Чернігова: «...По упразднении в городе Глухове прежде бывших Присутственных мест, Генеральный архив определен для дел всей Малороссии в Чернигове, куда оные тогда же из Глухова перевезены и переданы в ведение Архивариуса Губернского Правления» [2].

Для нього було знайдено і приміщення — розмістився він у двох спорудах: будинку полкової канцелярії і частково у Колегіумі. Але мова буде йти тільки про приміщення полкової канцелярії. Першу згадку про цей будинок, його стан і стислий опис знаходимо у документах під 1817 і 1818 роками [3]. З цих матеріалів ми дізнаємося, що у будинку полкової канцелярії до 1782 року знаходилися полкова канцелярія і міський суд, а після закриття намісництва там був магістрат і малоросійський поштамт [4]. Гродський суд фактично продовжував свою діяльність як полковий суд. Гродські суди діяли в усіх полкових містах. У їхню компетенцію входили виключно важливі кримінальні справи, пов'язані з убивством, пошкодженням здоров'я, підрабком документів, винокурінням, крадіжками, хабарництвом, розбоям, підпалом.

© Доценко Алла Володимирівна — заступник генерального директора НАІЗ «Чернігів стародавній».

Відповідно до цих документів уже на той час споруда знаходилася у занедбаному стані й потребувала ремонту. А далі, протягом століття, перманентно проводяться ремонти і «починки» будинку, що знову ж таки підтверджують документи. Ведучи далі мову про ремонти казенних будівель у XIX ст., доцільно згадати деякі нюанси будівельної справи того часу.

До губерньської реформи 1775 року контроль за архітектурним плануванням міста, будівництвом і різними «*исправлениями казенных зданий*» покладался на поліцію. Постійної посади архітектора не було. По «Учреждениям для управления губерний», які були видані того ж 1775 року, вводилася посада губерньського архітектора. Завідування публічними і казенними спорудами у всіх містах було покладено на створені при губерньських казенних палатах *будівельні експедиції*. До складу останніх входили губерньський архітектор і губерньський землемір.

Царським маніфестом 1802 року «Про заснування міністерств» було створено вісім міністерств, у тому числі і Міністерство внутрішніх справ, яке раніше не мало аналогів у Російській системі управління, і губернатори стали підпорядковуватися саме йому.

У 1806 році справи будівельних експедицій і самі вони були передані у відання Губерньських правлінь. З 1824 року поряд з посадою губерньського архітектора введена посада «архітектора казенної палати».

Особливо важливими у розвитку будівельної справи були 30-ті роки XIX ст., коли, відповідно до указу урядового Сенату від 17 квітня 1833 року, обов'язки контролю над архітектурно-будівельною діяльністю в містах були передані губернаторові, а для допомоги йому засновувалися губерньські будівельні комісії, керовані губерньським архітектором. Цивільна будівельна частина була передана із Міністерства внутрішніх справ головному управлінню шляхів сполучення й публічних будинків (ГУШС і ПБ). Комісії знаходилися у його віданні, а підпорядковувалися губернатору [5].

Будівельна комісія створена і в Чернігові, її називали Чернігівська губерньська будівельна комісія. У віданні новоутворення перебували значні казенні будівлі у всій губернії. У функції комісії входили нагляд за будівництвом, ремонтом і експлуатацією казенних споруд, приватних будинків, складання креслень і проектів планування й спостереження за виконанням робіт, а також збір відомостей про ціни на будівельні матеріали та робочу силу. У випадку спорудження нових значних казенних споруд або при їхніх капітальних перебудовах засновувалися тимчасові комісії й комітети, за роботу яких ніс відповідальність також губернатор.

Паралельно в Чернігові відповідно до «Основных правил о порядке устройства дорог» від 2 березня 1833 р. була створена Чернігівська губерньська дорожня комісія, яка займалася будівництвом доріг.

3 грудня 1849 року ці дві комісії, відповідно до «Положения о губерньских строительных и дорожных комиссиях» від 28 квітня 1849 р., були об'єднані й створена Чернігівська губерньська будівельна і дорожня комісія, яка здійснювала керівництво будівництвом і ремонтом казенних і публічних споруд в містах губернії, влаштуванням і наглядом за станом доріг, мостів, переправ і перевозів [6].

Всі креслення і кошториси на нові казенні будови, а також кошториси на значні суми, що планувалися на ремонт казенних будинків і споруд — від 1000 карбованців — подавалися через канцелярії губернаторів для перевірки і затвердження в будівельний комітет Міністерства внутрішніх справ. Кошториси на ремонтні роботи на суму до 1000 карбованців затверджувалися губернатором. Перед початком будівництва у будівельній і дорожній комісії прискіпливо вивчалася питання про ціни на будівельні роботи і матеріали для надання цих даних губерньським зборам. При цьому кошторисна документація, яку склав губерньський архітектор, проходила ще перевірку архітектором казенної палати, а при його відсутності губерньським землеміром.

1 лютого 1865 року будівельні й дорожні комісії були ліквідовані, а їхні функції передані будівельним відділенням Губерньських правлінь [7]. У Чернігові будівельне відділення розмістилося там же — у будинку Губерньського правління.

Крім того, в губерніях працювали єпархіальні, міські й земські архітектори, які були на службі у єпархіальному відомстві, думах і земствах і не були підлеглі будівельним відділенням.

Таким чином, протягом XIX століття ремонти і «починки» в казенних спорудах велися під наглядом спочатку Губернської будівельної комісії, потім Губернської будівельної і дорожньої комісії, а потім будівельного відділення Губернського правління.

Процес організації утримання казенних споруд у належному стані, на прикладі будинку полкової канцелярії, як видно з наведених надалі документів, розвивався повільно протягом усього XIX століття. Взагалі, більшість казенних споруд, як правило, знаходилася у ветхому і занедбаному стані. Постійна необхідність ремонтів і «починок» виникала внаслідок малої кількості коштів, що виділялася на їх утримання, оскільки казенні кошти економилися і, можливо, розкрадалися, до того ж, неможливо було охопити всі споруди, які потребували ремонтів. Звідси не всі роботи виконувалися вчасно і якісно на довгий час. До того ж чиновницька бюрократія, безкінечне листування, що тривало іноді навіть роками, обтяжували хід ремонтів цих споруд.

Аналіз документів, у яких відображений процес фінансування казенних споруд, показує, що гроші щорічно йшли на технічне утримання даних споруд, їхній ремонт, оренду приміщень, і значно рідше на будівництво нових будівель. Витрати коштів відображалися у звітності Губернської будівельної і дорожньої комісії і казенної палати в департамент шляхів сполучення і публічних будинків, а також звітували про виконані будівельні й ремонтні роботи, про ціни на будівельні матеріали, прихід і витрати грошових сум. Найбільші суми виділялися на будинок Губернського правління, губернаторський дім і в'язниці. Цю тезу підтверджує наведений унікальний документ. І справді, будинок чернігівського Губернського правління, в порівнянні з іншими казенними спорудами, а в данному випадку – з будинком полкової канцелярії, ремонтувався майже кожного року [8].

Складання проектно-кошторисної документації на ремонти казенних споруд також знаходилося у віданні Чернігівської губернської будівельної і дорожньої комісії, яка доручала роботу губернському архітектору і його помічникам. Оскільки один більш-менш кваліфікований архітектор і його малочисельні помічники не встигали справитися зі всіма замовленнями, то виникали помилки у складанні проектно-кошторисної документації, сам процес підготовки займав значний час. Клопотання про необхідність «исправлений и починок» поступали від осіб, що очолювали державні установи.

Як правило, клопотання про ремонти будинку полкової канцелярії поступали від архіваріуса Губернського правління, який опікувався і архівом, і самою спорудою.

У XIX столітті вражає кількість пошкоджень і відповідно «починок» будинку полкової канцелярії: вночі 12 березня 1825 року сильним вітром зірвало причілок зі стропилами і переломило лаги [9]; 18 листопада 1829 року сильним вітром зірвало десять аршин покрівлі [10]; 16 грудня 1829 року «сильным ветром с правой стороны того корпуса сорвало крышу саженой на 2 и более и сбросило оную долой» [11]; 3 листопада 1833 р. сильним вітром вибило біля 50 шибок у вікнах [12]; у квітні 1836 р. покрівля і стіни пошкоджені так, що навіть була внесена пропозиція про знесення споруди і будівництво нової: «крыша так ветха, что к дальнейшей починке неспособна половина корпуса со сводами и на другой половине. Потолок деревянный на балках, чрез который точно сильная течь, штукатурка и побелка как внутренняя, так и наружная на всем корпусе вся почти обвалилась, стены наружные во многих местах потрескались и много других внутренних необходимых переделок так, чтобы привести в надлежащий порядок оный корпус нужно в трое или в четверо употребить суммы чего строение в теперешнем виде стоит...» [13]; в 1837 р. протікання покрівлі, її ремонт і влаштування додаткового приміщення на горищі будинку [14]; в 1840 р. в червні сильною бурею зірвало покрівлю [15]; в 1841, 1842,

1843 і 1844 рр. ремонт вікон і заміна вибитих шибок у вікнах будинку полкової канцелярії [16].

І це лише короткий перелік ремонтів, що підтверджується знайденими на цей час документами, які подаємо нижче. Маю надію, що в наступній статті мова піде про ремонт споруди у другій половині XIX століття.

1.

«Дело

по предложению графа Салтыкова об
организации в г. Чернигове
Малороссийского архива.

Начато 30 октября 1797 года

Окончено 7 августа 1802 года

30 октября 1797 года

Высочайший и Превосходительный
господин Действительный Статский Советник
Малороссийский Губернатор и кавалер

Милостивый Государь мой!

По составлении ныне малороссийской губернии таким образом, что она заключает в себе с некоторыми небольшими переменами все то, из чего Малороссия до открытия наместничества и по возобновлении в ней правления и судопроизводства сходственного прежде существовавшим, я нашел за приличное, чтоб в Чернигове, который сделан губернским городом всей Малороссии и который потому заступил место Глухова, где прежде правительство вся той страны находилось составить архив всех дел, до Малороссии касающихся и в различных местах без призрения, каковое требовалось бы, оставленных.

Оных большая часть находится в Глухове в разваливающемся каменном доме под смотрением исключенного из службы порутчика Волчанецкого, то я и препоручаю Вашему Превосходительству принять меры к назначению в Чернигове дома прочного и способного ко вмещению всех тех бумаг, и сделать распоряжение к перевозке оных по первому зимнему пути, сперва из Глухова, а потом и из других мест, где находятся. На сопряженные с перевозкою издержки, а равно и на разборание всех дел и приведение их в порядок и смотрение, ... можно будет употребить покуда сумму, остающуюся от назначенной и прописанной Экспедицией о государственных доходах на городскую состоящую. Я навсегда пребуду с почтением моим к Вам

Милостивый Государь мой!
Вашего Превосходительства
Покорный Слуга

Его Превосходительству
Якову Леонтьевичу
Бакуринскому
27 октября
1797 год
г. Киев»

Г. Салтыков

«13-го декабря 1797 года

Высочайший и Превосходительный
Господин действительный Статский Советник,
Малороссийский Губернатор и кавалер
Милостивый Государь мой!

От 27 октября отнесся я к Вашему Превосходительству — о составлении в Чернигове архивы всех дел до Малороссийской губернии касающихся, и находящихся теперь в разных местах, как же теперь удобное зимнее время к перевозке приходит, и Ваше Превосходительство к помещению оной приняли уже может быть какие-нибудь меры, то в следствие моего первого о сем отношения, и препоручаю Вашему Превосходительству по доставлении со всех мест тех дел поручить разобранье, распределение их, и смотрение над архивною советнику Губернского Правления надворному советнику Весненскому, определив ему впредь до прочнейшего о сем положения за исполнение сей должности ... суммы по чetyреста рублей в год.

С истинным к Вам почтением навсегда пребуду

Милостивый Государь мой!
Вашего Превосходительства Покорный слуга
декабря 8 дня Г. Салтыков
1797 года
Киев
Его Превосходительству
Я. Л. Бакуринскому»
ДАЧО. Ф. 127, оп. 14, спр. 6. 73 арк. С. 1-2.

2. ДАЧО. Ф. 127, оп. 14, спр. 6. 73 арк. С. 53.

3.

«Дело

по сообщениям Черниговского Губернского Правления
о исправлениях в двух корпусах, занимаемых архивом
оного Правления в первом крыши, а во
втором разных надобностей

Смета: какое число потребно разных материалов и сколько суммы на покупку оных и о заплату мастеровым людям на переделку всей крыши, сделание потолков, полов и окошечных рам в 2-х комнатах, на починку опавшей штукатурки с побелкою по стенам и сводам и на прочия починки в каменном корпусе, состоящем близ валу.

Составлена июля 21 дня **1817 года**

В корпусе состоящем близ валу:

2. На переделку вновь старой крыши на всем корпусе.
3. За очистку испортившихся от течи кирпичей в карнизе.
4. Наслание в двух комнатах деревянных потолков на место старых, кои от мокроты упали.
5. На сделание полок для складывания бумаг в двух комнатах.
6. На сделание рам в двух комнатах в 9 окошках, кои ныне закрыты досками.
7. На вставление новых стекол на место побитых в 9 окошках в 2-х комнатах.

На очистку и поправку опавшей штукатурки по стенам и сводам с побелкою оных внутри комнат.

Итого на переделку крыши и на прочие исправления в каменном корпусе состоящем близ валу потребно суммы — 1521 руб. 60 коп.»

ДАЧО. Ф. 179, оп. 1а, спр. 638, 69 арк. С. 13-14.

4. «Дело
об освидетельствовании казенных зданий
города Чернигова

Начато 7 апреля 1818 года
Кончено 15 октября 1818 года.

4. Старый каменный корпус с ... подвалом, построенный с прежней архитектурой жженого кирпича занимал прежде наместничество до 1782 сего года ... и канцелярией и городским судом, а закрытием наместничества был там же губернским магистратом. Ныне обоими департаментами, а потом временно занимал Малороссийский почтамт. В нем комнат 5, имеет каменные погреба, двумя входами в одной стороне снаружи, та строен по давнему времени. Крыша на нем вовсе обветшала, на двух комнатах потолки упали. А погреба находятся впусе. Занимается оной архивою старою...»

ДАЧО. Ф. 127, оп. 9, спр. 39. 51 арк. С. 18.

**5. «Высочайше утвержденный штат 53-х Губернских
и Областных Строительных Комиссий**

	Число людей	Им жалованья в год рубли
Под председательством Гражданских Губернаторов и Начальников областей. Члены Комиссии:		
Ассессор	1	Ассиг.
Губернский или Областной Архитектор	1	-
Помощник Архитектора	1	500
Секретарь, он же и Бухгалтер	1	750

Примечания:

1. Ассесоры Губернских и Областных Правлений, равно Губернские Архитекторы, в Строительных Экспедициях ныне состоящие и, где есть, Помощники Архитекторов и Секретари, а также Канцелярские служители Строительных Экспедиций, поступают отныне в Строительные Комиссии, с обращением на содержание оных и сумм, отпускаемых ныне на Строительные части в Губерниях и областях.

3. Ассесоры, Губернские Архитекторы и Помощники Архитекторов определяются, увольняются и перемещаются Главноуправляющим Путиами Сообщения, а секретари и канцелярские служители Строительных Комиссий определяются и увольняются с утверждения Начальников Губерний и Областей.

4. Остатки от жалованья и от сумм на канцелярские и чертежные припасы могут быть распределяемы Гражданскими Губернаторами с разрешения Главноуправляющего Путиами Сообщения в награду чиновникам и канцелярским служителям, отличившимся трудами и усердием к службе.

6. Гражданские чиновники Строительных Комиссий носят мундир, присвоенный гражданским чиновникам Экономических Комитетов ведомства Путей Сообщения соответственно должностям.»

*ДАЧО. Полное собрание законов Российской империи.
Собрание второе. Т. 8. Спб, 1834. 780 арк. С. 140-141.*

6.

1. «§1 Губернские Строительные и Дорожные Комиссии по однородности предметов их обязанности, в каждой губернии и области, соединяются в один состав и принимают наименование Губернских Строительных и Дорожных Комиссий.

1. §25 В главных чертах обязанности Комиссии суть:

2. 1. Постройка, переделка, ремонтное исправление и надзор за исправным содержанием всех в губернии казенных и общественных губернского ведомства зданий и сооружений, на какой бы счет оные ни были построены или предназначены к возведению.

3. 4. Наблюдение за сохранением остатков древних замков, крепостей и других зданий древности; сооружение и сохранение памятников и монументов, и все вообще распоряжение по этому предмету в искусственном и хозяйственном отношениях.

4. § 26 Комиссии, поставляя себя в полную известность о всех существующих в губерниях казенных и общественных зданиях, сооружениях и дорогах, ведению Комиссии подлежащих, – содержат во всегдашней исправности: планы городам, зданиям и сооружениям, и карты дорогам.

5. § 27 Положения о Губернских Строительных и Дорожных Комиссиях постановлено, что эти комиссии обязаны посылать своевременно инженеров и технических чиновников для осмотра всех зданий и путей ведению их подлежащих.

6. § 28. По избранным таким образом сведениям и данным комиссии обсудив в Общем Присутствии при участии Губернских лиц степень необходимости исправлений и улучшений и работ, как по строительной, так равно и по дорожной частям и сообразив денежные и все местные к тому средства, определяют меры и способы, к приведению предположений в исполнение.

7. § 29 По предметам строительной части Комиссия разделяет работы:

8. а) На обыкновенные ремонтные починки, которые могут быть исполнены из ассигнуемой ежегодно в распоряжение Комиссии ремонтной суммы.

9. б) На работы уже разрешенные и назначенные к производству, или же начатые и подлежащие к продолжению в следующем году, для которых также назначены суммы.

10. в) На капитальные перестройки или исправления, еще не разрешенные.

11. г) На предполагаемые вновь постройки и сооружения.

12. § 44 Комиссии наблюдают и отвечают:

13. а) Чтобы проекты на возведение зданий и сооружений удовлетворяли всем правилам архитектуры и строительного искусства.

14. б) Чтобы сметы на сооружения и производство работ составляемы и поверяемы были со всею точностию.

15. в) Чтобы справочные о ценах сведения сообразовались с действительною стоимостью работ и потребностей, предупреждая всякое в расходах излишество.

16. г) Чтобы все распоряжения по подрядам и поставкам совершаемы были в установленном порядке.

17. д) Чтобы все потребности для работ были заготовляемы без упущения нужного и удобного к тому времени.

18. е) Чтобы все сооружения и работы по утвержденным предположениям разрешенные, совершаемы были своевременно, успешно, прочно, правильно, во всем согласно утвержденным проектам и оканчивались непременно к определенному сроку и

19. ж) чтобы ассигнуемые в ведение Комиссии суммы употребляемы были правильно, с должною бережливостию и не были смешиваемы одна с другою; но каждая сохраняла настоящее свое назначение.»

ДАЧО. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XXIV. Отделение первое. 1849 г. Санктпетербург. 1850 г. 627 арк. С. 242-246.

7.

« Дело
по предложению Черниговского Губернатора
о передаче всех дел из Комиссии в Строительное
Отделение, имеющее образоваться при
Черниговском Губернском Правлении.

Началось 4 января 1865 г.

Кончено 19 апреля 1866 г.

Министерство Внутренних

Дел

Департамент полиции

исполнительной

Отделение 1

Стол 1

4 декабря 1864 г.

№ 192

Циркулярно

Господину Начальнику

Губернии

Об учреждении Строительных

отделений при Губернских

Правлениях.

Высочайше утвержденным 29 минувшего октября мнением Государственного Совета, опубликованным в Указе Правительствующего Сената 12 ноября повелено: управление в Губерниях по частям строительной и дорожной, состоящим ныне в ведении Строительной и Дорожной Комиссии, передать из ведомства Главного Управления Путей Сообщения и Публичных Зданий в ведение Министерства Внутренних Дел и для заведывания сими частями в губерниях, вместо Строительных и Дорожных Комиссий учредить при Губернских и Областных Правлениях Строительные Отделения из лиц, поименованных в 1, 2, и 3 ст. изъясненного мнения Государственного Совета.

Озабочиваясь скорейшим приведением в действие вышеизъясненного Высочайше утвержденного мнения Государственного Совета, я покорнейше прошу Ваше Превосходительство принять, по ближайшему Вашему усмотрению, надлежащие меры к немедленному и точному исполнению оного и о времени, когда будет открыто при Губернском Правлении вновь образуемое Строительное Отделение, уведомить Министерство, с представлением формулярных списков лиц, кои, по мнению Вашему, должны поступить на основании 1 п. 2 ст. означенного мнения Государственного Совета в составе Строительного Отделения, а также краткого списка о других чиновниках и техниках сего Отделения, их окладов содержания и сведений о суммах, кои должны оставаться от упразднения некоторых штатных должностей.

Подписал: Министр Внутренних Дел

Статс-Секретарь Валув

Скрепил: Директор Похвиснев

Верно: Управляющий Отделением»

ДАЧО. Ф 179, оп. 1, спр. 696, 137 арк. С. 2.

8.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
№ п/п	Означенные здания	В котором именно году построены или в казну приобретены, из каких сумм и с чьего разрешения	В какую сумму постройка или покупка обошлась по отчетам, а если неизвестно, то чего стоит здание примерно	Когда и в каких именно частях были почищены сколько в каждый раз было отпущено денег и из каких сумм	Сколько мерой квадратных сажень содержится в себе здания	Какие именно места и лица в здании помещаются	В каком положении находится	Имеются ли планы и фасады сих зданий если же не имеются, то по каким причинам
1	Каменный двухэтажный корпус, покрытый железом	Выстроен бывшим Черниговским ка- федральным Борисо- глебским монастырем на его сумму, а в 1796 году по именному повелению обращен для помещения Губернских Присутст- венных мест.	В какую сумму постройка сего корпуса обошлась, неизвестно, а при перепра- вке одного окончаемой в 1801 году для помеще- ния Присут- ственных мест, употреблено сереб. 3345 руб. 25 коп. из суммы ассигно- ванной по именному Высочайшему Указу 18 день июня 1799 г., для починки по губернии Присутстве- нных мест и других казен- ных зданий; примерно же стоит сие здание сереб 14285 руб. 71 3/7 коп.	див. текст 1	232	Губернское Правление, Казенная Палата	Удобен для помещения но- тесен и требует ремонтов и исправле- ний, о чем сделано Комиссиею надлежа- щее распоря- жение	Имеются

2.	Каменный двухэтажный корпус, покрытый дором под железный гвоздь с каменными погребам	Когда и из каких сумм корпус построен или приобретен неизвестно а по сведениям оказалось, что оный занимаем был до 1762 г. бывшими Малороссийскими Полковою Канцеляриею и Гродским судом, а затем Губернским Магистратом и Малороссийским Почтамтом	Во что постройка или приобретение корпуса обошлось и из каких сумм неизвестно. Примерно же стоитруб.коп. серебром.	див. текст 2	81 3/9	Корпус занят архивом Губернского Правления и Строительной Комиссии, а погребам ничем не заняты.	По оказавшимся повреждениям требует исправления, на что о составлении сметы сделано распоряжение	Имеются
----	--	---	---	--------------	--------	---	--	---------

Текст 1. В 1803 году починены печи, исправлена штукатурка с наружной стороны на цоколе и колонах на 130 руб. 31 3/4 коп. серебром из суммы экстраординарной на постройку и исправление каменных зданий определенной.

В 1804 году на исправление штукатурки и на расписание краскою на наружных стенах фальшивых окошек сереб. 45 руб. 74 3/7 коп. из той же суммы.

В 1805 г. на исправление пола, печей, починку штукатурки и дверных замков сереб. 73 руб. 54 3/7 коп.

В 1806 г. на починку в комнатах Казенной Палаты печей сереб. 47 руб. 37 1/7 коп.

В 1807 г. на починку в Губернском Правлении и Казенной Палате печей и внутренней штукатурки сереб. 50 руб. 13 5/7 коп.

В 1808 г. на починку в комнатах Приказа Общественного Призрения и Казенной Палаты печей и окошек сереб. 71 руб 54 1/4 коп.

В 1809 г. на исправление в комнатах Губернского Правления печей, окошек и полов сереб. 75 руб. 14 2/7 коп.

В 1810 г. на починку в комнатах Губернского Правления и Казенной Палаты печей, труб и боровов, и на вставку в окошках стекол сереб. 89 руб. 90 коп.

В 1811 г. на починку в комнатах Казенной палаты печей сереб. 7 руб. 5 5/7 коп.

В 1812 г. на переделку и починку печей и вставку в окошки стекол в комнатах Казенной Палаты сереб. 97 руб. 94 2/7 коп.

В 1813 г. на исправление разных повреждений в комнатах Приказа Общественного Призрения сереб. 51 руб. 22 6/7 коп., на вставку в комнатах Казенной Палаты в окошки стекол сереб. 13 руб. 84 1/7 коп. и на починку в типографии Губернского Правления печей с боровами сереб. 4 руб. 28 коп.

В 1814 г. на починку в комнатах Губернского Правления печей и окошек сереб. 14 руб. 72 коп. из губернской ремонтной суммы.

В 1814 и 1815 годах на разные внутри и снаружи во всем корпусе починки и исправления по утвержденным Г. Малороссийским Генерал-Губернатором сметам употреблено сереб. 126 руб. 45 5/7 коп. из губернской ремонтной суммы, а 250 руб. 85 5/7 коп. по недостатку таковой суммы с разрешения Его Г. Генерал-Губернатора из городских доходов.

В 1816 г. на исправление в комнатах Губернского Правления, Казенной Палаты и Приказа Общественного Призрения окошек, дверей, а также штукатурки с побелкою на колонах и на цоколе вокруг корпуса сереб. 172 руб. 13 1/7 коп. из губернской ремонтной суммы.

В 1817 г. на разные исправления в комнатах Губернского Правления сереб. 18 руб. 17 1/7 коп. из той же суммы, а 78 руб. сереб. из вырученной за проданные в городах Мглине и Кролевце старые казенные деревянные строения.

В 1818 г. на разные исправления в комнатах Приказа Общественного Призрения сереб. 48 руб. 14 3/7 коп. и Казенной Палаты сереб. 58 руб. 50 коп.

В 1819 г. на разные исправления в комнатах Губернского Правления сереб. 165 руб. 85 5/7 коп. и Казенной Палаты сереб. 2 руб. 28 4/7 коп.

В 1820 и 1821 гг. на исправления в одной комнате Казенной Палаты потолка и прочего сереб. 25 руб. 5 5/7 коп. и в комнатах Губернского Правления на вставку в окошки стекол сереб. 9 руб. 57 1/7 коп. из ремонтной суммы сереб. 9 руб. 57 1/7 коп. из ремонтной суммы, да особо того в тех годах на исправление во всем корпусе ветхостей, как то: крыши, штукатурки, печей, потолков и прочего сереб. 423 руб. 50 2/7 коп. по разрешению Министерства Внутренних Дел из суммы строительного капитала.

В 1822 г. на разные исправления в комнатах Казенной Палаты сереб. 45 руб. 64 2/7 коп. из ремонтной суммы на исправления в комнатах Губернского Правления сереб. 52 руб. 64 6/7 коп. из остатков суммы, ассигнованной в 1821 г. Министерством Внутренних Дел на починку сего корпуса да на очистку с потолков под комнатами Казенной Палаты мусора из тех же остатков сереб. 5 руб. 76 3/7 коп. и на исправление окошек в комнатах оной Палаты сереб. 6 руб. 7 1/7 коп. из ремонтной суммы.

В 1823 г. на покрытие вновь крыши на всем корпусе, окраску окон, починку опавшей на стенах, колонах и на потолке во фронте штукатурки сереб. 1028 руб. 57 1/7 коп. по разрешению Министерства Внутренних Дел из суммы общего строительного капитала того Министерства да на починку в одной комнате Казенной Палаты повредившегося потолка сереб. 7 руб. 45 5/7 коп. из ремонтной суммы.

В 1824 г. на переделку в комнатах Казенной Палаты печей сереб. 79 руб. 85 5/7 коп., на произведение исправлений в комнатах, занимаемых Приказом Общественного Призрения сереб. 81 руб. 75 3/7 коп. и на разные исправления в комнатах Губернского Правления сереб. 200 руб. 37 1/7 коп.

В 1825 г. на вставку в окошки стекол и на починку печей в комнатах Казенной Палаты сереб. 22 руб. 85 1/7 коп.

В 1826 г. на исправление печей и окошек в комнатах Губернского Правления сереб. 17 руб. 57 5/7 коп.

В 1827 г. на исправление окошек и печей в комнатах Казенной Палаты сереб. 36 руб. 50 коп., на починку в комнате оной Палаты, назначенной к занятию при Рекрутском Присутствии сереб. 6 руб. 40 коп., на заделку дверного отверстия в одной и сделание такового в другой каменной стене с отделкою в оной сводов в Канцелярии Губ. Прокурора сереб. 7 руб. 96 коп.

В 1828 г. на исправление в комнатах Казенной Палаты полов, печей, окошек и прочего сереб. 269 руб. 27 1/7 коп., на разные исправления в комнатах Губернского Правления сереб. 86 руб. 50 1/7 коп.

В 1829 и 1830 гг. на сделание вновь в комнатах Губернского Правления окошечных рам и печей, переделку таковых, поправку и отделку новых в некоторых комнатах полов и другие отделки и исправления сереб. 752 руб. 44 2/7 коп., да особливо того в 1830 г. на вставку в окошки стекол сереб. 13 руб. 65 5/7 коп., также на переделку и поправку в комнатах Казенной Палаты печей и окошек сереб. 54 руб. 87 1/7 коп.

В 1831 г. на разные исправления в комнатах Казенной Палаты сереб. 298 руб. 64 1/7 коп. на таковые же исправления и починки в комнатах Приказа Общественного Призрения сереб. 88 руб. 22 6/7 коп. и на вставку стекол в окошки комнат Губернского Правления сереб. 8 руб. 94 2/7 коп. из губернской ремонтной суммы.

В 1832 г. на исправление во всем корпусе наружной штукатурки с побелкою и крыши с окраскою оной вновь, переделку печей, и прочие починки внутри комнат Губернского Правления сереб. 428 руб. 57 1/7 коп. из суммы определенной на постройку училищных зданий заимообразно на счет возврата от казны и на разные исправления в комнатах Казенной Палаты и Приказа Общественного Призрения сереб. 129 руб. 34 2/7 коп. из губернской ремонтной суммы.

В 1833 г. на исправление в комнатах Губернского Правления печей, боровов, окошек и прочего сереб. 274 руб. 59 1/7 коп., на исправление в комнатах Казенной Палаты окошек, печей и дымовых в каменных стенах проходов сереб. 28 руб. 12 6/7 коп., на исправление в комнатах Приказа Общественного Призрения печей и оббивку войлоками дверей сереб. 6 руб. 57 1/7 коп. и на переделку комнат для помещения Строительной Комиссии сереб. 211 руб. 34 2/7 коп.

В 1834 г. на починку в комнатах Губернского Правления печей сереб. 60 руб. 57 1/7 коп. и на сделание окошечных рам сереб. 10 руб. из губернской ремонтной суммы.

В 1835 г. на вставку в окошки стекол в комнатах занимаемых Казенной Палатой и ее архивом сереб. 7 руб. 8 5/7 коп.

В 1836 г. на переделку и починку печей в комнатах занимаемых Губернским Правлением, Казенной Палатою, Приказом Общественного Призрения и Строительною Комиссиею сереб. 211 руб. 42 6/7 коп., на переделку одной печи, исправления в комнатах, на стенах и потолках штукатурки и окраску комнат и дверей сереб. 100 руб., на побелку стен и потолков, исправление штукатурки и покраску дверей и окошек в некоторых частях корпуса сереб. 140 руб. 60 коп., на вставку в окна новых стекол и поправку при таковых старых в комнатах, занимаемых Губернским Правлением сереб. 10 руб. 42 6/7 коп., на переделку деревянного полу в присутственной камере Строительной Комиссии сереб. 3 руб. 22 6/7 коп.

В 1837 г. за переделку в помещении, занимаемом архивом Казенной Палаты дощатого пола, полки для дел и лестницы сереб. 40 руб. 72 2/7 коп., на окраску внутри комнат Губернского Правления дверей, простенков между окон и внутри присутственной камеры, также и прочее сереб. 11 руб. 54 2/7 коп., на исправление дымовых труб, внутренней штукатурки и прочего сереб. 17 руб. 31 3/7 коп.

В 1838 г. на починку и переделку некоторых печей с дымовыми трубами и боровами, исправление частью дверей, окон, крыши над одною комнатою Губернского Правления и другие поправки сереб. 154 руб. 51 1/7 коп.

В 1839 г. на вставку в окна стекол на место таковых разбитых бурею, поправку замазки при старых стеклах, переделку одной и починку прочих некоторых печей и повредившейся местами штукатурки, отделку новых и исправление старых дверей и окошечных рам, также и на произведение других мелких исправлений в разных частях корпуса сереб. 57 руб. 8 6/7 коп. из суммы ремонтной.

В 1840 г. на разделку в каменной стене у входа в присутственную камеру Приказа Общественного Призрения дверного отверстия по низкости прежнего и неудобности к проходу, отделку к оному новых дверей, переделку в этой камере дощатого пола и другие исправления, также и в помещении занимаемом канцеляриею Приказа на

необходимые поправки, на побелку и окраску внутри комнат Губернского Правления, на исправление в коридоре дверей, вставку в окна стекол, поправку наружной на корпусе штукатурки с побелкою. Починку в канцелярии Губернского прокурора печи, покупку и приделку к дверям замка, починку дымовых труб, переделку одной печи и на временную подделку досками в четырех комнатах потолков к удержанию от падения штукатурки в части помещения Казенной Палаты сереб. 295 руб. 1 1/7 коп. из суммы ремонтной и 4 руб. из суммы, ассигнованной на исправление корпуса Губернских Присутственных мест.

В 1841 г. на починку печей и боровов 36 руб. 53 коп., на заделки трещин в стенах и перетирки штукатурки, побелке потолков и покраску стен 25 руб. на вставку стекол в окошки 2 руб. 40 коп. из ремонтной суммы.

В 1842 г. на постройку на всем корпусе вновь железной крыши, поправку по местам опавшей штукатурки, побелку и окраску внутри стен и потолков, переделку некоторых потолков, печей, труб и боровов, вставку стекол по счетам утвержденным в Главном Управлении путей сообщения и публичных зданий 7669 руб. 32 коп. из суммы Строительного капитала.

В 1844 г. исправление разных повреждений 93 руб. 60 коп.

В 1845 г. на ту же надобность 65 руб. 24 коп.

В 1846 г. исправление печек 36 руб. 50 коп. из ремонтной сметы.

Текст 2. Во время занятия одного корпуса Губернским Магистратом употреблено на переделку печей, окошек и прочего в 1786 г. серебром 32 руб. 21 2/4 коп. и в 1787 г. 9 руб. 53 коп. из суммы, ассигнованной на убор Присутственных мест; затем в 1812 г. на сделание вновь восьми окошечных подъемных рам и на заложение досками 10 окошек и одной двери 47 руб. 25 3/4 коп. из суммы на починку казенных зданий определенной.

В 1818 г. на переделку вновь крыши и потолков, отделку полов и окошечных рам, починку штукатурки и другие поправки 434 руб. 74 1/2 коп. из суммы Строительного капитала, да на отделку в двух комнатах полов 43 руб. 20 коп. из Губернской ремонтной суммы.

В 1820 г. на разные исправления 28 руб. 57 коп.

В 1825 г. на исправление части крыши бурею поврежденной 26 руб. 42 3/4 коп.

В 1829 г. на таковое же исправление крыши и вставку в окна новых стекол 39 руб. 5 1/2 коп.

В 1830 г. на поправку крыши 26 руб. 81 1/2 коп. для таковой же починки крыши 13 руб. 80 коп.

В 1833 г. на вставку в окна стекол 5 руб. 32 3/4 коп.

В 1837 г. на перекрытие вновь дором крыши 208 руб. 52 1/4 коп.

В 1838 г. на устройство во втором этаже особого отделения для удобнейшего помещения архива и других исправлений 341 руб. 43 3/4 коп.

В 1839 г. на отделку новых дверей: двух в комнатах и одних на чердаке, двух окошечных рам, одной в раму растворки со стеклами, вставку в некоторые старые окошки стекол 7 руб. 75 коп.

В 1840 г. на покрытие вновь дором сорванной бурею крыши, с укреплением стропил железными скобками 101 руб. 18 коп.

В 1841 г. на разные исправления 23 руб.

В 1842 г. на докончание тех исправлений 5 руб.

В 1843 г. на вставку стекол 1 руб. 20 коп. из ремонтной суммы.

ДАЧО. Ф 176, оп. 1, спр. 460, 21 арк. С. 1-4.

9. «Дело

по сообщению здешнего Губернского Правления
о починке крыши на каменном корпусе, состоящем
близ валу, занимаемом архивом Губернского Правления
Началось 19 марта 1825 года
Кончено 23 октября 1825 года

Черниговское
Губернское Правление
Отделение 11
Стол II
Марта 12 дня 1825 г.
№ 8442

В здешнюю
Строительную Экспедицию

Губернское Правление слушав Рапорт
Архивариуса сего Правления Радошевс-
кого марта 12 числа поданный в коем
прописав, что сего марта против 13 чис-

ла ночью свирепствующим ветром с стоящего близ ва-
лу каменного корпуса занимаемого архивом Губернс-
кого Правления, сорвало причелок со стропилами и
переломило лаги. А наступает уже весеннее время и
дабы могут быть повреждены дела, то о починке оно-
го повреждения просить учинить распоряжение.

Определили: в здешнюю Строительную Экспедицию сообщить дабы
благоволили учинить немедленно распоряжение о
починке сорванного ветром в корпусе архивом сего
Правления занимаемом повреждения и о последующем
уведомить Правление.

Советник (подпись)

Коллежский регистратор (подпись)

ДАЧО. Ф 179, оп. 1 а, стр. 900. 16 арк. С.1

10.

Дело

о исправлении крыши и прочих на каменном корпусе,
занимаемом Архивом Губернского Правления.

Началось 26 ноября 1828 года
Кончено 6 апреля 1829 года

Черниговское
Губернское Правление
Отделение 11
Стол II
Декабря 7 дня 1828 г.
№ 20999

В здешнюю
Строительную Экспедицию

Губернское Правление слушав Рапорт
Архивариуса сего Правления Радошевс-
кого истекшего ноября 18 числа случив-
шееся сильным ветром сорвано из состо-

явшего близ земляного валу каменном корпусе, занимаемом
Архивом Губернского Правления крыши аршин десять, в дру-
гом корпусе состоящем при соборной колокольне кои также
занимается Архивом сего Правления разломано совсем одно
окошко просит о починке всего того учинить надлежащее
распоряжение.

Определили: как постройка и починка казенных строений возло-
жена на здешнюю Строительную Экспедицию, то в оную
сообщить и требовать дабы благоволила о починке в озна-
ченных казенных корпусах, занимаемых Архивом Губернс-
кого Правления порчей, учинить свое распоряжение и затем
уведомить сие Правление.

Составил (подпись)

ДАЧО. Ф 179, оп. 1 а, стр. 1045. 13 арк. С. 1.

11.

Дело

по сообщению Черниговского Губернского Правления
об исправлении крыши, сорванной бурей на корпусе
занимаемом архивом оного Правления.

Началось 10 февраля 1830 г.

Кончено 11 октября 1830 г.

10 февраля 1830 г.

Из Малороссийского Черниговского Губернского
Правления
в здешнюю Строительную Экспедицию

Губернское Правление слушало рапорт Архивариуса сего Правления Радосhevского настоящего января 2 числа поданный, что 16 числа декабря истекшего 1829 года на стоящем близ крепостного земляного вала каменном корпусе, занимаемом архивом Губернского Правления, сильным ветром с правой стороны того корпуса сорвало крышу саженой на 2 и более и сбросило оную долой, а отсего в нынешнее зимнее время наносится в оное отверстие ветром на потолок множество снега и при открытии в сени может сделаться течь, и от оной дела могут прийти в гнилость, почему дабы не быть в ответственности, он Архивариус просит о починке сорванной крыши учинить распоряжение.

Определили: В здешнюю Строительную Экспедицию сообщить и требовать дабы благоволила о починке на означенном казенном корпусе занимаемом архивом Губернского Правления сорванной ветром крыши, учинить свое распоряжение с возможнейшей скорости.

1830 года Генваря 31 дня

подпись не разборчиво.

1830 года февраля дня.

По указу Его Величества

Малороссийско-Черниговской

Строительной Экспедиции слушали сообщение от здешнего Губернского Правления сего февраля 10 числа полученного, котором по рапорту в оное Архивариуса сообщавшего, что 16 числа декабря истекшего 1829 года на стоявшем близ крепостного земляного вала каменном корпусе, занимаемом архивом оного Правления, сильным ветром с правой стороны того корпуса сорвало крышу и сбросило оную долой, отчего в зимнее время нанесло в отверстие множество снега и при открытии будет течь и могут прийти в гнилость дела.

ПРИКАЗАЛИ: здешнему Губернскому Архитектору Лисогорскому предложить, чтобы он сколь можно скорее приискав мастера и обзрев сорванную бурей на вышеупомянутом корпусе часть крыши, договорить его за сходную для казны цену на исправление оной прочным образом, чтобы не могла уже быть сорвана и произвести таковые по указанию Губернского Архитектора со всевозможным бережением казенного интереса.

22 марта 1830 года

В Малороссийскую Черниговскую
Строительную Экспедицию

Комиссионера ея Лисогорского
Рапорт

В следствия предложения оной Экспедиции исправление сорванной бурей части крыши в некоторых местах обветшалой таковой на каменном корпусе занимаемом архивом здешнего Губернского Правления состоящего близ вала и скупленными мною в долг материалами посредством договоренного плотника произведено

сколько же кому и за что следует в заплату сумм. Прилагаю при сем подробный регистр. Покорно прошу о заплате оного учинить определение.

Комиссионер (подпись)

1830 года
марта 22 дня

Регистр

сколько кому и за что следует в заплату суммы за
скупленные разные материалы на исправление части
сорванной бурей и части обветшалой крыши на ка-
менном казенном корпусе, состоящем в Чернигове
близ вала занимаемого архивом здешнего Губернского
Правления.

учинен марта 22 дня 1830 г.

	Руб.	Коп.
Козаку села Максима Онисиму Тимоценку 3.18 коп драни для прикрытия оторванной бурей части и по местам обветшалой крыши по 1 руб. 30 коп. за копу	23	40
Ему же Онисиму Тимоценку за 8 сосновых шести аршинных шельвовок для обшивки за каждую по 30 коп.	2	40
Козаку села Максима Ивану Сыроватки за 23 лати по 19 коп.	3	45
Ему же Сыроватки за 10 сосновых 6-ти аршинных пластин для укрепления обветшалой крыши по 20 коп. за каждую	2	00
Черниговскому 3-й гильдии купцу Акиму Лантьеву за 2 пуда гвоздей по 11 коп. пуд	22	00
Ему же Лантьеву за 12 костылей для укрепления стропил по 5 коп. каждый	-	60
Плотнику крестьянину князя Голицина Акимю Жукову за всю плотничную работу с чисткою бывшего снега вообще	40	00

А всего 93 85

Комиссионер (подпись)

Выписка из журнала в Черниговской
Губернской Строительной Комиссии
12 июля 1844 года состоявшегося

Доложено: 1) при разборке учрежденным в сей Комиссии временным столом оставшихся в беспорядке дел прежних лет, оказалось таковое в числе неоконченных: начавшееся 10 февраля 1830 года по сообщению здешнего Губернского Правления о исправлении сорванной бурей крыши на каменном корпусе занимаемом архивом Губернского Правления из Дела этого видно: бывшая Строительная Экспедиция (что ныне Комиссия) в виду необходимости в починке означенного здания состоявшегося в том феврале месяце постановления предписала находившемуся при ней Коммиссионеру Лисогоровскому преискав мастера и обозрев сорванную бурей крышу договорить его за сходную для казны цену на исправление ея, сколько оные затем будет следовать мастеру и за материалы долженствующие искупиться в добавок к старым денег, донести комиссию. Когда же Коммиссионер Лисогоровский донес Экспедиции, что исправление крыши окончено и представил вместе с отчетом реестр о сумме, следуемой в уплату плотнику и разным лицам за купленные материалы 93 руб. 85 коп. ассигнациями, Экспедиция по определению 28 марта того же 1830 года состоявшегося, эти 93 руб. 85 коп. по неимению в то время в ведении ея суммы на мелочные по губернии в казенных зданиях починки определен-

ной, отчислив взаимобразно из суммы ассигнованной на постройку в г. Чернигове Вице-Губернаторского Дома отпустила ему Лисогоровскому для удовлетворения кого следует с особо на записку прихода и расхода сих денег шнуровую книгу, сделав распоряжение об освидетельствовании самой работы чрез бывшего Губернского Архитектора Медведева. Но была ли эта работа коим освидетельствована и что таковом найдено, донесения Строительной Комиссии не оказалось.

2) Денежная шнуровая книга о расходе суммы, употребленной на починку крыши за представлением в Строительную Комиссию от Коммиссионера Лисогоровского при рапорте 13 февраля 1831 года, отсылаема была на ревизию в здешнюю Казенную Палату вместе с общим отчетом за 1830 год и по обревизовании возвращена в Комиссию при сообщении Палаты от 25 февраля 1844 года за №1693 в числе прочих книг, вследствие посланного в оную от временного стола требования и

3) позаимствованные на отделку крыши деньги 93 руб. 85 коп. ассигнациями были внесены в недоимочный реестр о сумме числящейся в недоимке и по находящейся во взаимобразном употреблении показываются по нему не пополненными и по настоящее время.

ПРИКАЗАЛИ : как из вышепрописанного видно, что отчетность в употребленных деньгах на исправление крыши на корпусе архива Губернского Правления 93 руб. 85 коп. Казенною Палатою не обревизована и при сообщении от 25 прошлого февраля сего года возвращена в дело по настоящему предмету числится неоконченным по возвращении лишь позаимствованной суммы из ассигнованной на постройку в Чернигове Вице-Губернаторского дома, то деньги сии внести в ведомость состоявшуюся в Комиссии. О посторонних суммах, употребленных на починки в зданиях, принадлежащих ведению Губернского Правления подать на рассмотрение Главноуправляющему.

Подлинник подписали Павел Гессе.

ДАЧО. Ф 176, оп.1, спр.451, 16 арк. С. 1-6, 15.

12.

Черниговской Губернской Строительной
и Дорожной Комиссии

Дело

по сообщению здешнего Губернского Правления
о вставке стекол в окошках корпусов занимаемых
Архивом Правления.

М. В. Д.

Малороссийско-Черниговское
Губернское Правление

В здешнюю Губернскую
Строительную Комиссию

Губернское Правление слушав рапорт Помощника Архивариуса сего Правления Пирогова настоящего ноября 3 числа поданный, что в двух каменных корпусах, занимаемых архивом Губернского Правления от происходящих сильных ветров выбито в окошках стекол: в состоящем под соборною колокольнею до двадцати и в состоящем на валу до пятидесяти, от чего в зимнее время может быть наносим в архив снег и последовать чрез то в делах порча, о чем от Пирогова представляя сему Правлению просит починить в оных корпусах окошек учинить распоряжение.

Определили: В Здешнюю Губернскую Строительную Комиссию сообщить и требовать дабы благоволила починить в корпусах, занимаемых архивом сего Правления окошек учинить в возможнейшей скорости надлежащее распоряжение.

1833 год

декабрь

ДАЧО. Ф 179, оп. 1а, спр. 1258, 17 арк. С.1

13. Черниговской Губернской Строительной
и Дорожной Комиссии
Стола
Дело
по сообщению здешнего Губернского
Правления о починке крыши на корпусе, занимаемом
Архивом Правления.
№ 1439

Началось 14 апреля 1836 года
Кончено 28 августа 1837 года

М. В. Д. Малороссийско-Черниговского Губернского Правления Отделение 11 Стол 11 апреля 14 дня 1836 г. № 25 451	В здешнюю Строительную Комиссию Губернское Правление слушало доклад Помощника Архивариуса Сего Правления. Каменное здание, состоящее близ вала, вре-
--	--

мя от времени разрушается, а крыша приходит в совершенную обветшалость, чрез что в зимнее время от намета снегу, а в летнее от дождя на потолок бывает течь на дела, кои по тесноте переложить невозможно ибо в двух комнатах нет и места, где бы не было течи над ими, почему он Пирогов дабы иногда за порчи дела не не подпали под ответственность, докладывает сему правлению на рассмотрение.

Определили: В здешнюю Губернскую Строительную Комиссию сообщить и требовать дабы благоволила о починке в вышеозначенном корпусе занимаемом архивом сего Правления крыши, учинить свое распоряжение в возможнейшей скорости, дабы предупредить дальнейший от дождей находящихся в архиве делам вреда и потом уведомить сие Правление.

Столоначальник Коллежский регистратор	роспись роспись
--	--------------------

Черниговская Губернская Строительная Комиссия 6 июля 1836 г. № 629	Корпуса инженеров путей сообщения Г. Поручику Фон-дер Палену
---	---

Строительной Комиссии доложено: здешнее Губернское Правление сообщением от 14 апреля настоящего года по докладу помощника Архивариуса оного Правления, что занимаемое архивом Правления каменное здание, состоящее близ вала время от времени разрушается, а крыша приходит в совершенную обветшалость, чрез что в зимнее время от намета снегу, а в летнее — от дождя чрез потолок бывает течь на дела, коих по тесноте переложить невозможно, ибо в 2-х комнатах нет места, где бы не было течи на дела, требовало распорядиться о починке на означенном корпусе крыши в возможнейшей скорости, дабы впредь упредить дальнейший от дождей находящихся в архиве делам вред, почему апреля 23 предписано было присутствовавшему в ней комиссии корпуса путей сообщения строительного отряда подпоручику Ханькову осмотреть крышу на корпусе архива Губернского Правления и других в нем повреждениях, и на приведение оных в исправность по предстоящей в том необходимости составить надлежащую смету; на которые предписания

подпоручик Ханыков доносит, что он осматривал означенный корпус и нашел следующее: крыша так ветха, что к дальнейшей починке неспособна половина корпуса со сводами и на другой половине. Потолок деревянный на балках, чрез который точно сильная течь, штукатурка и побелка как внутренняя, так и наружная на всем корпусе вся почти обвалилась, стены наружные во многих местах потрескались и много других внутренних необходимых переделок так, чтобы привести в надлежащий порядок оный корпус нужно в трое или в четверо употребить суммы чего строение в теперешнем виде стоит, что по мнению его Ханыкова будет лишним, ибо это строение весьма неблагоприятно и с прибавлением небольшой суммы к той, которую нужно употребить, можно выстроить новое строение. А покамест гораздо лучше и выгоднее для казны нанять дом для помещения, дабы предупредить дальнейшей порчи дел, находящихся в архиве.

Здешний губернский землемер Ищенко на запрос из Строительной Комиссии: **не назначен ли упоминаемый корпус к сломке или уничтожению** по утвержденному плану города Чернигова, июня 23 извещает, что прописанный корпус к сломке и уничтожению не предположен и остаться в квартале. Для казенных помещений по оному в числе других древностей представлен фасад высшему правительству.

Приказали: хотя подпоручик Ханыков в прописанном рапорте изъясняет, что на означенном корпусе крыша так ветха, что к починке не способна, в нашем корпусе имеются многие повреждения, требующие на исправление и переделку значительной издержки суммы, что по мнению Его выгоднее для казны нанять для помещения архива дом, но как по удостоверению Губернского землемера оный корпус по плану не предположен к сломке и уничтожению, а остается для казенных помещений, к тому же по известности сей комиссии не имеется вблизи корпуса, занимаемого Губернским Правлением такого обывательского дома, который по удобствам и безопасности от пожара можно бы нанять для помещения Архива, почему и следует упоминаемый корпус для дальнейшего существования его поддержать требующего в нем починкою с отделкою на оном новой крыши, если старая действительно крайне ветха и к починке не способна; для того Вам предписать немедленно обозреть в тот корпус нужные в оном исправления, так же починки или переделку на нем крыши, со всеми потребными к оной сведениями представить в комиссию, о чем здешнее Губернское Правление уведомить.

Черниговская Губернская
Строительная Комиссия
4 сентября 1836 г.
№ 970

Корпуса инженеров путей сообщения
Г. Поручику Фон-дер Палену

Строительная Комиссия слушав рапорт Ваш сего года августа 20 полученный, что по предписанию Сей Комиссии от 6 июля за № 629 осматривали Вы каменный корпус, занимаемый архивом Губернского Правления и нашли, что крыша на нем так ветха, что к дальнейшим починкам неспособна, половина корпуса со сводами и на другой половине потолок деревянный на балках, чрез который сильная течь, штукатурка и готические украшения почти везде обвалились, притом стены во многих местах потрескались, и как заложение столь многих трещин значило бы почти вывести стены вновь было бы при том при высоте и толщине стен весьма затруднительно и требовало бы как и поправки украшения арок и пилястр — издержки несообразной с ценностью самого строения, то заключаете, что оному корпусу виде приличия казенному зданию дать невозможно, по что — устроив на нем новую крышу, он может постоять еще значительное время, или по крайней мере до времени удобного к постройке нового архива, каково мнение и Его Превосходительства Генерала Саккер, при бытности в гор. Чернигове одобрил изволил.

Приказали: Вам предписать, чтобы сделав смету на постройку новой крыши на означенном корпусе, представили оную в сию комиссию.

Подписи

Черниговская Губернская
Строительная Комиссия
22 декабря 1836 г.
№ 1653

Корпуса инженеров путей сообщения
Г. Поручику Фон-дер Палену

Строительной Комиссии доложено, что на послание от нее текущего года сентября за № 970 Вам предписания о составлении сметы на постройку новой крыши на корпусе, занимаемом архивом Губернского Правления исполнительного донесения по настоящее время не получено.

Приказали: Вам подтвердить и исполнить немедленно означенное предписание сей Комиссии.

Подписи.

(А далі переписка і роботи, що тривали більше року: лист, що 16 січня 1837 року підготовлено кошторис на нову покрівлю з драні в сумі 983 руб. 24 коп.; кошторис і прохання в Казенну Палату на виділення цієї суми; нагляд губернського архітектора за ходом ремонтних робіт, лист про продаж старої покрівлі — драні — за 20 руб. 50 коп., і нарешті, рапорт губернського архітектора від 11 червня 1837 року про закінчення роботи по новій покрівлі).

ДАЧО. Ф 179, оп.1 а, спр. 1439. 46 арк. С.10-15

14.

Дело

По журналу Строительной Комиссии о исправлении
повреждений в корпусе Архива Губернского Правления
№ 1532

Началось 22 мая 1837 г.
Кончено 25 февраля 1843 г.

Управление путей сообщения
и Публичных зданий
Черниговская Губернская
Строительная Комиссия
25 мая 1837 г.
№ 952

Г. Черниговскому
Губернскому Архитектору

Сего мая 22 Ассесор сей Комиссии в Присутствии объявил, что при здаче в архив Губернского Правления дел бывшей Строительной Экспедиции, встречается затруднение в помещении оных в той архив по тесноте ея, при осмотре же им казенного здания, занимаемого архивом Губернского Правления, на котором поручено ему сделать новую крышу, оказалось, что на чердаке того здания можно устроить помещение для архива, ежели сделать новый пол, потолок и стенки, по каковому стенкам оббить шелевками, с нынешнего же помещения архива сделать в предполагаемое лестницу.

Приказали: Вам предписать обозреть упоминаемое Ассесором здание и на устройство помещения для архива сделать смету, которую доставить в сию Комиссию к дальнейшему распоряжению.

Верно. Содержитель дел Василий Ясновид.

Министерство Внутренних Дел
Черниговское Губернское Правление
Отделение 11-е
Стол 14-й
Декабря 4 дня 1837 г.
№ 127935

В здешнюю Губернскую
Строительную Комиссию

Губернское Правление слушав рапорт Архивариуса сего Правления прошлого сентября 25 полученный, что для архива Губернского Правления состоящих, на

валу в пять и под колокольной четыре покои, на каждый покой нужно сделать по одной удобной к лазке с плоскими ступенями лестницы, а сверх того в состоящую на валу Archive окошечную раму, под колокольной двери, и в архиве, в коей производится разборка дел – зимние окошки, о чем сему Правлению на рассмотрение представляет.

Определили: в здешнюю Губернскую Строительную Комиссию сообщить и требовать, дабы благоволила распорядиться о исправлении означенных лестниц, окошечной рамы, дверей и зимних окошек, и о последующем уведомить сие Правление.

Столоначальник
Канцелярист

подписи

Копія № 65

1838 года марта 17 дня. По Указу Его Императорского Величества Черниговской Губернской Строительной Комиссии доложено по объявлению Ассесора Ея, что при здаче им в архив Губернского Правления дел бывшей Строительной Экспедиции встречается затруднение в помещении оных в архив по тесноте ее, при осмотре же каменного здания занимаемого архивом Губернского Правления оказалось, что на чердаке того здания можно устроить помещение для архива, ежели сделать новые полы и потолок, а стенки по готовым стойкам оббить шельовками и в это помещение архива сделать лестницу. Предписываемо было присутствовавшему в комиссии Поручику фон дер Палену обозреть упомянутое здание и на устройство там помещения для архива составя смету доставить в Комиссию к надлежащему Её распоряжению, вследствие чего Поручик фон дер Пален таковую смету представил.

Приказали: Как архивные помещения Губернского Правления так тесны, что помещать в оные подлежащих к хранению дел без особого для того устройства совершенно невозможно, по представленной же Поручиком фон дер Паленом смете на устройство помещения для архива по предложению Ассесора исчислено суммы на материалы и работы 777 руб. 26 коп. и на инструментный капитал 4 руб. 77 коп., а всего 785 руб. 3 коп., то из числа таковой суммы подлежащие на материалы и работы 777 руб. 26 коп. отчисля из суммы на ремонтное содержание казенных зданий отпустить за распискою Ассесору сей Комиссии с Книгою на записку прихода и расхода оных, с тем, чтобы без малейшего промедления времени занялся устройством архивного помещения и по окончании оного книгу представил в Комиссию, причем вменить ему в обязанность из отпускаемой суммы устроить не показанные по смете полки для помещения дел, а подлежащие на инструментный капитал 7 руб. 44 коп. по отчислении из ремонтной суммы показать приходом по книге о сумме инструментального капитала для отсылки в свое время в Департамент путей сообщения.

Подписи

Черниговская Губернская
Строительная Комиссия
22 марта 1838 года
№ 492

В Правление 11 округа
Путей Сообщения и
Публичных Зданий

Строительная Комиссия исправления в доме занимаемом архивом Губернского Правления на которые назначены суммы 777 руб. 26 коп. возложив на хозяйственное распоряжение Ассесора Бахира, об оном имеет честь возвестить Правление 11 округа Путей Сообщения и Публичных Зданий.

Верно подпись.

В Черниговскую Губернскую Строительную Комиссию
Ассесора Ея Бахира
Рапорт

Строительная Комиссия по определению 17 марта сего года состоявшемуся отпустила на устройство в каменном корпусе, занимаемом архивом Губернского Прав-

Министерство Внутренних Дел
Состоящего в должности Черни-
говского Гражданского Губернатора
Канцелярия
Сентября 22 дня 1841 г.
№ 11263
г. Чернигов

Для разрешения предписания Г. Черниговского, Полтавского и Харьковского
Генерал Губернатора Канцелярия Г. Черниговского Гражданского Губернатора по-
корнейше просит таковую уведомить для донесения Его Сиятельству **кому именно
принадлежит каменное здание, занимаемое ныне Архивом Губернского Правле-
ния.**

Подписал	
Управляющий Канцеляриею	Леневич
Канцелярист	Яроженский

На запрос сей Канцелярия Черниговской Губернской Строительной Комис-
сии имеет честь ответить, что каменное здание занимаемое ныне архивом
Губернского Правления числится по ведомостям доставляемым из Строительной
Комиссии Главному Управлению Путей Сообщения и Публичных Зданий в числе
казенных, но **из каких сумм корпус тот построен или приобретен неизвестно**, а по
сведениям занимаем был оный **до 1782 года бывшими Малороссийскими Полко-
вою Канцеляриею и Гродским Судом, а затем бывшим Губернским Магистратом
и Малороссийским Почтамтом.**

1841 года сентября дня

Секретарь	
Канцелярист	подписи
	<i>ДАЧО. Ф 179, оп. 1а, спр. 1532. 68 арк. С. 1-35.</i>

15.

В Черниговскую Губернскую Строительную Комиссию

Исправляющего Должность Экзекутора
Черниговского Губернского Правления
Чеботкевича

Рапорт

Во время случившейся 13 числа сего месяца сильной бури, от которой сорвана в
Губернском Архиве стоящем на валу крыша, чрез что дела в оной хранящиеся могут
от мокроты придти в гнилость, то об оном Черниговской Строительной Комиссии
сим донося, покорнейше прошу о подчинке Ея учинить распоряжение.

	Исправляющий Должность Экзекутора	
№ 64	Чеботкевич	подпись
июня 13 дня 1840 г.		

В Черниговскую Губернскую Строительную Комиссию
Архитектурного Помощника
Рапорт

В следствие постановления Комиссии составлена мною смета на починку со-
рванной крыши на Архиве Губернского Правления в оную Комиссию честь имею
представить.

Смета на покрывку части крыши сорванной
бурею на каменном здании Архива:

На каменном здании состоящем на валу занимаемом Архивом Губернского Правления 13 числа июня бурею сорвана часть крыши на 53 квадратные сажени, которую нужно заделать новою дранью, для укрепления же стропил дабы со временем не последовало взрыва, предполагается по каменному фронтому положить маурлат стропила, пробрав для того кирпич, вновь заделать и связать стропила с маурлатом как на сорванных местах, так и на другом фронтоме, разобрав дрант в каменную стену вделать маурлат, прочие стропила прикрепить железными скобками.

Черниговская Губернская
Строительная Комиссия

В Черниговскую Казенную
Палату

Архитектурный Помощник Куцевич при рапорте 15 июня представил составленную им для изъясненной надобности смету, по которой исчислено суммы на производство работ 118 руб. 23 3/4 коп, на инструментный капитал 1 руб. 18 коп. и на непредвидимые надобности 4 руб. 72 6/7 коп., а всего серебром 124 руб. 14 и 2/7 коп.

Сума була виділена, але роботи закінчилися через рік 30 жовтня 1841 року.

ДАЧО. Ф 179, оп. 1а, спр. 1859. 63 арк. С. 1-22.

16.

Дело

Черниговской Губернской Строительной Комиссии
по рапорту Экзекутора Черниговского Губернского
Правления о удовлетворении мещанина еврея
Насановского за вставку стекол в окошки архива
оного Правления 5 руб. 80 коп. серебром.
№ 2080

Началось 29 ноября 1841 г.

Кончилось 11 декабря 1841 г.

В Черниговскую Губернскую
Строительную Комиссию
Экзекутора Черниговского Губернского
Правления и смотрителя казенных
зданий подпоручика Чеботкевича

Рапорт

Черниговским мещанином евреем Гиршею Насановским установлено стекол разновременно в окошках Губернского Правления 24 шибки по 20 коп. серебром за каждую и в архиве занимаемом Губернским Правлением 10-ть по 10 коп; а всего за 34 шибки следует его удовлетворить пятью рублями восьмидесятью копейками серебром, о чем на благоразсмотрение Строительной Комиссии имею честь донести и прошу о выдаче означенному мещанину Насановскому следуемых за вставку стекол денег учинить распоряжение.

Смотритель казенных зданий

Экзекутор

Чеботкевич

№ 69

ноября 28, 1841 г.

Черниговская Губернская
Строительная Комиссия
декабря 4 дня 1841 г.
№ 2195

Г. Помощнику Губернского
Архитектора Куцевичу

Строительная Комиссия слушала Рапорт Экзекутора Черниговского Губернского Правления и Строителя казенных зданий Подпоручика Чеботкевича 29 нынешнего ноября полученный, коим донося, что черниговским мещанином евреем Гиршею Насановским, установлено стекол разновременно в окошках: в Губернском Правлении — 24 шибки по 20 коп. серебром за каждую, и в Архиве оного Правления 10 по 10 коп. серебром, всего 34 шибки, за кои следует Насановского удовлетворить 5 руб. 80 коп. серебром, просит учинить о сем распоряжение.

Приказали: Помощнику Губернского Архитектора предписать освидетельствовать на законном основании по указанию Экзекутора Губернского Правления произведенную черниговским мещанином евреем Гиршею Насановским в окошки Губернского Правления и в Архиве оного вставку стекла удостоверить прочно ли она произведена и стоит ли показанных в рапорте Экзекутора Чеботкевича 5 руб. 80 коп. серебром, что затем донести Строительной Комиссии.

Подпись.

« В Черниговскую Губернскую Строительную Комиссию
Архитекторского Помощника
Рапорт

Во исполнение предписания оной комиссии от 4 декабря за № 2195 мною освидетельствована вставка в окна Губернского Правления 24 и в Архиве 10 стекол прочно. О чем оной Комиссии честь имею донести.

Архитекторский Помощник Куцевич

8 декабря 1841 г.

Выписка из журнала
в Черниговскую Губернскую Строительную Комиссию
1841 года декабря 11 дня состоявшаяся

Приказали: За таковым донесением Архитекторского Помощника следуемые черниговскому мещанину еврею Гирше Насановскому за вставку в окошки Губернского Правления и Архива оного стекол 5 руб. 80 коп. серебром отчислив из имеющейся в Строительной Комиссии ремонтной суммы по записке оных расходов по книге сей ... выдать ему Насановскому за роспискою Его в книге, а переписку по сему предмету сочтя конченною, отдать в свое время в архив.

ДАЧО. Ф 179, оп. 1а, спр. 2080, 8 арк. С. 1-5

ДЕЛО

по сообщению Черниговского Губернского
Правления о вставке стекол в архиве оного
Правления

Началось 9 октября 1842 г.
Кончено 18 января 1843 г.

М. В. Д.
Черниговское Губернское
Правление
30 сентября 1842 г.

В Черниговскую Губернскую
Строительную Комиссию

Губернское Правление слушало рапорт Архивариуса сего Правления 18 сентября № 175, доводя до сведения Губернское Правление, что 12

числа сего месяца выбито сильною бурей и градом 15 штук стекол в окнах Архива Губернского Правления.

Определили: представление Архивариуса сего Правления сообщить здешней Губернской Строительной Комиссии просить дабы благоволили к удовлетворению одного прошения заменить новыми.

ДАЧО. Ф 179, оп. 1а, спр. 2250, 22 арк. С 1.

ДЕЛО

по сообщению Черниговского Губернского
Правления о вставке стекол в окошки
в здании Губернским архивом занимаемом.
№ 2681

Началось 11 декабря 1844 г.
Кончено 26 ноября 1846 г.

Губернское Правление слушали рапорт Архивариуса сего Правления Пирогова от 30 октября за № 117 коим доносит, что в окошках Губернского архива разбиты 10 стекол, почему о вставке оных просит учинить распоряжение.

Определили: В здешнюю Губернскую Строительную Комиссию просить дабы благоволила о вставке в архиве 10 стекол принять распоряжение.

ДАЧО. Ф 179, оп. 1а, спр. 2681. С. 1.

Дом полковой канцелярии в Чернигове (первая половина XIX века)

Публикуется архивный материал по ремонтам и перестройкам дома полковой канцелярии в Чернигове.

Ключевые слова: дом полковой канцелярии, архив Губернского Правления, казенные здания, Губернская Строительная и Дорожная Комиссия, Архивариус Губернского Правления.

The history of house of regimental chancellery in Chernigov, for today not studied enough. Historians attracted more attention its architecture and baroque facades. In this article published materials of the State Archive of Chernihiv region relating to repairs and reconstructions of building in the first half of the XIX-th century.

During the XIX-th century in the house of regimental chancellery was located archive of Chernigov's gubernia government, so, building related to state-owned facilities, and retention and repairs facilities state-owned at that time had its own characteristics, which are revealed by the example of the house of regimental chancellery. To the exact articles of documents, most of the funds allocated to repair the house of the gubernia government, and then to other state-owned buildings. repairs were going slow, lacked the money, and each repair was preceded by long bureaucratic correspondence and bureaucracy.

Key words: The house of regimental chancellery, archive of gubernia's government, archive of gubernia's government, state-owned buildings, Gubernia's buildings and roads commission, Archivarius of the gubernia's government

З ІСТОРІЇ БОРИСОГЛІБСЬКОГО СОБОРУ В ЧЕРНІГОВІ У 1921 р.

Виявлені у Державному архіві Чернігівської області документи, що вперше запроваджуються до наукового обігу, висвітлюють невідому сторінку в історії кафедрального Борисоглібського собору в Чернігові – розподіл церковного майна між православною Соборною общиною та общиною Української Автокефальної Православної Церкви, що відбувався у 1921 р.

Ключові слова: Чернігів, кафедральний Борисоглібський собор, майно, община, документи.

Протягом останніх років в історичній науці спостерігається помітне зростання інтересу дослідників до діяльності православної церкви та її історичного минулого. Ця тенденція зумовлена перш за все новим ставленням держави до православної церкви, визнанням її ролі як вагомій складової громадянського суспільства та усвідомленням поважного місця у суспільно-політичному житті українського народу.

Як відомо, після встановлення радянської влади на Чернігівщині найголовнішим опонентом більшовиків у боротьбі за суспільну свідомість населення стала церква. При цьому спочатку нова влада всіляко намагалася демонструвати свою відносну лояльність у питанні свободи совісті й віросповідань та нібито «вимагала» від керівництва на місцях поважати релігійні почуття віруючих. Утім, на практиці дії радянського уряду мали зовсім протилежний характер. Розпочатий більшовиками процес планомірної ліквідації релігійних установ тривав до кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. Серед величезної кількості закритих у той час монастирів і церков опинився й кафедральний Борисоглібський собор у Чернігові. На жаль, його минувшина у буремні 20-ті роки ХХ ст. досі не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії. Однією з причин чого можна вважати певний брак джерельної бази. Бодай частково компенсувати цю прикру «прогалину» можна шляхом систематичного пошуку, відбору та публікації документальних джерел, адже об'єктивне відтворення історії цієї унікальної пам'ятки вітчизняної культури можливе лише за наявності достатньої джерельної бази.

20 березня 1919 р. постановою Чернігівського повітового виконкому була встановлена обов'язкова реєстрація всіх релігійних громад. Відтак при Спасо-Преображенському і Борисоглібському соборах була організована Соборна православна приходська община, яка налічувала близько 2000 віруючих [1, арк. 16]. На початку 1921 р. вона була повторно перереєстрована. Втім, з того часу між нею та новоствореною общиною Української Автокефальної Православної Церкви розпочалися суперечки за право володіння соборами. Врешті-решт, восени того ж таки року місцевий губвиконком ухвалив рішення про передачу Борисоглібського собору у власність останньої, Спасо-Преображенський же собор і надалі мав залишатися у власності Соборної православної общини. За два роки – 19 липня 1923 р. чернігівський губвиконком своєю постановою створив спеціальну комісію з обліку художніх, історичних та матеріальних цінностей, які знаходяться в Борисоглібському соборі та соборній дзвіниці [2, арк. 136]. 2 лютого 1924 р. о 10 годині за розпорядженням губернського

© Тригуб Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», член Національної спілки краєзнавців України.

адміністративного відділу окружна ліквідаційна комісія у справах культів мала прийняти майно та споруду Борисоглібського собору. Задля цього представникам Української автокефальної релігійної общини пропонувалося призначити відповідальну особу для відповідної передачі майна і будівлі собору в розпорядження комісії від окружного адміністративного відділу [3, арк. 375]. Втім, собор і надалі продовжував залишатися діючим. Зокрема, у 1925 р. у «Ведомости о количестве зданий культа религиозных общин и числе членов в них по Чернигову и Черниговскому округу» відзначалось існування при Борисоглібському соборі «религиозной группировки или течения религиозной общины – православно-синодальной» [4, арк. 4]. Наприкінці 20-х рр. собор було включено до переліку пам'яток культури, що підлягають охороні. Зокрема, 23 липня 1927 р. комітетом з охорони пам'яток культури при НКО УРСР наголошувалося на необхідності проведення «біжучого ремонту Борисоглібського собору та встановленні над ним особливого догляду» [5, арк. 149–150 зв.].

18 липня 1929 р. місцева газета «Червоний стяг» писала про Борисоглібський собор як «куболо релігійних мракобісів, де й досі живе чорна згряя архієреїв та попів і чиняться ганебні справи» [6]. Втім, навіть незважаючи на подібні «звинувачення», собор і надалі залишався діючим аж до початку 30-х рр. Лише 1 липня 1933 р. оргкомітет Чернігівської області ухвалив рішення про припинення богослужінь у Борисоглібському соборі, мотивуючи це необхідністю проведення капітального ремонту храму. Внаслідок цього собор було перетворено на склад солоних овочів для Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР. Незважаючи на чисельні звернення керівництва Чернігівського музею та місцевих пам'яткоохоронців, лише у 1939 р. Борисоглібський собор було передано Чернігівському історичному музею і на той час в ньому влаштовано фондосховище [7, с. 71–72].

Добірка документів, що публікуються нижче, складається з матеріалів справи про розподіл майна Борисоглібського собору між православною Соборною общиною та общиною Української Автокефальної Православної Церкви у 1921 р., що зберігається у Державному архіві Чернігівської області. Вони висвітлюють непростий процес взаємин між двома общинами та засвідчують вирішальну роль місцевої адміністрації у розв'язанні спірної ситуації.

Документи друкуються мовою оригіналу згідно з нормами сучасної російської орфографії та пунктуації зі збереженням усіх фонетичних, лексичних та стилістичних особливостей оригіналу. Нерозібрані внаслідок пошкодження тексту слова та словосполучки позначено трьома крапками у квадратних дужках [...], слова, у прочитанні яких бракує точності, – знаком питання у квадратних дужках [?]. Скорочення розкриті, очевидні орфографічні помилки виправлені без застереження. Текст документів наведено повністю. У документі № 3, частина якого повторює зміст документа № 1, пропущений текст позначено трикрапкою в дужках (...). У примітках наведено відомості про деяких осіб, установи та події, що згадуються у документах.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. Р-15, оп. 1, спр. 169.
2. Держархів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 225.
3. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 37.
4. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 285.
5. Держархів Чернігівської області, ф. Р-65, оп. 1, спр. 620.
6. Прокуратуро, заглянь у попівське кубло // Червоний стяг. – 1929. – 18 листопада.
7. Віроцький В. Д. Храми Чернігова / Віроцький В. Д. – К. : Техніка, 1998. – 207 с.

№ 1

**Заява Православної Соборної общини при кафедральному соборі в
чернігівський губвиконком ¹ з проханням залишити Борисоглібський собор
у її власності**

14 липня 1921 р.

Ввиду того, что Комиссия по отделению церкви от государства ² передала Губисполкому на окончательное заключение вопрос о закреплении за общиной Спасо-Преображенского и Борисоглебского соборных храмов со всем принадлежащим им церковным имуществом, 2-я православная община при кафедральном соборе считает необходимым изложить те мотивы и основания, по которым названная община имеет полное юридическое право на получение в свое ведение означенных храмов и всего церковного имущества.

1) С 1919 года, со времени укрепления советской власти в городе Чернигове, при кафедральном соборе своевременно после опубликования Декрета об отделении церкви от государства, была организована Соборная православная приходская община ³ с большим количеством (до 2000 прихожан), которая и была утверждена властями с передачей в ее распоряжение 2-х храмов со всем церковным имуществом, а в начале июня 1921 года она была вторично перерегистрирована Губисполкомом с утверждением устава её согласно Инструкции Народного комиссариата по отделению церкви от государства, в которой статье 18 говорится, что «храмы и имущество передаются той общине, в чьем практическом владении они находятся».

2) Кафедральные соборы, в том числе, и черниговский, всегда имели кафедры епископов, вследствие чего, объединяли всю церковную жизнь епархии в православном духе, куда собирались верующие не только из г. Чернигова, но и многочисленных селений Черниговщины для исполнения своих религиозных потребностей. В случае же передачи собора, вновь возникающей Украинской общине, кафедра епископа естественным путем должна упраздниться, что не может не отразиться самым тяжелым образом на религиозной жизни православного населения всей Черниговщины и внести смуту и раздор в спокойную до сих пор жизнь епархии. При полном отсутствии в украинском религиозном движении иерархического устройства церковной жизни (отсутствие епископов) черниговский кафедральный собор должен будет остаться без епископа, что в свою очередь усилит разруху всего церковного уклада, который в течении 9 веков неизменно сохранялся в этих храмах, а внесение подобной религиозной смуты и разрухи едва ли желательно в то время, когда все мысли обращены на строительство Советской республики.

3) В настоящее время собор существует исключительно на средства образованной и окрепшей уже Соборной общины, благодаря, главным образом, контингенту постоянных жертвователей. Находясь же в ведении нарождающейся украинской общины, при могущем возникнуть расколе, хозяйственное состояние собора придет в окончательный упадок и этот исторический памятник при отсутствии денежных средств может придти в полное запустение и разрушиться.

На основании всего вышеизложенного Совет 2-й православной соборной общины просит Губисполком закрепить 2 соборных храма со всем принадлежащим имуществом за ней.

Ввиду важности обсуждения этого вопроса, Совет общины просит допустить с правом голоса нашего представителя т. Юрченка, который еще более может осветить общее положение дела и дать различные дополнительные указания.

Председатель общины
Товарищ председателя
Члены:

А. Флёров ⁴ /подпись/
И. Юрченко/подпись/
А. Чуйманов /подпись/
К. Пономарев /подпись/

Держархів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 169, арк. 16–17 зв. Оригінал.

№ 2

Заява Воскресенської релігійної общини м. Чернігова в губвиконком з підтримкою приналежності Спасо-Преображенського і Борисоглібського соборів Православній Соборній общині

18 липня 1921 р.

Совет Воскресенской города Чернигова религиозной общины просит Губисполком предоставить в распоряжение религиозной общины № 2 Спасо-Преображенский и Борисоглебский соборы ввиду того обстоятельства, что богослужение в Спасо-Преображенском соборе в течении всего года не могут быть совершаемы за отсутствием в нем отопления и зимою приходится совершать богослужения в Борисоглебском соборе, который по своему размеру является возможным отапливать в зимнее время, кроме того Спасо-Преображенский собор необходим религиозной общине № 2 в том отношении, что в настоящее время собирается масса молящихся, которые в Борисоглебском соборе не могут вестись.

Держархів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 169, арк. 20–20 зв. Оригінал.

№ 3

Заява Православної Соборної общини в чернігівський губвиконком з повторним проханням залишити Борисоглібський собор у власності общини та повідомленням про те, що до її складу входять переважно українці

8 серпня 1921 р.

(...)

3) Ввиду установившегося на Комиссии взгляда на общину № 2, как на общину по своему составу неукраинскую и лишенную демократического духа, община считает своим долгом заявить, что входящие в ее состав члены числом свыше тысячи пятисот исключительно украинцы, которые выразили формальное желание в письменной форме, чтобы богослужение совершалось на церковно-славянском языке, в состав оной общины входят не только жители Чернигова, а в большинстве жители окрестных деревень.

(...)

Держархів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 169, арк. 19. Оригінал.

№ 4

Заява Православної Соборної общини в чернігівський губвиконком з проханням відмінити передачу Борисоглібського собору українській парафії

26 вересня 1921 р.

21 августа с/г по распоряжению Губисполкома членами 2-й православной общины в присутствии председателя Губисполкома и члена ликвидационной комиссии губюста т. Соколовского, все имущество Черниговского кафедрального собора было принято во временное пользование. Постановлением же Губисполкома от 26 сего сентября изложенным в повестке предъявленной представителями украинской парафии представителю Совета 2-й православной общины при кафедральном соборе предлагается произвести передачу Борисоглебского собора и раздел имущества церковного между принявшей его 2-й православной соборною общиною и вновь образовавшейся неправославной украинской радиийской [?] парафией. Ввиду того, что принявшая имущество 2-я соборная община ничем не нарушила заключенное между нею и Советской властью договора и не дала ровно никакого повода к изъятию части принятого ею имущества и, принимая во внимание, что согласно статьи 18–21-й Инструкции по отделению церкви от государства обладание имуществом может быть предоставлено общине того же вероисповедания к которому принадлежала предыдущая община, Совет 2-й православной общины, находя постановление Губисполкома противоречащими указанным выше ст. 18–21 просит Губисполком пересмотреть свое постановление по сему делу и непосредственно уведомить Совет

общины на предмет ходатайства и пересмотра сего дела в Совете народных комиссаров Украины.

При этом, Совет 2-й православной общины сообщает, что передача теплого Борисоглебского собора другой – неправославной общине влечет за собою прекращение богослужений и исполнения различных религиозных треб для многочисленных православных членов нашей общины на все осеннее и зимнее время, так как при грандиозности здания Спасо-Преображенского собора, невозможно устроить отопление в настоящее время, а прекращение богослужений и исполнения религиозных треб будет неизбежно сопряжено со стороны прихожан неудовольствием и ропотом на духовенство, со стороны последнего ничем не заслуженным, и возмущением их религиозного чувства, препятствующим их православно-христианской жизни.

Кроме того, и это главное, с точки зрения канонов, которыми регулируется внешняя и внутренняя жизнь православной церкви, вторжение неправославной радиийской [?] парамии в черниговский православный собор, при данных обстоятельствах, является антиканоническим, вносящим в жизнь и отношения православного черниговского общества и радиийской [?] парамии разлад и нестроение, а не добрый мир и согласие между ними.

Председатель Совета общины

А. Флёров /подпись/

Держархів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 169, арк. 10–11. Оригінал.

№ 5

**Заява ради Православної Соборної общини в чернігівський губвиконком з проханням припинити незаконні дії української автокефальної общини щодо розподілу церковного майна
19 листопада 1921 р.**

Приказом черниговского Губисполкома от 12 июля сего 1921 года было сделано распоряжение в десятидневный срок зарегистрировать все приходские общины с представлением описей церковного имущества в трех экземплярах. В силу сего приказа и приходским Советом соборной общины, зарегистрированной уже в Губисполкоме, была представлена опись соборному имуществу, хранящемуся как в Спасо-Преображенском, так и в Борисоглебском соборах, о предметах церковной утвари, имеющей известную ценность. Таковой взгляд на составление описей основан был как на приведённом приказе, дающем десятидневный срок для её составления, по которому никоим образом нельзя было внести в эту опись всякие мелкие предметы сего обихода, так и сущностью самой Инструкции, разъясняющей основной декрет об отделении церкви от государства, трактующей об ответственности общины за принятое церковное имущество, во всяком случае, не за то, которое не имело бы известной ценности, а равно и подвергалось бы скорому изнашиванию. Не могла этого требовать и сама власть, которая бы для проверки всяких мелких предметов церковного обихода, должна была бы мобилизовать своих ответственных работников, так необходимых для устройства молодого советского государства. В этом убеждала соборный Совет и имеющаяся в приделах Совета такая же опись соборного имущества, поданная Советом в юротдел в 1919 году ⁵ и рассмотренная этим отделом, так как согласно сей описи из соборного имущества были изъяты знамена ⁶, хранившиеся при соборе и переданы в археологический музей, в каковую опись были внесены также предметы, имеющие известную свою стоимость.

Поэтому-то, как краткость времени ⁷, данного для составления описи церковного имущества, так и приведенные соображения, не могли дать возможности соборному Совету внести в эту опись все мельчайшие предметы церковного обихода.

На эту опись, как заключающую в себе церковные предметы, можно предполагать смотрела комиссия из представителей Губисполкома, юротдела и Соборной общины, делавшая проверку фактического сего имущества, нашедшая его в целости и

передавшая 30 августа с/г в пользование православной Соборной общине. Нельзя было усмотреть другого взгляда и от той комиссии, которая присутствовала при передаче Борисоглебского собора со всем его имуществом в ведение украинской парафии. Что это именно так, то за это говорит то, что при подсчете икон сего собора не была вписана ни одна икона без серебряной шаты, как в самом соборе, так и в пещере и, особенно, в архиве, где такими иконами был наполнен целый шкаф; оставлен не внесенным в опись и шкаф с разными мелкими предметами церковной ризницы, стоящий в алтаре Борисоглебского собора. Правда комиссия здесь нашла сундук с коврами, который признала необходимым опечатать, так как ключи от сего сундука находились у церковного старосты, в то время отсутствующего в Чернигове, бывшего в отсутствии и при составлении описи, что послужило причиной невнесения содержимого в сём сундуке в сию опись. И эта комиссия так же нашла все соборное имущество в целостности, ею был составлен 30 сентября разделочный акт с украинской парафией, в каковом акте было изложено, что все остальное соборное имущество остаётся в пользовании церковной общины при Спасо-Преображенском соборе. Казалось, что на этом дело раздела должно было быть оконченным, но вышло иначе. Представители украинской парафии начали требовать у Совета Соборной общины нового раздела имущества и, не ожидая ответа на это общего собрания Совета, без всякого предупреждения представителей Соборной общины повесили свои замки не только на соборной ризнице, но и на епархиальном складе, имущество которого никогда не относилось к соборному имуществу и составляет принадлежность всех православных приходов Черниговщины. Несколько дней спустя, это имущество было опечатано и ключи от него взяты, также без согласия на это представителей православных общин города Чернигова, без ведома и участия которых производится теперь неизвестно для какой цели опись этого имущества.

Признавая такие домогательства украинской парафии неосновательными и незаконными, а действие сей последней комиссии по отношению к епархиальному народному имуществу, нарушающими права всех приходов Черниговщины, могущими вызвать большое недовольствование и движение со стороны православного населения Черниговщины, Совет православной общины при Спасо-Преображенском соборе, во имя сохранения мира и спокойствия среди православного населения Черниговщины, просит Губисполком оградить права нашей общины и принять экстренные меры к тому, что бы соборное и епархиальное народное имущество сохранилось в целостности и осталось бы в ведении тех общин, которые были его основателями и распорядителями до настоящего времени, а в противном случае, православная соборная община при создавшемся положении дел, должна будет снять с себя всякую ответственность перед народом, вверившим ей церковное имущество, за целостность и сохранность его.

Товарищ председателя соборной общины

И. Юрченко /подпись/

Держархів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 169, арк. 27–28 зв. Оригінал.

№ 6

Прохання Православної Соборної общини в губвиконком про проведення законного розподілу квартир у будинку при соборній дзвіниці

26 листопада 1921 р.

Согласно распоряжения черниговского Губисполкома, прежде действовавшая Соборная община, опиравшаяся ранее на 2 храма – Спасо-Преображенский и Борисоглебский, ныне разделена и часть её имущества, как и Борисоглебский собор, отошли в распоряжение украинской парафии. С представителями означенной парафии было произведено разделение имущества и о сём составлены акты, препровождённые в своё время в Губисполком. Между прочим, в актах раздела имущества упомянуто, что дом под колокольней, служащий квартирами для служителей культа, является имуществом общего пользования, т.е. распределение тех или иных квартир должно следовать по взаимному согласию, как соборной, так и украинской общин.

Имея это обстоятельство ввиду, Совет Спасо-Преображенской общины за совершением всех формальностей предлагает закончить раздел распределением квартир между служителями культов обеих общин, составив о сём акт с направлением такового в Губисполком.

К сожалению, соборный староста украинской общины оказался другого мнения и, не ожидая общего собрания уполномоченных двух общин, решил вопрос этот закончить собственным усмотрением. Заручившись ордерами жилотдела (на каком основании?) и содействием милиции, он является в церковный дом и собственной властью начинает переселение одних служителей туда, других сюда, предлагая на выселение 24 часа с описью мебели и проч.

Совет Спасо-Преображенского собора, до сведения которого дошло о мероприятиях старосты украинской общины, в заседании от 24/XI. с/г. постановил: закончить в возможно короткий срок раздел помещений соборного дома, для чего составить смешанную комиссию из представителей двух общин, послав повестку украинской общине. Совет украинской общины в отношении, при сём прилагаемом, сообщил, что ближайшее заседание им назначено на 1 декабря. Казалось бы, что спорный вопрос стал на плоскость спокойного и легального разрешения. Однако староста украинской общины продолжает действовать с прежним рвением, привлекая к содействию и жилотдел и милицию, каковая, по мнению Совета Спасо-Преображенской общины, вводится в заблуждение, т.к. приказ Губисполкома получает разрешение не в духе и смысле его указаний – официального раздела соборного дома.

Признавая, что вопрос легального устройства обеих общин является вопросом, безусловно, важным во всех отношениях, Совет общины Спасо-Преображенского собора просит:

1) Дать возможность выполнить договорные обязательства в духе указаний Губисполкома, т. е. произвести раздел соборного дома постановлением смешанной комиссии и украинской, и Спасо-Преображенской общин.

2) Предложить украинской общине прислать своих представителей в эту комиссию с обязательством закончить раздел в наискратчайшие сроки.

3) Приостановить вмешательство милиции в данный вопрос, приглашенной стороной украинской общины.

4) Согласно сказанного, все приказы о переселениях, о выселениях, полученные неправильно стороной украинской общины, приостановить.

К сему прилагается повестка Спасо-Преображенской общине от 24.11. с/г. и отзыв украинской общины от 25/XI и приказ без № и числа представление милиционера 1 района с требованием исполнить предложение соборного украинского старосты о выселении священника Молчанова.

Председатель

А. Флёров /подпись/

Держархів Чернігівської області, ф. Р-15, оп. 1, спр. 169, арк. 23–24 зв. Оригінал.

Примітки

1. Чернігівський губвиконком – розпорядчий і контролюючий орган державної влади в губернії. Обраний на 1 губернському з'їзді рад 17 квітня 1919 р. Скасований відповідно до постанови ВУЦВК 3 червня 1925 р.

2. Комісія з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ була створена 16 липня 1919 р.

3. Постанова про обов'язкову реєстрацію релігійних громад була опублікована Чернігівським повітвиконкомом 20 березня 1919 р.

4. Флёров Олексій Павлович (14.03.1866 – 5.08.1954) – педагог і науковець. У 1916–1919 рр. директор Чернігівського учительського інституту, згодом – викладач словесності Чернігівського межового технікуму (липень 1910 – серпень 1923), вчений архіваріус Чернігівського губернського історичного архіву (березень 1923 – лютий

1925). Автор багатьох наукових праць і посібників з російської мови, народної освіти та проблем педагогіки.

5. Указаний опис церковного майна був підготовлений на вимогу комісії з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ у липні 1919 р.

6. Вочевидь, мова йде про 18 прапорів чернігівського ополчення 1812 р.

7. Зазначений опис, згідно з розпорядження комісії з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ, мав бути підготовлений у семиденний термін.

Тригуб А. А. К истории Борисоглебского собора в Чернигове в 1921 г.

Выявленные в Государственном архиве Черниговской области документы, которые впервые вводятся в научный оборот, освещают неизвестную страницу в истории Борисоглебского собора в Чернигове – раздел церковного имущества между православною Соборною общиною и общиною Украинской Автокефальной Православной Церкви, который происходил в 1921 г.

Ключевые слова: Чернигов, кафедральный Борисоглебский собор, имущество, община, документы.

Tryhub O.O. From the history of the SS Boris and Gleb in Chernihiv in 1921

The documents, which were found at the State Archives of Chernihiv Oblast and are put into scholarly circulation for the first time, covering the unknown page of the history of the SS Boris and Gleb in Chernihiv – section of the church property between Orthodox Cathedral community and community of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, which took place in 1921.

Keywords: Chernihiv, Cathedral of SS Boris and Gleb, property, community, documents.

Анна Морозова

З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ім. В. Г. КОРОЛЕНКА

Публікація вводить до наукового обігу документ з фондів Державного архіву Чернігівської області, він висвітлює стан утвореної 1934 року Чернігівської обласної бібліотеки.

Ключові слова: обласна бібліотека, Чернігів, цензура, кадри, репресії.

Історія Чернігівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка розпочалася 28 березня 1877 року, коли, згідно з наказом міністра народної освіти, була започаткована Чернігівська громадська бібліотека. Своім утворенням ця фундація зобов'язана ініціативі громадських, інтелектуальних і культурно-мистецьких діячів Чернігова, серед яких були Олександр Шликевич, Петро Червинський, Василь Варзар, Микола Константинович, Софія Русова, Олександр Тишинський. Наприкінці XIX ст. з приходом до правління бібліотеки Михайла Коцюбинського, Миколи Черлюнчакевича та інших діячів чернігівської «Просвіти» її робота поживавішала. Але 25 липня 1911 р. діяльність «Просвіти» та громадської бібліотеки була заборонена чернігівським губернатором М. Маклаковим, бібліотека відійшла під протекторат органів місцевого самоуправління й у наступні роки її ще неодноразово закривали.

А з 12 січня 1919 р., коли радянські війська розбили військові частини Директорії і захопили Чернігів, бібліотека тимчасово призупинила свою діяльність. Згодом усі просвітницькі заклади було передано наросвіті. Громадська бібліотека, до книжкового фонду якої були передані й книги націоналізованих бібліотек, перейшла на державне утримання під контролем губернського відділу народної освіти.

Восени того ж 1919 року бібліотека переїхала до помешкання по вул. Всеволодській (нині – ім. М. Кирпоноса), до трьох кімнат якого було перевезено 4 тис. томів літератури [1, с. 13].

1921 року міська бібліотека отримала новий статус – рішенням колегії Чернігівської губполітпросвіти від 26 липня 1921 р. створена Центральна бібліотека з присвоєнням імені В. Короленка [2, арк. 46 – 47; 3, арк. 88].

У 1921 р. сталася пожежа, котра знищила майже все бібліотечне майно і цінну літературу (а книжковий фонд бібліотеки на цей час становив 20 тис. томів) [1, с. 13].

З приходом до керівництва нових людей бібліотека поступово втрачала дух інтелігентно-просвітницького закладу, перетворившись на заклад політосвіти задля розповсюдження серед населення комуністичної ідеології.

Не спонукали до читання й зубожілі фонди бібліотек, які раз по раз піддавалися ретельним «чисткам».

Ідеологічний контроль за бібліотеками здійснювали органи цензури, які розробляли і поширювали державні програми, цензурні циркуляри, спеціальні інструкції, положення, що визначали головні напрямки бібліотечної роботи.

Протягом 1920-х років Головполітпросвітою було проведено три хвилі чистки бібліотечних фондів (1923, 1926, 1929 роки).

Насамперед вилучалися твори релігійної тематики; брошури, які видавалися опо-

© Морозова Анна Валеріївна – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Чернігівської області.

зиційними партіями (кадети, есери, меншовики, анархісти тощо); книги про окультизм, спиритизм, теологію, сонники тощо; навчальна література з природознавства XIX ст.; історичні матеріали, у яких розглядалася діяльність державних, громадських діячів дореволюційного періоду тощо.

Найретельніші «чистки» розпочалися з 1929 р. після хвилі арештів, пов'язаних із процесом СВУ. Насамперед вилучалася література націоналістичного змісту. Укладалися списки забороненої літератури, які постійно поповнювалися все новими і новими іменами. У списках значилися прізвища найталановитіших українських діячів науки, культури, освіти, письменників і поетів [5, с. 2 – 3].

До проблем бібліотеки звернулася у квітні 1930 року газета «Червоний стяг». У кореспонденції йшлося про погані умови, в яких вона перебувала: приміщення мале, читальний зал вмщав 12 – 15 осіб. Бібліотечний архів всупереч усьому знайшов своє місце у вбиральні, заповненій книжками. Газета закликала органи влади поліпшити стан бібліотеки, надавши їй нарешті відповідне приміщення [1, с. 17].

16 листопада 1933 р. в газеті «Більшовик» з'явилася стаття С. Рогана «Бібліотека ім. В. Г. Короленка потребує допомоги». Йшлося в ній про ідеологічну неохайність найбільшого книгосховища області. На той час у бібліотеці зберігалася майже 80 тис. книжок. Автор писав, що «добра половина всіх книжок нерозібрана, лежить запліснявілою, закуреною масою понад півтори роки. Обліку цих книжок нема й невідомо, що то за твори, яка їхня соціальна вартість і в якому вони стані тощо». Незважаючи на заборону, бібліотекарка видає читачам «виключені» з відділу книжки.

Саме у такому стані перебувала Чернігівська обласна бібліотека, утворена з 1 січня 1934 року наказом Наркомату освіти УСРР від 1 грудня 1933 року [4, с. 9].

Уперше оприлюднений документ, виявлений в архівному фонді Чернігівської обласної комісії професійної спілки робітників освіти, не лише розкриває матеріальний стан обласної бібліотеки та підтверджує доступність «забороненої» літератури, але й яскраво свідчить про ситуацію, що склалася і з кадровим складом однієї з провідних просвітницьких установ області 1930-х років.

Загалом, починаючи з 1929 р., Україною прокотилися три хвилі масових репресій: перша у 1929 – 1931 рр.; друга у 1932 – 1934 рр.; третя у 1936 – 1938 рр. Жертвами репресій передусім стала українська інтелігенція. Потрапили під удар й діячі книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, насамперед представники «старої школи», які здобували знання в дореволюційних університетах і в 20-х роках, роках відносної свободи, започаткували засади національної науки, що ґрунтувалась як на власному, так і враховувала західний досвід побудови бібліотечної справи.

Кадрова політика, що полягала у чистці бібліотечного персоналу, призвела до того, що в бібліотеках працювали переважно люди, які взагалі нічого не розуміли у бібліотечній справі.

Документ друкується мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу.

У коментарях наведено стислу інформацію про осіб, установи та події, що згадуються в документі.

1. Духовна скарбниця краю: Від громадської – до універсальної бібліотеки (Історичний нарис). – Чернігів, 2002. – (Вип. 1). – 56 с.

2. Протоколи засідань колегії губполітпросвета. – 17 лютого – 29 грудня 1921 г. // Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-593, оп. 1, спр. 686.

3. Протоколи засідань правління і загальних зборів членів клубів, працівників установ, організацій і підприємств міста Чернігова, переписка з підвідомчими установами о політико-просвітительной работе. – 19 грудня 1921 г. – 12 грудня 1922 г. // Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 692.

4. Духовна скарбниця краю: Бібліографічний покажчик. – Чернігів, 2002. – (Вип. 2). – 110 с.

5. Очеретянко В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20-30-ті роки // Інтернет-публікація : <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42752>

**Доповідна записка члена президії голові обкому Робос
про стан бібліотеки ім. Короленка**

26 січня 1934 р.

Бібліотека ім. Короленка до цього часу була лише міською бібліотекою, обслуговуючи лише читачів міста Чернігова. З 1934 р. вона реорганізується на обласну бібліотеку і зараз іде лише підготовча робота до цього (складання кошторисів, визначення штатів, клопотання про нове приміщення тощо).

*Загальний книжковий фонд бібліотеки невідомий**, і лише за думкою адміністрації та окремих робітників він доходить до 100 тис. книжок. Цей фонд не має інвентарного опису, більшість книжок бібліотеки ніякими документами не оформлена. Завдяки цьому ці книжки можуть безконтрольно братись з бібліотеки, виноситись і нічим не можна довести, що книжки винесено з бібліотеки. Такий стан з книжковим фондом, фондом державним є злочинний. *Більш того, серед цих книжок є безумовно шкідлива, категорично заборонена література.* Доводиться лише вірити на слово робітникам бібліотеки, що цю літературу ніхто не бере і ніхто не читає**, інших даних встановити це немає.

Робочий фонд бібліотеки, що видається на руки читачам, складається по трьох відділах (дорослих, нацмен, дитячому) з 10 – 11 тис. книжок. Цей фонд серйозно не перевірявся ніколи і тому він і зараз засмічений. Списки літератури, що підлягає вилученню, лише недавно поступили з обліту¹ і зараз за цими списками її переглядають. Але списки неповні, кваліфікованих знавців книжки нема, і ця перевірка покладається на робітників бібліотеки, з яких значна частина не знає достатньо книжку і політично недостатньо підготовлена. А тому немає жодної гарантії, що будуть вилучені всі дійсно ідеологічно шкідливі книжки.

Бібліотека має цінну наукову літературу, має обов'язковий примірник українських видань. Але ніхто не працює з цією літературою і в самій бібліотеці немає на це відповідних умов.

Приміщення бібліотеки тісне, буквально закидано книжками шафи, полиці, підлоги і до речі зараз холодне і абсолютно не відповідає тому фонду, що зараз є в бібліотеці.

Штат бібліотеки складається з восьми осіб. Керує бібліотекою *тов. Гармаш, колишній член КП(б)У²*, якого виключено з партії в 1933 р. в Недригайлівському районі³ за порушення ревзаконності. За соцпоходженням *син куркуля*. Як адміністратор не забезпечує будь-якого керівництва бібліотекою, книжку знає недостатньо, серед співробітників авторитетом не користується. Останні робітники мають невеликий досвід в біброботі. *Найбільший стаж – це бібліотекар Карнович – 5 років, останні від 3 років і до декількох місяців. За соцпоходженням останні: робітники – 1, селяни – 3, службовці – 2, кустар – 1, членів ЛКСМ⁴ – 1.*

Є профуповноважений тов. Калашник – член ЛКСМ, але роботи її не видно. Правда, є соцзмагання між робітниками, є ударники, але будь-якої роботи над цим не провадиться. Характерною рисою в організації праці в бібліотеці є повна відсутність регламентованих зобов'язань окремих робітників і відсутність відповідальності за свою роботу і за доручені книжки. Жодного акта про те, що заввідділом прийняв бібліотеку і відповідає за книжки, жодного документа, який встановлює правила внутрішнього розпорядку і регламентує роботу нема. Панує повна знеосібка і безвідповідальність.

Рух читачів у бібліотеці в грудні місяці по єврейському відділу: дорослих – 23, дітей – 81, з яких на піонерів та жовтеньят припадає 74, членів ВКП(б) – 1, ЛКСМ

* Тут і далі виділений курсивом текст у документі підкреслений.

** Після слова *читає* поставлений знак питання.

– 9; по відділу дорослих всього 1258 чол., за національністю: українців – 727, росіян – 147, євреїв – 272, інших – 19; по дитячому відділу – 1116 осіб. Разом абонементів – 2478 осіб.

На всіх абонементів на сьогодні до 11 тис. книжок робочого ядра. Цифра абсолютно незадовільна.

Бібліотека протягом року була без всякого нагляду. Ні міськнаросвіта, ні облнаросвіта⁵ цією справою не цікавились, і жодної уваги цій справі не приділяли.

Отже, на підставі зазначеного можна сказати, що стан бібліотеки зараз катастрофічний і треба негайно провести такі заходи:

Лінією облнаросвіти:

1. Закінчити реорганізацію бібліотеки в обласну, визначивши конкретно форми її роботи, забезпечити достатньо кваліфікований штат співробітників і зміцнити керівництво бібліотекою.

2. Негайно виділити фахівців для перегляду робочого ядра і робочого фонду, вилучити шкідливу літературу.

3. Запросити фахівців для перегляду всього книжного фонду, аби протягом двох-трьох місяців переглянути всі книжки, заінвентаризувати, виділити потрібні до книгосховища, шкідливі негайно здати на макулатуру, за винятком тих, що мають наукову цінність і їх передати до книгосховища.

4. По всіх відділах скласти акти на наявні фонди і передати окремим співробітникам на їх повну відповідальність.

5. Встановити правила внутрішнього розпорядку в бібліотеці, щоб кожен робітник мав точно визначені функції.

Обкому перевірити свої попередні постанови про бібліотеку, як їх виконано.

6. Головне – це потрібні спільні зусилля для того, аби добитись для бібліотеки кращого приміщення, або на крайній випадок виділення книгосховища в якесь окреме приміщення.

В цілому треба сказати, що в бібліотеці, яка для Чернігова має величезне значіння, цілком відсутня класова більшовицька пильність і умови зараз такі, що для класового ворога є широке поле діяльності.

Книжки різного змісту, різної ідеології, до контрреволюційної включно, лежать у бібліотеці, і хоч вони і ізольовані від читача, але ж всі співробітники бібліотеки мають можливість вільно з них користуватись.

Член президіуму обкому

підпис

Резолюція: тов. Сердюку. 28/І– [1934 р.]. *Підпис*

Держархів Чернігівської області, ф. Р-1136, оп. 1, спр. 138, арк. 3 – 4 зв. Рукопис, оригінал.

Коментарі:

1. **Обліт** – обласне управління в справах літератури та видавництва, яке здійснювало цензуру друкованих творів і захист державних секретів в засобах масової інформації в період з 1922 по 1991 роки й мало право забороняти видання і розповсюдження творів, що «містять агітацію проти радянської влади; розголошують військову таємницю Республіки; збуджують національний і релігійний фанатизм».

2. **КП(б)У** – Комуністична партія (більшовиків) України – назва до 1952 року Комуністичної партії України, яка об'єднувала осередки у межах країни та керувала всіма ділянками суспільного життя. Ідеологічно КП(б)У ґрунтується на марксистсько-ленінізмі, проголошуючи своєю метою «побудову комуністичного суспільства».

3. **Недригайлівський р-н** – зараз у складі Сумської області.

4. **ЛКСМ** – Ленінська комуністична спілка молоді України – Всеукраїнська молодіжна організація, що існувала в УРСР у 1919 – 1991 роках. Відновила свою діяльність у 1997 році.

5. Міськнаросвіта – відділ народної освіти Чернігівського міськвиконкому – створений у лютому 1919 р. на підставі постанови РНК УСРР «Про організацію місцевих органів радянської влади і порядок управління» від 8 лютого 1919 р. Здійснював керівництво народною освітою в місті, займався створенням мережі шкіл, хат-читалень, клубів, дитбудинків, ліквідацією неписьменності серед населення, керував політико-виховною та культурно-масовою роботою.

Облнаросвіта – відділ народної освіти Чернігівського облвиконкому – створений у 1932 році з утворенням області. Відновив свою діяльність у 1943 році. Здійснював організацію та керівництво народною освітою на території області.

Анна Морозова

Из истории Черниговской государственной областной универсальной научной библиотеки им. В. Г. Короленко

Публикация вводит в научный оборот документ из фондов Государственного архива Черниговской области, который освещает состояние образованной в 1934 году Черниговской областной библиотеки.

Ключевые слова: областная библиотека, Чернигов, цензура, кадры, репрессии.

Anna Morozova

From the history of the Chernihiv State Regional Universal Scientific Library named Korolenko

The publication introduces into scientific circulation the document from the Funds of State Archives of Chernihiv Oblast, which covers the condition of Chernihiv Regional Library, which was formed in 1934.

Keywords: Regional Library, Chernihiv, censorship, human resources, repression.

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК 929 (477) 82-94

Роман Бжеський

ПРИСЯГА У СОБОРІ

(Передмова, упорядкування, примітки: Маргарита Андраде-Бжеська,
Володимир Бойко, Тамара Демченко)

Дана публікація являє собою фрагмент ще не оприлюднених спогадів нашого земляка Романа Бжеського. У ньому йдеться про маловідоме Братство Самостійників, своє входження до якого мемуарист скріпив урочистою клятвою у Спаському соборі Чернігова. Зворушливе вступне слово до уривку написала донька Р. Бжеського Маргарита Андраде-Бжеська.

Ключові слова: Братство Самостійників, молодіжна таємна організація, Роман Бжеський, боротьба за незалежність України, «Десять заповідей», історичний центр Чернігова.

За два роки виповниться 120 років від часу народження уродженця Чернігова, борця за незалежність України доби національно-демократичної революції 1917–1921 рр., активного діяча національного руху в міжвоєнні й повоєнні роки, письменника, історика, публіциста, митця Романа Бжеського (1897–1982). Останні роки свого життя він мешкав у США, де й похований. Не можна сказати, що ця непересічна особистість повністю випала з поля зору дослідників – уже маємо кілька ґрунтовних публікацій про неї¹. Інтерес до життя й історичного доробку Р. Бжеського не зменшується. Останнє відоме нам перевидання добре знакового дослідження з історії Української революції – Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що історія «мовчить»). – Репринт. перевид. з вид. 1970 р. – Тернопіль: Джура, 2014. – 488 с. – відзначено у номінації «Дослідження/документи» XVI Всеукраїнського рейтингу «Книжка року'2014»².

Публікуючи фрагмент ще не оприлюднених спогадів Р. Бжеського, які сам автор назвав «Барвіста історія одного звичайного життя...: Роман у трьох частинах», вважаємо за доречне надати слово його старшій доньці Маргариті Андраде-Бжеській, яка мешкає в м. Сальвадор (Багія, Бразилія). Жінка вельми переймається долею інтелектуальної спадщини свого батька. У 2014 р. вона відвідала Київ, Чернівці й Тернопіль, де проходили презентації вищезазваної праці Р. Бжеського. Ця розповідь під назвою «З Чернігова в світ – мій батько» була надіслана до Чернігова на початку 2015 р. Вона подається у дещо скороченому вигляді, зі збереженням мовних та стилістичних особливостей письма.

«Життя Романа почалося безжурно на Десні – ловлячи рибку з дідом, читаючи з мамою Тараса Шевченка та видумуючи вибрики у гімназії, – згадує Маргарита Андраде-Бжеська. – Але світ навколо почав швидко розпадатися – війна, революція і боротьба за незалежність України змінили його цілковито. Надія досягнути мрії Незалежності поклонила серце тата на все життя. Попри поширену навколо русифікацію (обмосковлення), родинне походження, небезпеку смертельних боїв, в яких він брав участь, наражаючись на ув'язнення – тато ніколи не резигнував від обраної мети.

Тепер, отримавши нарешті доступ до його друкованих спогадів, думаю, що можу стверджувати – найвпливовішим фактом його життя була приналежність до таємного «Братства Самостійників» (БС). Братчики відстоювали безкомпромісну боротьбу за незалежність України. У рамках цієї таємної організації батько склав присягу на

все життя: цілковито посвятитися єдиній меті – створенню Української держави!

Тато мав широкий діапазон зацікавлень і знань. Натомість він не приділяв уваги заробіткам чи фінансовим достаткам. Його багатством були книжки: кілька разів у житті він втрачав, а потім знову збирав власну бібліотеку.

Знаю, що він завжди був дуже вимогливим як до себе самого, так і до оточуючих. Через таку рису батько часто наражався на конфлікт з іншими, менш твердими людьми.

Народився батько у змішаній українсько-польській родині. Мати його була споріднена з родиною Миколи Гоголя, а батько, Стефан, походив із польського м. Нешава, що в центральній Польщі, навчався на інженера в Технологічному інституті в Санкт-Петербурзі. Відтак після отримання вищої освіти призначили його на акцизну службу до Чернігівської губернії. Там він зустрів та закохався в українку Олену Грищенко. Мати Олени, Юлія, – дочка Харлампія Півенського – походила з козацького роду з Полтавщини. Польська родина мого діда його відцуралася, коли він одружився з українкою. Цей факт сильно вплинув на мого тата – він протягом усього свого життя негативно ставився до змішаних шлюбів.

Як відомо, в ті час освічені люди на українських теренах, що належали до Російської імперії, користувалися переважно московською мовою, а селяни й прислуга – українською. Тато ще юнаком принципово вирішив уживати весь час винятково українську мову – вдома й поза ним.

Місце народження тата достеменно невідомо. У родинному архіві зберігся запис, в якому він непевно, вагаючись, вказує на місто Шостку поблизу Десни в нинішній Сумській області, де на той час працював його батько Стефан Бжеський. Родина жила там недовго та переїхала до Ніжина, а потім – до Чернігова. Саме тут тато навчався у гімназії. У старших класах він довідався про існування таємного гуртка – Братства Самостійників. Після довшого знайомства члени Братства проїнялися довірою до тата і запросили його на збори їхнього малого осередку. Потроху росло в тата зацікавлення до діяльності братчиків і з часом його прийняли в члени товариства. Принцип діяльності таємного гуртка базувався на тому, що кожен був знайомий з багатьма особами, але мав зберегти конспірацію про членів учнівського гуртка. Братчики ніколи не знали імен інших братчиків, крім тих, які були зв'язковими, а з своєї клітини дуже обмежене число – аби гарантувати максимальну секретність організації та безпеку самих братчиків. Братство створило свої гуртки ще в Києві та в інших містах України.

Мого батька до гуртка Братства Самостійників, після попередньої ґрунтовної перевірки, запросив Василь Елланський (Еллан-Блакитний). Навіть за радянських часів останній, за твердженням батька, виконував таємні доручення Братства.

Навколо Братства вирували бурхливі події, що змінили перебіг історії. Після складання присяги Братству, батько виконував різні його завдання (в більшості – таємні), через що був залучений до різних акцій та подій. У своїй кульмінації вони зрештою призвели до проголошення державної незалежності України.

Усе своє життя батько ставив Україну понад свої особисті цілі. Під час подій революції років він одружився з Маргаритою Бонно, яка теж була членом Братства Самостійників. Деякий час вони жили в Чернігові, а потім в Києві, де виконували різні доручення їм завдання і водночас студіювали в університеті св. Володимира. Маргарита Бонно навчалась також у київській консерваторії і була солісткою в хорі під керівництвом О. Кошиця. Коли хор збирався виїжджати за кордон, вона воліла лишитися та брати участь у подіях в Україні. Була вона дочкою італійця, переказують, що її батько мав зв'язки з повстанцями полководця Гарібальді, потім з'явився в Одесі, згодом купив хутір на Волині. Пізніше, вже наприкінці двадцятих років, мій батько розлучився з Маргаритою Бонно, але вони й далі приятелювали. Вона одружилася з Костем Місевичем, відомим бандуристом, який у тридцятих роках працював у Західній Україні. Маргарита та Кость часто виступали дуєтом. Під час Другої світової війни гестапо вбило Костя Місевича, а Маргарита Бонно доживала свого віку в Млинівцях неподалік від Кременця. В цьому ж місті батько провів своє життя майже до кінця війни.

Удруге тато одружився у тридцятих роках на Волині з Надією Кулик-Науменко – моєю рідною матю (не пізніше серпня 1939 р.). Її батько – православний священник

Степан Кулик-Науменко, а мати, моя бабуся – Параскевія – походила з полтавсько-козацького роду Гришків, що завжди становило предмет їхньої гордості. Надія Кулик-Науменко (потім – Бжеська) народилася у 1911 р.

Ще на початку війни вона поїхала на Холмищину учителювати та українізувати українські села й провела там шкільний рік. У травні 1943 р. народилася її перша дочка – тобто я. Хрестили мене в Кременці – хрещеним батьком став Улас Самчук.

Уже напередодні завершення війни моя мати втікає від советів та німців на захід – спочатку до Праги. Жили вони поблизу міста, у Великих Хихлях, де 29 грудня 1944 р. народилася моя сестра Лариса. Там батьки мали можливість спілкуватися з іншими відомими українськими письменниками-націоналістами.

Наприкінці війни тато евакуює матір з двома дітьми (мені тоді було два роки, а сестрі Лесі – шість місяців) у супроводі двох чоловіків на захід. Йшли вони в страшних умовах, під бомбардуванням. Під час чергового переходу мати підслухала тих двох осіб – виявилося, що вони збиралися її вбити та обікрасти. Тоді вона втекла від свого супроводу й далі йшла пішки вже сама – попихаючи дітей у візочку через кордони, випрошуючи їжу. Зрештою, вона зустріла родину литовців Петрікас (Petrikas), які взяли її до групи. Далі вони йшли разом аж до табору для біженців (DP) в Кемптоні, що у Баварії, Німеччина.

У 1950 р. моя родина з Мюнхена виїхала до Детройта (США), де мати працювала та допомагала у всіх татових виданнях. В останні п'ять років свого життя батько розійшовся з мамою, й вони жили окремо. Втім, вона й надалі піклувалася про нього, вже після смерті чоловіка у 1982 р. склала та видала бібліографічний покажчик його праць. Того ж року мама переїхала до Канади, у місто Вінніпег. Там вона жила біля доньки Лариси аж до своєї смерті 24 серпня 1991 р. За дивним збігом це сталося – саме в день проголошення незалежності України, за що вона поклала все своє життя.

Тато вірив, що його життя належить Україні: спочатку брав участь в активній боротьбі, а потім він вишколював нових лідерів для майбутнього, вивчав історичні та ідеологічні матеріали, далі став писати статті та видавати книжки. Він описував детально факти та події, в яких особисто брав участь. Ці спогади під назвою «Згадки з минулого» (під псевдонімом «Характерник») друкувалися в «Літературно-Науковому Вістнику». Згодом до роботи над мемуарами батько повернувся вже в Америці. Він хотів залишити опис усього, що знав, бачив і переживав, аби у майбутньому, коли Москва робитиме можливі й неможливі зусилля, аби фальсифікувати всі факти про Україну та її історію, існувала версія цих подій від очевидця та учасника.

Нелегкий був життєвий шлях Романа Бжеського: він сидів у різних в'язницях – большевицьких і польських, переносив допити, брав участь у боях, постійно жив по-спартанськи й ніколи не здавав своїх позицій. Він був обдарованим митцем, трохи вчився в Києві навіть в Георгія Нарбута, писав олійними фарбами. Збереглися його роботи в техніці пастелі, графіки та малюнку. Коли мав можливість, цікавився також фотографією. Він також автор віршів, створив їх на цілу збірку – «Говорить серце». Любив дуже українську музику, а також класичну світову.

Тато був дуже добре начитаний, його цікавили не лише українські автори, з молодих літ був обізнаний із великою кількістю письменників світової класики. Маю тепер каталог книжок з його бібліотеки з Кременця, де понад 1000 назв. Моя сестра і я виростили серед книжок – у нашій хаті в Детройті було понад 3000 книжок. Батько щодня читав нам уголос відомих українських та світових авторів, та у нас дома ніколи не було телевізора... Потім ми самі також уже закохалися у читання і зберегли любов до книжок на все життя. Батько мав величезну любов до літератури, і нас навчив любити її – чи то твори Стефаника, чи Гете. Ми захоплювалися Жюлем Верном, Ольгою Мак та пригодницькою повістю «Син України» і Лесею Українкою. Дотепер я пам'ятаю чудове видання Шота Руставелі «Витязь у Тигровій шкурі».

Тато мав неймовірне знання з різних ділянок науки, він прискіпливо досліджував історію та перевіряв факти – так що друзі називали його «Ходячою енциклопедією». Ця риса – перевіряти все – теж спонукала його перевидавати деякі свої книги в міру того, як з'являлися нові факти.

Характер у батька був непростий: він не вмів бавитися з дітьми, був суворим та вимогливим. Наше життя дома нагадувало військовий вишкіл. Мабуть, його особисті життєві випробування, велика різниця у віці – він міг бути нашим дідом – війна та тюремний досвід сильно вплинули на спосіб нашого виховання. Існував великий контраст між методом батькового виховання і реальністю нашого життя в Америці, хоча наша участь у позахатньому житті була досить обмеженою. Наше життя проходило дуже дисципліновано.

Мама також була великою націоналісткою і вважала, що праця мого батька як письменника – найважливіша справа в житті. Тому вона погодилася взяти на свої плечі наше матеріальне утримання. Через незнання англійської мови вона, вчителька за фахом, брала будь-яку фізичну роботу, тяжко працювала на виробництві металевих частин на заводі автомашин – треба було просто виживати! Така багатолітня самопосвятна праця дозволила моєму батькові цілком поринути в наукову працю й добитися в еміграційних умовах подиву гідних результатів.

Українська громада мало знала про роботу мого батька й слабо її підтримувала. До того ж в українських еміграційних установах активність виявляли московські посланці, що отримали завдання колотити громаду, розсварювати та підривати довіру один до одного. Батько не вмів бути дипломатом, у нього у дискусіях завжди існували лише дві можливості – бути або за, або проти... І це не сприяло тому, аби загал його підтримував. Певною мірою він був віддалений від українського громадського та соціального життя. Я не пам'ятаю, аби мої батьки коли-небудь ходили на забори, на обіди або розважальні заходи. Вони відвідували заходи з нагоди національних свят, дивилися українські фільми та ходили на українські концерти.

Батько з дитинства любив природу, за його розповідями, плавав у Десні. До самої смерті він любив поплавати хоча б у маленькому озерці. Пам'ятаю, що малою в Німеччині, в помешканні для переміщених осіб (DP) він возив мене на велосипеді, показував зорі та пояснював їхній астрономічний шлях. Тоді він вів курси недалеко від Мюнхена з прикладного малювання в школі U.N.R.A. (Агенція Об'єднаних Націй для полегшення долі біженців та колишніх військових), які не мали нагоди вчитись під час війни. Тато залишив чималу наукову та літературну спадщину. Сподіваюсь, що, прочитавши його праці та спогади часів перебування у Кремінці, нинішній читач ознайомиться з його баченням фактів, що так сильно вплинули на нашу історію. Пізнаючи цю багатогранну непересічну людину й оглядаючи його очима пройдений шлях, читальник відкриє для себе несподівану правду про минуле України і, сподіваємось, належним чином оцінить ті великі зусилля, які були зроблені, аби створити Українську державу.

І нині мусимо надалі бути сильними та впевненими в собі, аби з тією самою гордістю та посвятою відстояти таку Україну, яка пригорне майбутні покоління й де бути українцем стане честю, а не обов'язком!».

У пропонованому читачам фрагменті йдеться про обставини прийняття юнака Романа Бжеського до Братства Самостійників, виголошення ним присяги у найстарішому соборі Чернігова. Це – уривок з розділу XVI спогадів «Знайомство з Аркадієм Казкою. Присяга. Перші збори Б. С., в яких я брав участь. Нові знайомі».

Кожний чернігівець зможе гідно оцінити й опис старовинного Валу, й невідому загалу легенду про Івана Мазепу.

Текст подано згідно з оригіналом рукописних так званих «Детройтських» зошитів, які в електронному вигляді були передані п. Андраде-Бжеською до Чернігова. При публікації збережені мовні й стилістичні особливості рукопису, деякі зміни внесені до правопису та пунктуації.

1. Астафьев О. Г. Бжеський Роман Степанович / О. Г. Астафьев // *Енциклопедія сучасної України*. – К., 2003. – Т. 2: Б–Біо. – С. 589–590; Дашкевич Я. Роман Бжеський: життя й історико-публіцистична діяльність / Я. Дашкевич // *Українські проблеми*. – 1998. – № 1. – С. 122–127; Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич. – Львів, 2006. – С. 500–506; Демченко Т. Син Чернігівщини – Роман Бжеський / Т. Демченко // *Сіверянський літопис*. – 2009. –

№ 4. – С. 67–78; Її ж. Син України Роман Бжеський // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що історія «мовчить»). – Репринт. перевид. з вид. 1970 р. – Тернопіль: Джура, 2014. – С. 465–475; Сварник Г. Загадковий «вістниківець» Роман Бжеський: листи до Дмитра Донцова / Г. Сварник // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 144–150; Чернихівський Г. До отчої землі: 100-річчя від дня народження Романа Бжеського / Чернихівський Г. // Русалка Дністрова. – 1994. – Ч. 13 (жовтень). – С. 1–2; Його ж. До рідної землі: життєвим шляхом Романа Бжеського // Сіач: Щотижнева газета волинського Тернопілля. – 1993. – Ч. 16 (червень – липень). – С. 2; Його ж. Життєвий і творчий шлях Романа Бжеського // Самостійна Україна. – 1996. – Ч. 1. – С. 36–42; Ч. 2. – С. 30–34; Його ж. Маловідомий Роман Бжеський // Чернихівський Г. Портрети пером: Статті, есе, рецензії. – Кременець; Тернопіль, 2001. – С. 136–147; Його ж. Роман Бжеський – учений, політик, громадянин // Чернихівський Г. Портрети пером: Статті, публікації, спогади, рецензії. – Кременець; Тернопіль, 2008. – Кн. 3. – С. 32–43.

2. Україна молода. – 2015. – 25 лютого. – С. 13.

В умовленій порі зустрівся я з В. Елланським ¹, який цим разом був не сам, а з колегою – студентом комерційного інституту. То був Аркадій Казка ², з яким мене й познайомив Василь, а, познайомивши, залишив удвох. Аркадій Казка і зовнішньо і, як далі виявилось, своєю вдачею дуже різнився від Василя. Останній був запальною, експансивною і екзальтованою людиною з рвучкими рухами і нахилом наказувати. Аркадій Казка, навпаки, був назверх спокійний, замріяний юнак, говорив спокійно, м'яким і зрівноваженим тоном і мав надзвичайно лагідну і приємну усмішку. Значно пізніше, коли я ближче познайомився з братчиками, я чув, як його звали «солодка казочка». Він з доручення Б. С. ³ поінформував про те, що мені знати належало щодо організації. Від нього я довідався, що в Чернигові є лише філія Б. С. і що такі ж філії існують у багатьох інших містах України, а центральна ⁴ є в Києві. Було воно таємною організацією, про існування якої не знали і знати були не повинні навіть більш «певні» й визначні українські діячі. Б. С. не мало ані писаного програму, ані статуту, але визнавало певних «десять заповідей» складених не Б. С. ⁵, які окреслювали головні засади. Натомість метою його було боротися всіма прийнятними й не прийнятними, легальними й нелегальними засобами за відновлення цілком самостійної і суверенної української держави. Головною перешкодою на шляху до відновлення державності була московська імперія і тому одним із завдань Б. С. було використовувати кожну нагоду, яка вела до її ослаблення чи зруйнування. Але само по собі не лише її ослаблення, але навіть розпад імперії не дасть нам нічого, коли ми не зуміємо змобілізувати всі сили нашої нації і запалити її вогнем зненависті до москвинів палким прагненням відновлення суверенітету й державності. З цією метою «братчики» мали стосувати ⁶ в різних колах громадянських ріжну тактику. Братчики уважали, що т. зв. «свідомі українці», а, в першу чергу, «відомі українські діячі» під час боротьби за державність будуть лише важкою колодою на нашому шляху. Ми, як молодь, не могли мати на них жодного впливу і тому без крайньої потреби не маємо входити з ними в суперечки, але коли б вони в присутності когось із братчиків пробували переконувати молодих людей, а тим більше когось із молоді, що начебто автономія цілком задовольняє нас, або навіть лише демократизація держави і широке самоврядування – кожен з нас зобов'язаний почати дискусію і намагатися за всяку ціну розбити автономіста і позбавити його можливості впливати на молодь.

Старше громадянство намагалося тих москвинів, з якими доводилося йому частіше зустрічатися, своєю крайньою «поміркованістю» зробити прихильними до українців і трактувало це як «пропаганду української справи». Братчики ж уважали, що такі «прихильники» в рішучу хвилину нас однаково не підтримають, але натомість така пропаганда ослаблює спротив і дезорієнтує українців та затемнює справу. Тому ми маємо загострювати українсько-московські взаємини, сіяти ворожнечу, а при-

тягати до участі в боротьбі тільки українців. У зв'язку з таким наставленням стояло ширення серед українців гасла «Україна – для українців». Нині серед замотиленої⁷ московськими агентами і вихованцями Москви української еміграції є досить людей, які так, як і старі москвофіли тих часів бояться гасла «Україна – для українців», бояться слова «націоналізм» і заявляють, що вони «державники». Вони всупереч усім «лекціям історії» не розуміють, що державу, якої територію загарбали чужинці, можна збудувати лише зброєю, що така будова вимагає жертв, вимагає, щоб її «будівничі» хотіли навіть ціною життя її відновити і що серед чужинців-колонізаторів неможливо знайти навіть одної десятитисячної відсотка готових боротися за неї, за її визволення до загибуні. Лише поневолена нація, якій загрожує «вимирання», усвідомивши собі це, буде боротися завзято, до кінця, до остаточної перемоги, але вона має цілковите моральне право відібрати собі те, що їй по праву належить, отже, свою землю і має право бути на ній єдиним і цілковитим господарем. Ніхто з братчиків не уявляв собі можливості розвитку своєї нації інакше, як у цілковито суверенній самостійній українській державі – отже, всі були «державниками». Природно, що уступ⁸ про «державництво» не належить до ремінісценцій у стислому значенні, лише викликаний сучасними явищами, і Казка про це не говорив тоді, лише це було самозрозумілим для того, хто визнавав згадані «10 заповідей». Щодо суспільного ладу в тій державі, то, як казав Казка, ми свідомі того, що неможливо встановити такий лад, який всіх задовольняв би, бо неможливо людей, що живуть в різних умовах, різних своїми поглядами, відмінних інтересами поєднати в одну гармонійну цілість. Але, організуючи державу, ми будемо обстоювати такий устрій, який би задовольняв більшість українського народу, отже, селянство, яке ту більшість творить. Жодного вимірюваного ладу ми не збираємося накидати силою, лише можемо пропонувати, але рішення буде сам народ. Мріяли ж братчики також про відродження і мобілізацію козацтва і уважали, що коли б знайшовся серед українців «Наполеон»⁹ – міг би він зватися й гетьманом, але монархія уважалася устроєм, який не відповідав українському народові. Самозрозуміло, братчики стояли за створення модерної козацької армії, без якої не могло бути й мови про відродження державності, ані про її удержання.

Розмова з Казкою тривала кілька годин, бо я дуже часто переривав її питаннями, які змушували його докладніше з'ясовувати погляди братчиків. З неї я зрозумів, що хоча Б. С. не має ані програму, ані статуту, але за те має щось важнішого – однаковість світогляду і однозгідність у всіх засадничих питаннях. Від нього ж я довідався, що братчики не вважають доцільним поширювання своєї організації шляхом вербування до неї людей, не цілком певних, а також з не цілком тотожними поглядами, але що натомість братчики можуть вступати до найрізноманітніших організацій з метою ширення в них у можливих там формах самостійницьких ідей і що «Юнацькі Спілки»¹⁰ закладали у нас Б. С. і воно ж керувало ними, забезпечуючи в керуючому органі (Раді) більшість своїм членам. Ради таких «Юнацьких Спілок» склалися з 3, найбільше – з 5 членів.

З'ясувавши основи, що мені потрібно було знати, і давши ряд відповідей на мої питання, запитав мене Аркадій Казка, чи я хочу ще те все передумати, обміркувати і аж тоді буду складати присягу чи складу її зараз. Я бачив, що все почуте відповідає цілковито моїм поглядам і бажанням, а тому сказав, що не бачу жодної причини, чому б я не мав скласти присягу зараз же.

Тоді Казка пішов зі мною на бульвар, який простягався від Валу, побіч Спаського Собору¹¹, аж до чернігівської реальної школи. Там ми сіли на лавочці, він вирвав із записника і дав мені аркушків два паперу, дав олівця і продиктував «Декалога» і текст окремої присяги. Продиктувавши, він сказав мені, що по складанню її я мушу того ж вечора дуже й дуже добре вивчити її напам'ять і після того знищити написаний мною текст, а потім кожного місяця повторювати, щоб не забути ані одного слова.

Після того ми пішли до Спаського Собору, у якому були зложені мощі св. Феодосія Чернігівського¹², до яких стало вчашали і прочани, і чернігівці, а Собор був відчинений протягом цілого дня. Ми зайшли туди і там я, коло тих мощей повторив «Декалога», присягаючися його додержуватися, а потім склав окрему присягу, по-

вторюючи за Казкою її слова, яких я, звичайно, сам не міг добре відразу затишити.

Текста тих «десяти заповідей» тут не наводжу, він є загальновідомим, його було видруковано в 1917 році В[идавницт]вом «Вернигора»¹³ в т. зв. «Катехизмі українця»¹⁴, його вмістив В. Отамановський до написаного ним оповідання для юнацтва під назвою «Син України»¹⁵ і цей же текст подав я в своїй «Історії українського народу», виданій в 1954 році¹⁶. Отже, тому лише вивчений пізніше добре напам'ять текст окремої присяги, який я й досі пам'ятаю, подаю тут з пам'яті. Ось цей текст:

«Великий Боже – Творче всесвіту! З вільної волі, Тобою даної, складаю Тобі урочисту присягу: все своє життя присвятити справі визволення українського народу, сином (донькою) якого я з Твоєї волі є.

З Твоєї святої волі я завдячую існуванню тим предкам, які не шкодували життя свого і своїх дітей для добра свого народу і з Твоєї волі на мені лежить обов'язок споконувати частину гріха тих, котрі спричинилися до нашого поневолення.

Милостивий Боже, Ти знаєш, що чужинці тепер панують над нами, отже, благаю Тебе – якщо примушуватимуть мене обставини вимовляти слова присяги, не згідної з цією моєю присягою, примушуватимуть не для особистої користі – тільки, щоб повсякчас виконувати цю мою присягу й передати її дітям, не вважати того гріхом, бо інакші слова вимовлятимуть тільки уста уярмленого, а не серце щире і душа вільна.

Коли б же, Боже, по слабості людській несвідомо чимось порушив цю присягу – благаю Тебе карати за це мене, а не нащадків.

Прийми, Великий Боже, цю щирі присягу душі моєї і дай силу нелукаво її виконувати до кінця днів моїх. Амінь».

По складанню присяги ми вийшли з Собору. Звідти я з Аркадієм Казкою пішов на Вал. Був чудовий вечір, який так пасував піднесеному настрою, який охопив мене. Сонце обсіпало золотом дерева, а праворуч від широкої алеї на певній відстані одна від одної (здається, понад 30 метрів) здовж краю Валу вирисовувалися силуетки¹⁷ темних, злегка припорошених золотом сонця стародавніх гармат, а їхні жерла були скеровані на шлях, яким з півдня і південного заходу, з боку Десни, за сивої давнини, коли ще й гармат не було, загрожували місту кочові орди.

Позаду блищало золото хрестів Спаського Собору, а далі, як уже Вал загнувся півколом на схід, з лівого боку широкої стежки, трохи нижче рівня Валу, показалися уставлені перед старовинним будинком три гармати, а за ними будинок, якого всупереч усім твердженням сучасних підсовєцьких знавців старовинної архітектури, які кажуть, що це є будинок чернігівського полковника Якова Лизогуба¹⁸, збудований в 90-их роках XVII століття, нарід віддавна звав «домом гетьмана Мазепи»¹⁹. Народня легенда²⁰, пов'язана з цим домом, говорить, що цей дім є багатоповерховим, лише «ввійшов у землю» і тільки раз на рік, у великодню ніч, піднімається вгору, і тоді з нього, саме перед тим, як починають співати «Христос Воскрес», виходить гетьман Мазепа в шитому золотом жупані в супроводі пишно вдягнутих полковників, за ними посувається відділ сердюків²¹ і вони, всі разом прямують до Собору на службу Богу. Коли ж доходять до Соборної площі, з-під землі показується з чортячими рогами цар Петро в оточенні чортів і відьом, а з-під землі виривається полум'я, яке перегороджує шлях до Собору. Тому гетьман не може встигнути перед співом дістатися до Собору і мусить вертатися до заклятого дому, який знова западається в землю до слідуючого Великодня.

Цей дім стоїть на південно-східному краю колишнього дитинця княжих часів...

Ми, йдучи, рідко перекидалися словами, бо, певно, під впливом присяги, особливо владно притягають нашу увагу живі свідки славного минулого рідного міста, якого доля й не доля були тісно зв'язані з історією цілої України. Такий настрій посилювали чудовий, урочисто-тихий вечір та широка панорама Десни-красуні, за якою простерлися в ніжній імлі луки її лівого берега... Звичайно, легенду ми знали обидва і обидва хилили голови перед великим борцем за самостійність України.

1. Елланський Василь Михайлович (Василь Еллан-Блакитний) (1894–1925) народився у с. Козел (тепер смт Михайло-Коцюбинське) Чернігівського повіту в родині священика. Український поет, журналіст, у 1917 р. – один з лідерів українських есерів. Ю. Лавріненко зараховував його до представників «Розстріляного

відродження», підкресливши, що «після Миколи Скрипника» він є «найвидатніший ідейний представник українського комунізму та українського шляху до соціалізму». Один з засновників Української комуністичної партії (боротьбистів), потім – один з керівників Радянської України, від уряду якої брав участь у конституційній боротьбі 1920–1923 рр. Виступав проти реставрації старої Російської імперії в новій формі РСФСР і за союз рівноправних з Росією та незалежних від неї радянських республік. За це М. Скрипник назвав його «фундатором СРСР». Див. докладніше: Бойко В. Злам Елана-Блакитного // Сіверянський літопис. – 1996. – № 6. – С. 48–56.

2. Казка Аркадій Васильович (1890–1929) – український поет, педагог, уродженець містечка Седнів під Черніговом, активний учасник українського руху в 1917 р. на рідній Чернігівщині і один з тих представників «Розстріляного відродження», які стали першими жертвами сталінського режиму: був заарештований у справі СВУ й покінчив життя самогубством у тюремній камері. У 2010 р. на його батьківщині у смт Седневі встановлено пам'ятник. Див. докладніше: Шугай О. Крапля сонця у морі блакиту; Казка А. Вибрані твори. – К., 2010. – 664 с.

3. Братство Самостійників – нелегальна, добре законспірована молодіжна організація, про мету й діяльність якої найбільше інформації подає якраз Р. Бжеський. Її нечисленність, відсутність програмових документів, діловодства сприяли тому, що вона не потрапила в поле зору ні царської таємної поліції, ні радянських чекістів. На допиті в ОДПУ А. Казка говорив про «гурток української молоді, що ставила собі за мету вивчення літератури і культури рідного народу», а згодом переріс в «Українську юнацьку спілку, з установкою на політичну боротьбу за Українську національну республіку». Див. докладніше: Шкварчук В. Винуватий, бо українець: За матеріалами слідчої справи № 4748 Одеського окружного відділу ДПУ та справи 3208 Державного архіву Чернігівської області // Сіверщина. – 2004. – 16 січня. – С. 9–10.

4. Централь – керівний, центральний орган організації.

5. Десять заповідей (Декалог) – йдеться про засадничі принципи українського самостійницького (націоналістичного) руху, вперше сформульовані М. Міхновським у маніфесті «Самостійна Україна» (1900 р.).

6. Стосувати – тут: застосовувати, дотримуватися.

7. Замотиличена – згідно зі Словарем української мови Б. Грінченка, у буквальному значенні дієслово «замотиличити» означає заразити вулик вощиною міллю, в переносному значенні похідний прикметник, ймовірно, вказує на зараженість громадянства ворожими ідеями, проникнення імперської ідеології в суспільну думку.

8. Уступ – абзац, уривок, частина тексту.

9. Наполеон І Бонапарт (1769–1821) – французький політичний і державний діяч, полководець, у 1804–1814 рр. і березні – червні 1815 р. – імператор Франції. Р. Бжеський взяв це широковідоме ім'я у лапки, очевидно, маючи на увазі, що Україна потребувала харизматичного лідера для здобуття незалежності.

10. Юнацька Спілка – як і щодо Братства самостійників у Чернігові, спогади Р. Бжеського маємо чи не за єдине джерело, яке засвідчує документально її існування. Інформаційне бюро Чернігівських Українських товариств з кінця березня 1917 р. провадило запис бажаючих до «Просвіти», Товариства українських поступовців, «Юнацької спілки» // Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ). – 1917. – 31 марта – 4 апреля. – С. 2.

11. Спаський собор – один з найдавніших (літописна згадка про хід будівництва датується 1036 р.) храмів Київської Русі, закладений князем Мстиславом Хоробрим у центрі чернігівського Дитинця.

12. Моці св. Феодосія Чернігівського – архімандрит Єлецький і архієпископ Чернігівський у 1688–1696 рр., помер у 1696 р., похований в склепі під Борисоглібським собором. «Його моці виявилися нетлінними». У 1896 р. канонізований Церковним Синодом Російської імперії. Ушанування св. мощей проходило у Спаському соборі з 5 до 10 вересня 1896 р. Церемонія зібрала близько 150 тисяч прочан. Див. докладніше: Леп'явко С. Чернігів: історія міста. – К., 2012. – С. 266–267; Тарасенко А.Ф. Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский. – Дубно, 2005. – 168 с.: илл.

13. Видавництво «Вернигора» – українське видавниче товариство, що друкувало самостійницьку літературу, діяло у Києві (1916–1921 рр.) та Відні (1918–1923 рр.)

14. «Катехизм українця» – йдеться про видання «Десять заповідей» (Катехізіс українця) М. Міхновського, що побачило світ у 1917 р. у «Вернигорі». Див. примітки 5 та 15 до даного тексту.

15. Отамановський Валентин Дмитрович (1893–1964) – український історик, бібліограф, краєзнавець, громадський і політичний діяч. Активний діяч руху самостійників, член Центральної Ради, учасник бою під Крутами. У серпні 1929 р. заарештований у справі «СВУ». Після звільнення – повернувся до наукової роботи, захистив кандидатську й докторську дисертації. Помер у Харкові. Його художній твір «Син України» був уперше виданий, згідно з Р. Бжеським, у 1917 р., але упорядники користувалися другим виданням. Повна назва книги: Син України (Історична повість у 3 част. з іл. та мапою) / Сюжет, опрацювання та ред. Вал. Злотополюця [псевдонім В. Отамановського. – Упорядники]; Компонували І. Федів та Вал. Злотополюць. – К.; Кам'янець; Відень: Вернигора, 1919. – 223 с. «Катехизм українця» вміщено у розлогії (с. 1–20) передмові, підписаній «В[идавницт]во «Український націоналіст», с. 5.

16. Див.: Млиновецький Р. (Бжеський Р.) Історія українського народу (Нариси політичної історії). – Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1953. – С. 408–409.

17. Сильветки – силуети.

18. Будинок чернігівського полковника Якова Лизогуба – версія щодо приналежності спорудженого у 90-х рр. XVII ст. будинку полкової канцелярії чернігівському полковнику Я. Лизогубу (?–1698) не заперечується сучасними істориками.

19. «Дім гетьмана Мазепи» – про наявність такої назви свідчить «План города Чернигова, составлен в 1908 г. В память 1000-летия г. Чернигова». Під № 72 зазначено: «Архив губернского правления, бывший дом Мазепы» // Раритети Державного архіву Чернігівської області: Фотоальбом / Відп. ред. Р. Б. Воробей. – Чернігів, 2013. – С. 72–73.

20. Народня легенда – схоже, що переказана Р. Бжеським легенда сьогодні невідома. У книзі О. Терещенко з будинком Лизогуба – Мазепи, пов'язується тільки легенда про привид проклятої матір'ю Мотрі «Кочубеївни». Привид з'являється 28 серпня на Успіння Богородиці. Див. докладніше: Терещенко О. Прогулянки з привидами: містичні легенди Чернігівщини. – Чернігів, 2012. – С. 18–19.

21. Сердюки – тут, очевидно, особиста охорона (гвардія) гетьмана І. Мазепи.

Публикация представляет собой фрагмент еще не опубликованных мемуаров уроженца Чернигова Романа Бжеского. В нем рассказывается о малоизвестном Братстве Самостийников (борцов за независимость Украины). Свое вступление в братство юноша подтвердил клятвой в Спасском соборе Чернигова. Вступительное слово принадлежит дочери Р. Бжеского Маргарите Андраде-Бжеской.

Ключевые слова: Братство Самостийников (борцов за независимость Украины), молодежная тайная организация, Роман Бжеский, исторический центр Чернигова, «Десять заповедей».

The proposed fragment is the piece of the not published Roman Bzheskyi's memoirs and reproduces the circumstances of his introduction to «The Brotherhood of Independents», when young man pronounced his vows in the oldest cathedral in Chernigov. The introduction was written by Roman Bzheskyi's daughter Msr. Margaryta Andrade-Bzhes'ka.

Key words: «The Brotherhood of Independents», secret youth organization, struggle for Independence of Ukraine, Roman Bzheskyi, historic centre of Chernihiv, «The Decalogue».

Across for two years we will celebrate 120 years since the birth of the native of Chernigov, a fighter for the independence of Ukraine during the national democratic revolution of 1917–1921, an active leader of the national movement in the interwar and postwar days, writer, historian, journalist, artist Roman Bzheskyi (1897–1982). The last years of his life he

lived in the USA, where he is buried. We can not say that this outstanding personality completely dropped out of sight of researchers. We have the several fundamental papers about him. Interest for life and historical legacy Roman Bzheskyi is not reduced.

Now we are publishing the piece of the not yet published his memoirs "The colorful story of a normal life...: novel in three parts» and consider it appropriate to give the floor to his elder daughter Margaryta Andrade-Bzhes'ka, who lives in the city El Salvador (Bahia, Brazil). She is very concerned about the fate of the intellectual heritage of his father. In 2014 Margarita Bzhes'ka had visit Chernihiv, Kyiv and Ternopil, where was the presentation of her father's book «Essays on the History of the Ukrainian liberation movement 1917–1918». The next story titled «From Chernigov in the world – my father» was sent to Chernigov in early 2015.

According to Mrs. Marharyta, her grandmother was related with the family of Mykola Gogol. Her grandfather, Stephen, came from the Polish city, Nyeshava, which lies in central Poland. At that time, educated people in the Ukrainian territory, which belonged to the Russian Empire, mainly used the Moscow's language. On the other hand the peasants and servants used Ukrainian language. From his youth Dad decided to take all the time exclusively Ukrainian language – at home and outside.

The idea of Ukraine's independence captivated the heart of Roman Bzheskyi from youth. The most influential for his life was the fact of the belonging to a secret association «Bratstvo Samostiynykiv» («The Brotherhood of Independents»). Brothers fought uncompromising struggle for the independence of Ukraine. About the existence of the group Roman learned while studying in high classes of gymnasium. After familiarity the members of the brotherhood had invited Roman for the meeting of the section. The principle of the secret circle had based on the fact, that everyone was familiar with the many people, but must had to preserve secrecy about members of student group. Brothers never knew the names of the other brothers, except own circle and those that took liaison. Brotherhood established its groups (except Chernihiv) in Kyiv and other cities of Ukraine. Vasyl Ellanskyi (Ellan-Blakytnyi) invited Roman Bzheskyi to the circle of the Brotherhood. After taking the oath of brotherhood, Roman has performed the various tasks (most – secret), because he was involved in various actions and events. At its climax, they eventually led to the independence of Ukraine.

After this Mrs. Marharyta stored about personal moments with the life of her father: his character, his marriage, relationships in the family, the war years, moving to Detroit... Living in America, he wanted to leave the description of all that he knew, saw and experienced.

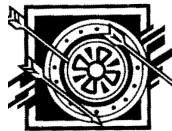
The proposed readers fragment refers to the circumstances of the introduction of Roman Bzheskyi to «The Brotherhood of Independents», when boy pronounced his vows in the oldest cathedral in Chernigov. This is – an excerpt from Section XVI memories «Introduction to Arkadii Kazka. Oath. The first meeting of IB [«The Independent Brotherhood»], in which I participated. New friends».

B. Ellanskyi introduced me to A. Kazka. On behalf of the Brotherhood of Independence, he informed me, what I could know about the organization. From him I learned, that in the Chernigov is the branch of the organization only, that such branches are in many cities of Ukraine, and the center is located in Kyiv. It was the secret organization. The distinguished Ukrainian leaders can do not know about the existence of the BI. The organization had not had the program, the statute, but it recognized «Ten Commandments (Decalogue)», which outlined the main tasks. The goal of the BI had was to fight of the all acceptable and unacceptable, both legal and illegal means for the restore independent and sovereign Ukrainian state. The main obstacle to the restoration of the statehood was Moscow's empire. Therefore, one of the objectives of the organization was to use every opportunity that led to its weakening or destruction of this empire. The brothers believed that so-called «well-known Ukrainian figures» in the struggle for statehood will be the heavy pack on our way only. If they in the presence of the someone of us try to convince young people, that the autonomy seems quite pleased with for Ukrainian people, or even just wide democratization of state and government enough – each of us must start the discussion and to try to break autonomists and prevent from his influence for the youth. The slogan «Ukraine – for Ukrainian» stood dissemination among Ukrainian in connection with this. None of the brothers imagined the possibilities for the development of the nation except in fully sovereign independent Ukrainian state – thus,

all were «statesmen». Organizing the state, we will defend the system, which would satisfy for the majority of the Ukrainian people, at first, the peasantry. We was not going to impose by force of the system, because will decide the people. As well as the members of Brotherhood dreamed about the revival of the Cossacks.

This conversation with A. Kazka lasted the several hours. After Arkadii asked: whether I want to think or will take the oath right now. I replied that my views are corresponding to all hearing fully, because I want to swear allegiance now. A. Kazka had given me two sheets of paper. On the one of which was written «The Decalogue» and the other – the text of the oath. He ordered me to study the text and then destroy it. After we went to the Spas Cathedral, where was the relic of St.Theodosius. Near the relics I repeated the «Decalogue», and then – the separate text of the oath (repeating the words of A. Kazka).

After taking the oath we leaved the Cathedral and have went for the Val. We walked past the buildings, which are closely connected with the history of Ukraine. In particular, we have remembered the legend about Hetman Ivan Mazepa and Petr the First: every Easter Petr (with the devilish horns) do not give the possibility for the hetman to go to Cathedral. Such sentiments strengthened the lovely solemn, quiet evening and the broad view for Desna.

РОЗВІДКИ

УДК 94(477.51) «1906/1917»

Олександр Герасимчук

ГІДРОМЕЛІОРАТИВНІ РОБОТИ В РАЙОНАХ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 рр.)

У статті висвітлюється один з аспектів реалізації століпінської аграрної реформи на Чернігівщині (1906–1917 рр.), зокрема розглядається процес здійснення гідромеліоративних робіт у районах землевпорядкування.

Ключові слова: Чернігівська губернія, століпінська аграрна реформа, землевпорядкування, гідромеліоративні роботи.

У сучасних умовах реформування сільськогосподарської галузі економіки, без сумніву, корисним є вивчення історії аграрних відносин на різних етапах суспільного розвитку. Особливо це стосується періодів значних соціально-економічних змін, до яких ми відносимо реалізацію століпінської аграрної реформи на початку ХХ ст. Остання здійснювалася на теренах Європейської Росії в 1906–1917 рр., мала на меті заміну общинного землекористування індивідуальним землеволодінням. Наслідком її проведення на українських землях стали зрушення в землеволодінні та землекористуванні. Зміни в землеволодінні, як результат століпінських перетворень, в Україні були найпомітнішими в усій європейській частині Російської імперії, хоча Чернігівщина й відчувала їх меншою мірою. Якщо в 1905 р. общинна форма землеволодіння охоплювала в Україні в середньому 45,4 % дворів на надільних землях, то на 1917 р. її питома вага вже не досягала й 30 %. На Чернігівщині, де община не відігравала в селянських господарствах значної ролі, за роки реформи общинне володіння зменшилося на 8,7 % дворів. Паралельно з руйнуванням общини в 1906–1917 рр. в українських губерніях відбувався процес проведення землевпорядних робіт і створення ділянкових господарств. На Чернігівщині на хутори й відруби за цей час вийшли близько 4 % надільних господарств (у середньому по Україні 14,6 %). Площа новостворених хуторів і відрубів у Чернігівській губернії становила 4 % надільних земель і станом на 1 січня 1916 р. була однією з найнижчих серед українських губерній, випереджаючи лише Подільську губернію [1, с. 570–577, 586–587].

Як бачимо, результати століпінського землевпорядкування в Чернігівській губернії в 1906–1917 рр. не були вражаючими. Однією з причин низьких показників утворення на Чернігівщині одноосібних господарств (хуторів та відрубів) стала неможливість успішного землевпорядкування в деяких місцевостях регіону через природно-кліматичні умови. За твердженням дослідника аграрних проблем О. Віттюгова, «дуже слабе хутірське розселення на Чернігівщині стало наслідком низького

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

рівня меліорації в північних повітах губернії, відсутності достатньої агрономічної й фінансової допомоги з боку держави» [2, с. 397]. Отже, недостатня увага влади до проведення гідромеліоративних робіт у районах землевпорядкування безпосередньо вплинула на загальні результати столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії.

У загальному розумінні гідромеліорацією називають сукупність заходів, які забезпечують покращення природних умов сільськогосподарського використання земель шляхом регулювання водного режиму ґрунтів. Основними видами гідромеліоративних робіт є зрошування та осушення земель, водопостачання, протиерозійні, протиповеневі, протипаводкові заходи. Ці роботи сприяють підвищенню родючості ґрунтів, покращенню природних умов землекористування, забезпечують продуктивне використання земель. Проведення гідромеліоративних робіт передбачає будівництво гідротехнічних споруд – дамб, каналів, дренажів (підземних каналів), колодязів, водосховищ, буріння артезіанських свердловин, тому потребує значних капіталовкладень і техніко-економічного обґрунтування [3]. Здійснення гідромеліоративних робіт у роки столипінської аграрної реформи на Чернігівщині, яка мала чималі площі боліт і проблеми з водопостачанням у деяких районах, могло суттєво покращити загальну картину землевпорядкування в регіоні.

Столипінська земельна реформа була настільки багатогранним суспільно-економічним явищем, що до неї продовжують і продовжують звертатися як історики, так і економісти. На жаль, вивченню такого аспекту в реалізації столипінських земельних перетворень, як здійснення гідромеліоративних робіт у районах землевпорядкування, дослідники аграрних відносин до цього часу не приділяли достатньої уваги, обмежуючись лише окремими згадками про надання в роки реформи агротехнічної допомоги та поліпшення агрокультури в селянських господарствах [4]. Ми спробуємо частково заповнити цю прогалину в дослідженнях регіональної історії. Тому метою даної статті є висвітлення значення, передумов, перебігу й результатів проведення планових гідромеліоративних робіт у районах землевпорядкування на Чернігівщині в період реалізації в регіоні столипінської аграрної реформи.

Меліоративним заходам П. Столипін відводив одну з ключових ролей у своїх майбутніх аграрних перетвореннях. Ще перебуваючи на посаді гродненського губернатора, в одній із своїх промов на засіданні губернського комітету він зазначав, що «найважливішим чинником покращення економічних умов губернії взагалі й сільськогосподарської промисловості зокрема, слід вважати розселення селян на хутори, перехід їх від так званого шнурового користування надільними землями до хутірського господарства, усунення черезсмужжя земель, розверстання сервітутів і меліоративний кредит». При цьому під терміном «меліорація» П. Столипін розумів не лише покращення стану ґрунтів, а й поліпшення агрокультури загалом. На його думку, особливу роль тут повинна була відігравати кооперація. При цьому реформатор посилався на меліоративні товариства Східної Пруссії [5, с. 59–60].

Попри те велике значення, яке меліорація відігравала в поліпшенні продуктивності аграрного виробництва, до 1914 р. гідротехнічні роботи в районах землевпорядкування на Чернігівщині проводилися в незначних масштабах. Меліоративні заходи в губернії носили приватний характер і обмежувалися індивідуальним забезпеченням водопостачання кожного відокремленого господарства (ручне копання колодязів, ставків тощо). Перші спроби облаштування в губернії артезіанських колодязів загального користування було здійснено в 1910–1911 рр., проте ці заходи не були пов'язані із здійсненням столипінського землевпорядкування. У цей період губернське земство через поширення на Чернігівщині епідемії холери отримало кошти від Протичумної комісії на облаштування артезіанських колодязів, які в санітарному відношенні були безпечніші за поверхневі. Проте недостатня кількість виділених коштів дозволила в усій губернії пробурити всього 110 свердловин, які через свою недосконалість і відсутність спеціалістів з їхнього обслуговування невдовзі перестали функціонувати [6, с. 9; 7, с. 9].

Наявність чималих масивів лісів і боліт була особливістю географічного положення Чернігівщини. З усієї площі губернії в 4752363 дес. площа боліт становила 354743 дес., тобто приблизно 7,5 % території регіону. Хоч непрохідних боліт на Чернігівщині було й небагато та й розміщені вони були переважно на південному заході губернії вздовж лівих берегів Дніпра, Десни й Сейму, проте без осушення землеробство на них було неможливе. Заболочені землі частково використовувалися як луки й пасовища [8, с. 7]. Найбільше заболочені території знаходилися в Ніжинському (11,4 %), Городнянському (11,2 %), Козелецькому (10,8 %) повітах. Найменше заболоченими були Новгород-Сіверський, Глухівський і Мглинський повіти, де болота займали менше 5 % території [6, с. 10]. Отже, для Чернігівщини питання осушення боліт для збільшення площі орних земель у роки столипінської аграрної реформи було досить актуальним. Губернський інженер-гідротехнік Б. Васютинський у 1916 р. підкреслював: «Така заболоченість земель в губернії, де за 300 руб. важко вже купити десятину навіть середньої якості землі, дуже впливає на сільське господарство» [8, с. 8].

Перші спроби осушення боліт на Чернігівщині були зроблені зусиллям земств у південних повітах губернії – Козелецькому в 1881 р., Борзнянському – в 1884 р., Ніжинському – в 1887 р. Меліорація в Чернігівській губернії набрала систематичнішого характеру з 1894 р., коли за ініціативою губернського земства інженером-гідротехніком Є. Опоковим було детально обстежено чернігівські болота, а при Губернській земській управі було створено спеціальний болотоосушувальний відділ. Проте масштаби меліоративних робіт в регіоні на рубежі XIX–XX ст. залишалися незначними через відсутність достатнього фінансування.

Новий поштовх гідромеліоративним роботам було дано реалізацією в Чернігівській губернії столипінської аграрної реформи, одним із завдань якої була інтенсифікація сільськогосподарського виробництва. Газета «Черниговская земская неделя» писала: «Грунтові властивості боліт Чернігівської губернії надзвичайно сприятливі для розвитку на осушених болотах інтенсивного сільського господарства й уже одне лише зменшення кількості води в болоті дає в Чернігівській губернії разучі в сенсі прибутковості результати, чого не можна сказати, наприклад, про болота Костромської, Нижньоновгородської, Вологодської, Петроградської губерній». З 1909 р. завдяки клопотанню губернського земства Відділ земельних удосконалень Міністерства землеробства починає надавати земству щорічну допомогу на осушення боліт губернії. Одночасно губернське земство отримує право на меліоративну позику з відтермінуванням її виплати на 20 років. Дана позика повинна була повертатися коштами власників заболочених ділянок, які прагнули до їхнього осушення для збільшення продуктивності своєї землі. Губернський інженер-гідротехнік Б. Васютинський зазначав: «Розвиток справи осушення боліт у Чернігівській губернії безперечно повністю залежить від енергії та ініціативи повітових земств, на які покладено найважче завдання – переконати всіх власників у користі від якомога швидшого осушення їх власних боліт і отримати від них згоду на сплату отриманої земством на роботи позики, повернення якої розраховане на 20 років» [8, с. 8–9].

Першим значним результатом меліоративної справи в губернії було осушення болота «Нижня Смолянка» поблизу с. Вересоч Ніжинського повіту. Роботи розпочалися 5 серпня 1909 р., а завершилися 27 липня 1913 р. У межах робіт було викопано 70 верст осушувальних каналів. Проте в масштабах усієї губернії суттєвої ролі в справі покращення землекористування дані роботи не відіграли [8, с. 8]. Лише з 1913 р. для вдосконалення орних земель у районах землевпорядкування в губернії за сприяння влади розпочалися значно активніші планові гідромеліоративні роботи. З цього року в Чернігівській губернії почав функціонувати окремий гідротехнічний відділ Могильовсько-Чернігівського управління землеробства й державних маєтностей на чолі з інженером-гідротехніком, в обов'язки якого входило надання на прохання сільських громад і окремих селян губернії гідротехнічної допомоги, а також виконання гідромеліоративних робіт, запланованих губернською землевпорядною комісією [9,

арк. 30]. Уже згадуваний губернський інженер-гідротехнік Б. Васютинський зазначав: «Нема нічого дивного, що в нинішній час будь-який більш-менш тямущий господар прагне якомога швидше осушити свою заболочену ділянку землі. Повсюдна в нашій губернії потреба в сінокосах, можливість після осушки боліт одержати в Чернігівській губернії чудові прибуткові сінокоси привели нині до того, що зараз у Чернігівській губернії завдяки осушувальним роботам земства неможливо ні за які гроші купити навіть болота: кожен господар чудово знає, що після осушення це буде високоприбуткова стаття його господарства й тому міцно тримається за кожен клаптик навіть непридатного поки що (до осушення) болота [8, с. 8].

Якщо розглянути загальний план землевпорядкування в Чернігівській губернії на 1914 р., то можна помітити розмаїття земельних робіт у період аграрної реформи. Основну роботу на Чернігівщині у 1914 р. землевпорядники планували вести саме в напрямку закріплення земель у приватній власності окремих господарів і усунення черезсмузжя, а не на відокремлення й поселення за межами населених пунктів. Одноосібні виділи на той час зустрічалися рідко і вносилися в план лише за особливого клопотання як власників, так і землевпорядних комісій. Однією з причин такого стану справ губернська землевпорядна комісія називала недостатнє забезпечення віддалених ділянок водними ресурсами й слабкий розвиток меліорації [10, с. 3]. На засіданні губернської землевпорядної комісії 29 березня 1914 р. Б. Васютинський доповідав про те, що «міцне землеоблаштування не може не базуватися на попередніх гідротехнічних роботах», а Чернігівщина, за його словами, у цьому відношенні «значно відставала від інших губерній, чим певною мірою й пояснюється той порівняно незначний розвиток землевпорядкування в губернії, якого можна було б очікувати у відповідності з природними багатствами ґрунтів». Чиновник висловлював сподівання, що з 1914 р. справа піде на краще, оскільки передбачалося за рахунок кредитів Відділу земельних удосконалень і Департаменту державних земельних маєностей значно розширити штат гідротехніків у губернії й провести гідротехнічні обстеження на площі 87024 дес. Згідно з планом гідромеліоративних робіт, розробленому губернською землевпорядною комісією на 1914 р, найбільше робіт по осушенню боліт передбачалося провести в Глухівському (1750 дес.), Новозибківському (1800 дес.), Остерському (460 дес.), Борзнянському (450 дес.) повітах. У Ніжинському повіті осушенню підлягали болота «Верхня Смолянка» та «Удай». Окрім того, планувалася значна робота щодо здійснення водопостачання відокремлених одноосібних господарств [11, арк. 38–41 зв.; 8, с. 8].

Проте через початок війни в другій половині 1914 р. гідромеліоративні роботи були практично зупинені. Кількість гідротехнічних спеціалістів у губернії зменшилася з 22 до 10 осіб [10, с. 2]. Уже 20 вересня 1914 р. на засіданні губернської землевпорядної комісії Б. Васютинський клопотав перед комісією про корекцію плану гідротехнічних робіт у бік їхнього зменшення, як таких, що «не можуть бути виконані через обставини військового часу, які викликали зменшення операційного й будівельного кредиту» [11, арк. 82]. Як зазначав потім тимчасово виконуючий обов'язки губернського інженера-гідротехніка О. Набоких, «саме населення губернії в силу військового часу в багатьох випадках клопотало про відкладення виконання робіт до 1915 р. через труднощі в прийнятті участі в роботах» [10, с. 2]. Комісія, зваживши всі обставини справи, а також те, що 8 членів губернської землевпорядної комісії були призвані до війська, постановила частину робіт перенести в план 1915 р. [11, арк. 82]. Згідно з доповіддю О. Набоких на засіданні губернської землевпорядної комісії 17 березня 1915 р., із запланованих на 1914 р. для осушення 4820 дес. боліт (протяжністю каналів 85582 пог. сажнів) персоналом гідротехнічного відділу губернської земської управи найбільше робіт було виконано в Новозибківському, Козелецькому, Остерському, Конотопському, Стародубському й Мглинському повітах. На забезпечення меліорації в губернії в цьому році було витрачено 23691 руб. [10, с. 1–2; 11, арк. 41 зв.; 12, с. 3–4]. Отже, у 1914 р. було здійснено лише частину із запланованих гідромеліоративних робіт, що чітко простежується в табл. 1 [9, арк. 65 зв.].

Таблиця 1

**План гідромеліоративних робіт у районах землевпорядкування в
Чернігівській губернії на 1914 р. і його виконання**

Повіти	Обстежувальні роботи (десятин)		Роботи по забезпеченню водою (кількість колодязів)		Осушувальні роботи (погонних сажнів)	
	План	Виконання	План	Виконання	План	Виконання
Борзнянський	5 520	1 600	20	-	5 800	-
Глухівський	7 552	6 000	12	-	8 434	-
Городнянський	20 330	1 500	10	-	-	-
Козелецький	5 460	-	10	-	-	-
Конотопський	1 706	-	2	-	-	-
Кролевецький	2 321	-	3	-	-	-
Мглинський	12 375	2 900	28	10	8 815	612
Н.-Сіверський	12 409	6 600	20	2	-	-
Новозибківський	650	2 119	7	-	22 673	15 298
Ніжинський	4 990	4 100	3	13	-	-
Остерський	563	12 000	6	-	15 095	1 500
Сосницький	366	2 780	-	-	-	-
Стародубський	7 314	2 000	9	1	27 730	1 087
Суразький	1 382	1 700	16	-	4 205	-
Чернігівський	4 000	6 000	-	-	-	-
Усього по губернії	87 024	49 299	146	26	85 582	18 497

Дані табл. 1 свідчать, що план гідротехнічного обстеження земель губернії в 1914 р. було виконано приблизно наполовину, причому, якщо в Козелецькому, Кролевецькому й Конотопському повітах не було проведено ніяких гідромеліоративних робіт (тобто виконання плану зупинилося на нульовій позначці), то в Остерському, Чернігівському, Сосницькому, Новозибківському повітах з обстежувальних робіт, а в Ніжинському – з водопостачання план навіть перевиконали. У всіх інших повітах виконання плану гідромеліоративних робіт на 1914 р. було відверто провалене.

*Гідромеліоративні роботи по осушенню боліт. Початок XX ст.
Фото із сайту: www.tversu.ru.*

Попри негативний стан справ у галузі здійснення гідромеліоративних робіт, губернські гідротехніки не втрачали оптимізму й, урахувавши невиконане в минулому році, на 1915 р. ними було заплановано провести гідротехнічні дослідження на площі 407645 дес. (найбільше – у Козелецькому повіті – 16150 дес.). Планувалося також пробурити 7 артезіанських свердловин (5 – у Новгород-Сіверському й 2 – в Остерському повітах), викопати 170 колодязів і 2 ставки (по одному – у Борзнянському й Новозибківському повітах), осушити 3800 дес. земель (найбільше 1050 дес. – у Остерському повіті) [10, с. 5]. Проте через труднощі військового часу ці масштабні плани так і не були реалізовані.

Темпами як землевпорядних, так і гідромеліоративних робіт у 1914 р. влада не була задоволена. Старший землемір губернської землевпорядної комісії К. Протопопов, перевіривши стан процесу землевпорядкування в Ніжинському повіті, повідомив 21 червня 1914 р. неодмінному члену повітової комісії, що роботи ведуться незадовільно [13, арк. 60]. Чернігівський губернатор І. Стерлігов у циркулярі повітовим землемірним чиновникам від 29 липня 1914 р. щодо перебігу землевпорядних робіт у губернії констатував «повільність їх виконання в більшості повітів». Головною причиною такої повільності губернатор вважав незадовільну роботу землевпорядників [14, арк. 96]. Актуальною дана проблема залишалася й у наступному році. Губернатор М. Лавриновський у циркулярі земським начальникам від 18 березня 1915 р. наказував: «Надаючи надзвичайно важливого значення швидкому й добросовісному виконанню земськими начальниками доручених їм землевпорядних справ пропоную п. п. Земським начальникам ставитися до них з належною енергією й увагою, не допускаючи ніякої повільності, а також надавати всіляке сприяння п. п. Неодмінним членам повітових землевпорядних комісій у справі землевпорядкування» [9, арк. 24].

Повільне здійснення (або нездійснення взагалі) гідромеліоративних робіт наклало свій відбиток і на статистичну звітність щодо землевпорядкування. Прикладом такої неузгодженості в статистиці може слугувати звіт Ніжинської землевпорядної комісії стосовно наявності в 1915 р. в повіті 959 одноосібних володінь на площі 5151 дес. (з 148536 дес. усієї площі). Насправді ж, як свідчить доповідь неодмінного члена губернської землевпорядної комісії В. Савича й губернського агронома М. Муратовського на агрономічній нараді 12 грудня 1916 р., у Ніжинському повіті з названих володінь 532 ділянки площею 3049 дес. ще не можна було відносити до повноцінних відрубних, бо вони знаходилися на болоті «Смолянка» й для ведення землеробства ці землі могли бути придатними тільки після повного осушення. Тому фактично в Ніжинському повіті в 1915 р. площа одноосібних ділянок була приблизно вдвічі меншою, ніж повідомлялося комісією [15, арк. 17–18].

Отже, проведення столипінського землевпорядкування на Чернігівщині через низку об'єктивних (природно-географічних, юридичних, соціально-економічних) чинників відбувалося низькими темпами. Важливим суб'єктивним фактором, який також впливав на здійснення аграрної реформи, був, за словами А. Кофода, «ступінь розумового розвитку населення», тобто рівень психологічної готовності селян до зміни способу свого життя [16, с. 70]. Селяни часто не довіряли агрономам, не бачили необхідності в поліпшенні агрокультури власних господарств, а нерідко й не мали для цього відповідних коштів. Виявом нерозуміння важливості гідромеліоративних робіт було псування селянами гідротехнічних споруд. Так, інженер-гідротехнік чернігівського губернського земства Б. Васютинський 15 вересня 1911 р. доповідав в Ніжинську земську управу про неодноразове руйнування осушувальних каналів на болоті «Смолянка» жителями с. Дроздівка, які заганяли в канали худобу на водопій, а також використовували їх для прання білизни [17, арк. 17–17 зв., 20–20 зв.]. Оцінюючи в 1916 р. стан меліорації в регіоні, цей же чиновник констатував: «Будемо сподіватися, що користь від осушення боліт достатньо проникла вже в свідомість населення Чернігівської губернії й готовність власників боліт іти назустріч починанням земств допоможе швидше здійснити завдання повного осушення боліт усієї губернії й перетворити сотні тисяч десятин нині малопродуктивних земель у багатющі й прибуткові сінокоси, а у майбутньому й у городи» [8, с. 9].

Таким чином, столипінську аграрну реформу необхідно розглядати як комплекс послідовних заходів, кожен з яких мав свій ступінь важливості й своєрідно впливав на загальну картину її реалізації в конкретному регіоні. Одним із цілої низки чинників, які негативно впливали на здійснення реформаторських задумів, була недооцінка значення й недостатня увага влади до здійснення гідромеліоративних заходів. На Чернігівщині, де болота охоплювали значні площі й були проблеми з водопостачанням у низці районів, даний чинник був особливо значущим під час реалізації реформи в регіоні. Гідромеліоративні роботи, враховуючи переважно ручне їхнє здійснення на той час, були трудомісткими й вимагали значних капіталовкладень і серйозного наукового обґрунтування, що суттєво гальмувало їхнє проведення й негативно впливало на загальні результати землевпорядкування в губернії.

1. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.

2. Історія українського селянства: [нариси в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.

3. Гидромелиорация земель [Електронний ресурс] // Режим доступу до сайту: www.cawater-info.net.

4. Шевченко В.М. Реформа П.А. Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.) / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91–101; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.; Глаголев А. Формирование экономической концепции П.А. Столыпина / А. Глаголев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 56–63; Комов Н. Российская модель землепользования и землеустройства / Николай Комов. – М.: Институт оценки природных ресурсов, 2001. – 624 с.; Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63–74.

5. Глаголев А. Формирование экономической концепции П.А. Столыпина / А. Глаголев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 56–63.

6. Состояние водоснабжения в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 45. – 4 ноября. – С. 9–10.

7. Состояние водоснабжения в Черниговской губернии (продолжение) // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 46. – 11 ноября. – С. 7–9.

8. Васютинский Б. К вопросу об осушении болот гидротехническим отделением Черниговского губернского земства / Б. Васютинский // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 6. – 5 февраля. – С. 7–9.

9. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1205, оп. 1, спр. 36, 91 арк.

10. План землеустроительных и гидротехнических при землеустройстве работ на полевой период 1915 года по Черниговской губернии. – Чернигов: Электро-Типография С.И. Цинберга, 1915. – 56 с.

11. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 430, 167 арк.

12. Гидротехнические работы губернского земства в 1914 г. // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 46. – 13 ноября. – С. 3–4.

13. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 440, 73 арк.

14. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 429, 150 арк.

15. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 765, 25 арк.

16. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73.

17. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 342, оп. 1, спр. 2155, 20 арк.

В статье освещается один из аспектов реализации столыпинской аграрной реформы на Черниговщине (1906–1917 гг.), а именно рассматривается процесс осуществления гидромелиоративных работ в районах землеустройства.

Ключевые слова: Черниговская губерния, столыпинская аграрная реформа, землеустройство, гидромелиоративные работы.

The article deals with one aspect of the implementation of the Stolypin's agrarian reform on Chernihiv region (1906–1917), in particular, the process of implementation of hydro-melioration works in the areas of land management.

P. Stolypin took a key role to land reclamation activities in his future agrarian reforms. But, despite the importance that the melioration has played in improving agricultural productivity, by 1914 on Chernihiv region the hydraulic engineering works in the areas of land management were carried out in small scales. Reclamation activities in the province was private and limited to the individual water supply of each separated farm.

The presence of large tracts of forest and wetlands was a feature of the geographic location of Chernihiv region. The first attempts to drain swamps in Chernihiv province were made by the Zemstvos in the southern districts of the province at the turn of XIX–XX centuries. A new impetus for melioration works on Chernihiv region was given by the implementation of the Stolypin's agrarian reform, one of the objectives of which was the intensification of agricultural production. Only from 1913 to improve the arable land in areas of land management in the province, with the assistance of the authorities active planning hydro-melioration works were begun. However, due to the outbreak of war in 1914 the work was practically stopped.

The author came to the conclusion that the Stolypin's agrarian reform must be viewed as a set of coherent measures, each of which had its degree of importance. One of a number of factors affecting the implementation of reform ideas was the lack of recognition and insufficient attention of the authorities to the implementation of hydro-melioration activities. Hydrotechnical works, considering mostly manual implement them at the time, were labor-intensive and required substantial investment and a serious scientific basis, which significantly hindered their conduct and negatively influenced the overall results of the land management in Chernihiv province.

Keywords: Chernihiv province, Stolypin's agrarian reform, land management, hydro-melioration works

Катерина Жбанова

ОРГАНІЗОВАНІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЗА МЕЖІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – СЕРЕДИНИ 1980-х рр.

У статті йдеться про трудові переселення з Української РСР до Російської РФСР та Казахської РСР у другій половині 1950-х – середині 1980-х рр. Розглянуто особливості державного регулювання в сфері міграції населення, створення та функціонування владних структур, що здійснювали переміщення людей за межі України. Досліджено систему пільг, якою користувалися переміщені родини, та визначено причини труднощів закріплення переселенців на нових місцях проживання. Проаналізовано соціально-економічні, демографічні та культурні наслідки перерозподілу трудових ресурсів в Україні, який проводився у другій половині 1950-х – середині 1980-х рр.

Ключові слова: *трудова переселення, організовані переміщення, переселенці, Казахська РСР, Російська РФСР.*

Міграції, переміщення та переселення стали невід'ємною частиною історії українського народу. Переміщення значних мас населення здійснювалися і в роки радянської влади. Їхньою головною особливістю був врегульований та організований характер переселення і облаштування новоселів. Прикладом спланованого і здійсненого державою масового переміщення осіб може служити сільськогосподарська безповоротна міграція українських сімей до Казахстану та Далекого Сходу в другій половині 1950-х – середині 1980-х рр.

Переселенський рух в Україні у різні часи його існування належав до кола тем, які викликали підвищений інтерес у науковців. Першими історіографами трудових міграцій за межі УРСР стали працівники системи, що здійснювали розподіл та перерозподіл трудових ресурсів. Своє головне завдання вони вбачали у підтвердженні економічної доцільності організованих переселень та оформленні їх в системі радянських трудових правовідносин¹. Загалом історіографія кінця 1950-х – середині 1980-х рр. сповнена досліджень з історії використання українського трудового потенціалу і особливо обширна в темі висвітлення вкладу УРСР в освоєння цілинних та перелогових земель Казахстану². Радянські науковці розглядали направлених робітників, переважно пов'язаних з сезонними роботами, комсомольськими призовами та шефством, уникаючи висвітлення організованих переселень, економічним завданням яких було створення постійних сільськогосподарських спільнот. Перший ґрунтовний аналіз обсягу, динаміки, напрямків керованих трудових переміщень, у тому числі за межі УРСР, належить А. Загробській³. Дослідниця, незважаючи на тенденційність оцінок, підняла питання міграційної політики і вказала на такі наслідки впливу організованих переселень, як збій природного відтворення та зменшення сільського населення країни. У той же час дисидент І. Дзюба звернув увагу на національний аспект переселень української людності до Сибіру, Півночі та в інші регіони СРСР, наголосивши на їхній денаціоналізуючій ролі⁴.

Сучасні вітчизняні історики темі переселенського руху приділяють особливу

© Жбанова Катерина Юріївна – аспірантка кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

увагу. Після проголошення незалежності України наукові праці відзначаються критичним аналізом соціально-економічних та політичних причин та наслідків організованих міграцій радянської доби. Зокрема, особливості трудового набору і переселення населення з УРСР в інші республіки СРСР знайшли своє висвітлення в працях дослідників В. Кабузана, Д. Розовика, О. Розовик, В. Сергійчука⁵. Значний статистичний матеріал, що дозволяє уявити масштаби міжтериторіального і міжреспубліканського перерозподілу трудових резервів міститься в узагальнюючій монографії І. Винниченка⁶. Однак, незважаючи на широке вивчення теми, окремі її аспекти ще залишаються нерозглянутими або мало вивченими в історичній науці. До таких належить виявлення особливостей формування та еволюції державної трудової переселенської політики за межі УРСР у другій половині 1950-х – середині 1980-х рр., основних рис міграційних процесів, місця спланованих зовнішніх переміщень у формуванні демографічної картини та їхнього впливу на соціально-економічний розвиток сучасної України.

На відміну від організованих переселень періоду Другої світової війни та першого повоєнного десятиліття, переміщення, що розпочалися з утворенням Головного управління організованого набору робітників та переселення при Раді Міністрів УРСР (сформоване 1 серпня 1955 р. внаслідок злиття Головного переселенського і Головного управління організованого набору при РМ УРСР, реорганізоване у Державний комітет РМ УРСР із використання трудових ресурсів у лютому 1967 р. та у Державний комітет РМ УРСР з праці у 1976 р.), були добровільними та спиралися на економічну політику радянської влади, проте не без врахування національної специфіки регіонів, у яких проводилися. Трудові переселення в Україні здійснювалися в межах областей, між областями республіки та за її межі. Впродовж 1955 – 1985 рр. організоване трудове переміщення за межі УРСР проводилися у двох напрямках – в Казахську РСР (далі КРСР) та в Російську РФСР (далі РРФСР).

Переселення до КРСР розпочалося у 1954 р. після рішення лютого-березневого Пленуму ЦК КПРС «Про подальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілинних і перелогових земель» у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу⁷. Головними областями вселення у Казахській РСР для українських переселенців стали Актюбінська, Джамбульська, Західно-Казахстанська, Карагандинська, Кустанайська, Павлодарська, Північно-Казахстанська, Семипалатинська, Південно-Казахстанська області⁸. Вже у 1955 р. план переміщення за межі республіки досяг 20750 сімей, зокрема до КРСР мало бути переселено 14000 сімей⁹.

Переселення з УРСР здійснювалося, головним чином, з Вінницької, Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської областей, які в період активного освоєння цілинних земель, 1955 – 1964 рр., переміщували по 300-600 родин щороку. Обласні відділи з оргнабору та переселення проводили широку агітаційно-пропагандистську роботу, підбирали й оформляли осіб на переїзд. Бюлетені, брошури, плакати, оголошення, лекції і бесіди, виступи по радіо і в місцевій пресі районних уповноважених на теми оргнабору та переселення стали головним напрямком радянської агітаційно-пропагандистської діяльності того часу. Рекордна кількість інформаційного матеріалу була видана Головним управлінням у 1957 р., коли, згідно зі звітами установи, побачили світ 2 млн. примірників плакатів і листівок, без врахування видавництва у обласних відділах установи¹⁰.

Така широка агітаційна діяльність дала результати. З України до Казахстану в цей час мігрувало в середньому 5500 сімей щорічно¹¹. У грудні 1961 р. ЦК КП Казахстану і РМ КРСР звернулися до ЦК КПУ і РМ УРСР з проханням направляти в рахунок плану переселення на 1962 р. в першу чергу механізаторів. На що РМ УРСР поспішно дала дозвіл¹². Відтак до зміни місця проживання спонукали спеціалістів, зокрема механізаторів (трактористів і комбайнерів).

Характерно, що переселення до КРСР здійснювалося переважно серед україн-

ських сімей за національністю. Показовим стало переміщення в Південно-Казахстанську область у 1958 р. сімей циганського походження. Близько 100 родин було повернуто, незважаючи на те, що останні були корінними жителями Закарпаття, вели осілий спосіб життя і протягом багатьох років працювали на різних роботах в колгоспах, радгоспах, на підприємствах області. Окрім іншого, цей приклад демонструє рівень функціональної злагодженості системи оргнабору та переселення. Адже в агітаційній роботі, відборі і затвердженні повернутих брали участь представники Південно-Казахстанської області¹³. Починаючи з 1956 р. до переміщень не допускалися сім'ї, які не мали в своєму складі двох працездатних, зведені родини, а також ті, що раніше переселялися¹⁴.

Слід зауважити, що області Південно-Західного економічного району СРСР були, окрім іншого, головними донорами переміщеного населення на постійне місце проживання до південних областей України, зокрема в Кримську, Миколаївську та Херсонську. Зрозуміло, що за умов добровільного переселення до останніх тяготіння українських родин було більшим. Не дивно, що протягом усієї переселенської кампанії до КРСР Україна жодного разу не змогла виконати поставлені перед нею плани повною мірою. Особливо невдалимися виявилися перші роки трудових переміщень, коли замість очікуваного широкомасштабного відгуку на заклики партії та уряду, в 1955 р. на освоєння цілини було відправлено лише 2688 родин із запланованих 14000¹⁵. Тому в наступні два роки трудові переміщення родин не практикувалися. Причини невдалого перерозподілу трудових ресурсів сформулювала вже реорганізована структура – утворений в 1967 р. Державний комітет РМ УРСР з використання трудових ресурсів, який визнав: «Протягом останніх років з України в колгоспи і радгоспи Казахстану було переселено значку кількість сімей, однак значна їхня частина була погано прийнята та влаштована, не забезпечена належними житловими умовами, використовувалася на другорядних роботах. Багато сімей в зв'язку з цим покинули місця вселення і виїхали на роботу в промислові центри Казахстану або до місця попереднього проживання»¹⁶.

Усе ж наслідки десятилітніх переселень з України до Казахстану були вражаючі – переміщено 57 тисяч сімей, у яких налічувалося більше 207 тисяч осіб¹⁷. Частка України в міжреспубліканських міграціях КРСР в 1960 – 1965 рр. сягала 1/5 від їхньої загальної кількості¹⁸.

У 1964 р. кількість зворотної міграції з Казахстану до України становила більше 30%. Наступного, 1965 р., з місць вселення вибуло біля 18% сімей¹⁹. Коли в 1968 р. найбільший відсоток серед повертанців був зафіксований із вихідців Закарпатської області, Державний комітет вдавався до дипломатичних переговорів з відповідними органами Казахстану: «Сім'ї переселенців, які повертаються, дуже негативно впливають на населення Закарпатської області. Населення Закарпаття відрізняється дуже великою працьовитістю, любов'ю до тваринницького і сільськогосподарського виробництва, умінням широко застосовувати свої знання і досвід в агротехнічних заходах, і в вирощуванні інтенсивних культур (садівництво, виноробство та інше). Щоб успішно виконати план переселення до КРСР за рахунок таких трудівників, якими є жителі Закарпатської, Львівської та інших західних областей, просимо Вас виділити для них кращі колгоспи і радгоспи»²⁰.

Упродовж 1964 – 1972 рр. переміщення до цієї союзної республіки коливалися в межах 700–1200 сімей і у 1973, 1974 та 1975 рр. становило 300, 261 та 269 сімей відповідно²¹. У 1976 р. сільськогосподарське переміщення родин до КРСР було припинено²².

Таким чином, з України протягом 20 років було переселено в райони цілинних земель КРСР більше 65,9 тис. сімей, у складі яких налічувалося більше 290 тис. осіб, у тому числі понад 144 тис. працездатних²³. Загалом у 1955 – 1976 рр. до Казахстану із України вибуло 65,7% сімей, мігрантів за межі республіки, 56,8% яких були переміщені з центральних і західних областей країни²⁴. Не дивно, що робітничі колективи низки колгоспів, утворених на цілинних землях, майже повністю склалися з переселенців-українців. Так було, наприклад, у радгоспах «Київський», «Харківський» Кустанайської, «Київський», «Херсонський» Акмолинської областей та інші²⁵.

Рік	Переселено з УРСР до КРСР		
	Сімей	У них осіб	У них працездатних
Разом	65998	229138	144029
1954	3539	12386	7786
1955	2688	9408	5914
1956	-	-	-
1957	-	-	-
1958	6896	24136	15171
1959	5910	20685	13002
1960	5997	20989	13193
1961	6616	23156	14555
1962	13861	48513	30494
1963	5974	20909	13143
1964	2370	8295	5214
1965	3034	10619	6675
1966	2205	7718	4851
1967	1165	4078	2563
1968	1076	3766	2367
1969	1107	3875	2435
1970	1166	4081	2565
1971	864	3024	1901
1972	700	2450	1540
1973	300	1050	660
1974	261	906	554
1975	269	910	558

Починаючи з 1967 р. після одинадцятирічної перерви відновилися переселення до РРФСР. Того ж року план переміщення 1000 сімей до Далекого Сходу та Читинської області був розподілений між Волинською, Закарпатською, Івано-Франківською, Львівською, Рівненською, Тернопільською та Чернівецькою областями²⁶. Проте бажаючих виїхати на постійне місце проживання до сусідньої республіки виявилось небагато. На середину грудня 1967 р. було переміщено 227 сімей, або 22,7% від плану²⁷. У річному звіті про свою роботу Державний комітет пояснював, що Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська та інші області не виконали план, оскільки переселення до РРФСР з них проводилося після 14-15 літньої перерви²⁸.

Намагаючися змінити напрямок міграції, українське керівництво у липні 1968 р. звернулося до союзного з проханням звільнити УРСР від переселень до Читинської області, проте отримало різку відмову: «Специфічні особливості сільського господарства та кліматичні умови Читинської області, звичайно, створюють певні труднощі у проведенні переселення, але ці труднощі однакові як для УРСР, так і для Воронежської, Курської, Тамбовської, Горьківської та інших областей, країв автономних республік РРФСР, які проводять планове переселення. Враховуючи напруженість з трудовими ресурсами в РРФСР, задовольнити прохання РМ УРСР про звільнення УРСР від напрямку переселенців у Читинську область немає можливості»²⁹. Відтак лише впродовж 1968 – 1970 рр. з України планувалося переселити до Далекосхідного економічного регіону 7200 сімей³⁰.

Демографічно виснажені попередніми переселеннями до КРСР та півдня України, західні області республіки в цей час покривали 35-40% переміщень до РРФСР. Більш

ніж на половину трудові безповоротні міграції здійснювались за рахунок Донецької, Дніпропетровської, Харківської та Ворошиловградської областей³¹, які й самі продовжували користуватися направленою робочою силою через оргнабір з інших регіонів країни. Коли у 1970 р. надійшли чергові плани переселення на 1971 – 1975 рр. у розмірі 12,5 тисячі родин, РМ УРСР знову поставила під сумнів здійснення такої кількості переміщень, апелюючи цього разу вже до демографічних чинників: «З-за низького природного приросту населення в республіці, який в повоєнний період з року в рік знижується, в майбутньому п'ятиріччі можливості по направленню робочої сили за межі Української РСР різко скоротились. Уже зараз приріст трудових ресурсів не забезпечує додаткову потребу в них народного господарства республіки. В поточному п'ятилітті середньорічний приріст потреби суспільного виробництва Української РСР в робочій силі становить 470 тис. чол., тоді як приріст трудових ресурсів досягає лише 260 тис. чол. Резерви працездатного населення, зайнятого в домашньому та особистому підсобному господарстві, які в попередні роки були основним джерелом забезпечення додаткової потреби в робочій силі, зараз майже вичерпані, що підтверджується різким скороченням питомої ваги осіб, зайнятих в особистому підсобному та домашньому господарстві в загальній чисельності трудових ресурсів (з 25% у 1959 р. до 4,1% у 1970 р.). Вичерпано мобільні резерви трудових ресурсів і в західних областях Української РСР, де питома вага працездатного населення, зайнятого в домашньому та особистому підсобному господарстві, хоча й дещо вища за середньо республіканську, проте це в основному другі члени родин (до 96% жінки, що мають дітей), які, як правило, потребують працевлаштування за місцем проживання... Враховуючи викладене, РМ УРСР вважає за можливе направити з республіки у 1971 – 1975 рр. 2500 родин, по 500 родин щорічно»³². Однак на союзному рівні за Україною був закріплений неофіційний статус постачальника трудових ресурсів, який шляхом переселення та оргнаборів заповнював нестачу робітничої сили в районах Уралу, Сибіру, Далекого Сходу. Тому республіка й надалі, до 1983 р. включно, виконувала обов'язкові плани переміщення родин, в середньому 2400 сімей щорічно. Всього впродовж 1967 – 1983 рр. з УРСР до РРФСР було переселено більше 35 тисяч родин³³.

Рік	Переселено з УРСР до РРФСР (сімей)	
	План	Переселено
1967	1000	227
1968	2200	2230
1969	2450	2479
1970	2550	2596
1971	2500	2563
1972	2300	2350
1973	2300	2348
1974	2300	2403
1975	2300	2327
1976	2200	2233
1977	2200	2224
1978	2400	2413
1979	2400	2419
1980	2500	2504
1981	2500	2537
1982	2200	2215
1983	2100	2127

Для УРСР такі міграції означали не лише відтік її працездатного населення, а й значні не виправдані фінансові витрати. Лише в 1959 р. на переселення за межі країни 5910 сімей з республіканського бюджету було витрачено більше 11,5 млн. крб.³⁴ Після грошової реформи 1961 р. вартість переміщення однієї сім'ї з України до Казахстану становила в середньому 185,1 крб., а 6616 переселених сімей у 1961 р. – 1224800 крб.³⁵ Вартісною для держави була і одноразова грошова допомога новоселам. У Казахську РСР і зокрема в райони Голодного степу вона становила 600 крб. на голову родини та по 200 крб. на членів сім'ї³⁶. Майбутні мешканці Далекого Сходу, Крайньої Півночі, Читинської області отримували 1500 крб. на голову та 300 крб. на членів сім'ї³⁷.

Проте розроблена система пільг та заохочень не сприяла популярності організованого міжреспубліканського переселення. Загітовані відчайдухи, що їхали на заклик партії і уряду, втрачали своє майно, житло та земельну ділянку³⁸ згідно з заборонаю одночасного проживання у місці виходу та входу. І з часу укладення договору на переселення вони повністю залежали від держави. Не сприяла переселенню складна двотижнева дорога до місць призначення. Тільки в 1961 р. уряд СРСР дозволив перевозити переміщених осіб у пасажирських вагонах спеціальних потягів, до цього використовувалися пристосовані товарні вагони³⁹.

Головною ж проблемою переселенського процесу стала невідповідність між обіцяним та дійсним житловим, господарським та трудовим облаштуванням новоселів. Упродовж 1955 – 1967 рр. республіканське Головне управління оргнабору та переселення неодноразово піднімало питання про серйозні недоліки прийому і влаштування родин з України перед керівництвом КРСР та РРФСР. Згідно зі звітами Головного управління за 1958 р., особливо недбало ставилися до питань влаштування в Південно-Казахстанській області, зокрема в Іллічівському, Пахта-Аральському, Кіровському районах КРСР, де переселенців, які прибули з Полтавської, Дрогобицької, Закарпатської і Волинської областей вселяли в непридатні для життя приміщення⁴⁰. Зрештою, у вересні 1965 р. республіканське Головне управління оргнабору та переселення у доповідній Комітеті партійно-державного контролю ЦК КПРС та РМ СРСР звітувало: «Через незадовільний господарський устрій переселенців у радгоспах і колгоспах Казахстану велика кількість сімей щорічно повертається до місць колишнього проживання, що вкрай негативно позначається на проведенні роботи з відбору сімей на переселення в Казахстан і завдає значних збитків державі. Переселення в КРСР проводиться на основі повної добровільності, тому при переїзді на нове місце роботи працівник повинен мати всі необхідні культурно-побутові та житлові умови. Однак це поки не спостерігається, часто переселенці потрапляють у нестерпні умови, що дискредитує ідею переселення. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне проводити переселення тільки після того, коли для цього будуть створені відповідні умови»⁴¹. Але і надалі ці питання залишалися актуальними. Через два роки республіканський Державний комітет з використання трудових ресурсів так само надсилав ряд пропозицій Держплану СРСР, в яких йшла мова про заходи для покращення господарського облаштування мігрантів з України. Однією з заporук удалого перерозподілу трудових ресурсів Державний комітет вважав переселення сімей лише при умові, коли для новоселів будуть заздалегідь підготовлені будинки, так як вже практикувалося в УРСР з 1960 р.⁴²

Заселення новоселів у недобудовані будинки, непридатні для життя гуртожитки, на підселення до інших родин було чи не найбільшою проблемою всього переселенського процесу⁴³. Щорічні звіти, утвореного при Державному комітеті в 1968 р. відділу розгляду скарг населення⁴⁴, демонструють якісні результати міграційної політики радянської влади. У листах своїм рідним, друзям, а особливо районним уповноваженим, які організовували переміщення, люди скаржилися на нестерпні умови життя та праці, свою долю, а подекуди і радянську владу та переселенську політику. Переселена у 1968 р. до КРСР родина Багірових бідкалася: «Помістили нас в землянку допотопну, в коридорі стеля ось-ось завалиться, пічка димить, нічого не можемо зробити... Інших квартир нам скоро не очікувати, переселенські будинки зайняті казахами, а ті, які недобудовані, вже намічені на сараях прізвищами»⁴⁵. Тяж-

ким було і подальше господарське облаштування новоселів. Переселенка Багатюк із Сосницького району Чернігівської області в село Мостове Білогірського району Амурської області пише: «Заселили нас в старі бараки, де одні миші та шури. Нові будинки ще не готові. Дають свиней, курей, корів, а годуй, чим хочеш. За гроші бери, дрова на собі тягаємо. Іван Максимович кудись втік. Його поселили там, де була худоба, він не витримав і поїхав, я не знаю куди, а я поки тримаюся. Ось я хотіла, щоб ви надрукували і вислали мені положення про умови життя, що я можу вимагати від них, що мені належить... Якщо ви не вишлете, я буду писати в Чернігів, бо так більше жити не можна»⁴⁶. Зрештою люди не розуміли, чому не отримували обіцяного радянською владою за свій відклик на потреби партії, і розчаровувалися в ній: «Дружина втратила партквиток, а я втратив роботу і віру в партію, – жалівся Н. Ганчев, виходець з Івано-Франківської області, який у лютому 1973 р. був переселений до Амурської області. – Адже це все брехня, заради якої ми кидаємо роботу, добро і їдемо за покликом батьківщини. Але цього більше не трапиться. Нам би заробити гроші на зворотню дорогу і ми приїдемо назад через 2-3 місяці... А речі та меблі необхідно продавати, бо назад не приїдеш, та й за 2 місяці не заробиш на дорогу. Загалом з України їдеш з повним мішком, а з Амуру – порожнім чемоданом. Так, що дякуємо Вам тов. Белей. І дуже просимо, коли наступних людей будете переселяти, то говоріть правду Амурську. Бо вже багато хто повернувся додому і багато ще прийдуть і розкажуть усім всю правду. Краще знати гірку правду, ніж солодку брехню. Якби було близько, то б раніше розповіли б про обіцянки вам, які дають відділи по використанню трудових ресурсів. Тепер цим організаціям я не вірю і кожному буду говорити, щоб не вірили. Так що дякуємо вам за вашу брехню»⁴⁷.

Перевіркою цих та інших скарг займалися керівники переселенських ешелонів з України разом з місцевими уповноваженими оргнабору та переселення. Останні запевняли республіканських представників, що труднощі з житлом тимчасові і новосели отримають обіцяне. Проте і на початку 80-х рр. XX ст., як свідчать доповідні записки співробітників республіканського Державного комітету, практикувалося розміщення робітників у недобудованих будинках та на підселення⁴⁸. Сім'я Капоріних, переселена з Кривого Рогу до Колганського району Читинської області, розповідала: «...Поселили нас в будинки, вони не поштукатурені, не пофарбовані, дірки світяться наскрізь. В Україні сараї для худоби кращі, ніж ці будинки. Холодно, поки топиш – тепло, кинеш топоти – холодно. Дрова привезли такі, що їм нічого не зробиш ручною пилкою. Нікого не знайдеш, голова кудись поїхав і не з'являється... Біля будинку немає навіть сарая, туалету немає і матеріалу немає. Одним словом порядку немає, ніякого контролю, мені і в голову не вкладається, що це Радянський Союз і таке неподобство. Хто приїжджає – всі їдуть, з сусіднього радгоспу, що їхали з нами, всі одразу виїхали назад, але й ми ніхто не залишимося, заробимо на дорогу і до побачення. Що казати, коли сам читинський представник сказав нам, що вас ніхто не кликав сюди, ніхто ніякої уваги, сміються... Якщо це потрібно державі, це переселення, так треба спочатку з центру все перевірити, а тоді переселяти, а так тут ніколи нікого і не буде, живуть 5-8 років і виїжджають. Люди наші говорили, що будуть писати в Москву. Жінкам роботи немає, яка є, то їхні працюють. Всі жінки курять тут і п'ють... Молодим тут зовсім нічого робити. Може грубо, та правда, та ще й не вся, можна ще багато писати, просто не хочу далі засмучуватися»⁴⁹.

Організовані переселення за межі УРСР стали зручним знаряддям виконання не лише соціально-економічних завдань партії та уряду, а й реалізації найбільш болючої радянській владі національної політики. Трудові переселення забезпечували «зближення націй СРСР» та допомагали «формуванню нової історичної спільності – «радянського народу». Під гаслом «інтернаціоналістської допомоги» відірвані від свого культурного середовища, набрані і переміщені сім'ї з України разом з трудівниками інших республік, областей, країв починали своє життя з чистого аркуша. Нові умови денаціоналізували та русифікували населення. І якщо звиклі до труднощів українські родини зрештою сприймали нові реалії, то перше враження переселенців було однозначне: «Керівники радгоспів і весь народ тутешній не надто гостинний, –

розповідала І. Осадченко, переселенка з Запорізької в Амурську область. – Прийняли нас тут дуже погано, гірше ніколи не може бути ... Тут вони всі як дикуни. Мужики п'ють. Тут він не сяде за трактор і на машину, якщо не вип'є пляшку. Жінки п'ють і лаються, як сучі діти ... Діти малі п'ють і лаються. Загалом, моторошна справа. Чоловік мій їздить по далеких маршрутах, отримав 30 рублів авансу, не знаємо скільки буде получки. Подивимося як буде заробіток у нього, а потім доведеться, напевно, з ними розпрощатися і додому на рідну Україну. Звичайно, прикро, що ми сильно розорилися, втратили хороше місто, прописку. Але це все втрясється. Красиво Ви нам дуже говорили, красиві у Вас намальовані будиночки для нас, а насправді цього нічого немає. У радгоспі «Радянський» одразу на третій день всі люди наші пішли, тому що тут дуже погано нашого брата приймають. Вони, ці жителі, зовсім як чужі, ніби люди зовсім іншого ладу. Наш український народ, мені здається, і воно так і є, зовсім м'якший і добріший цих людей. Ми з чоловіком буває співаємо пісні Лещенка – «Здесь под небом чужим я как гость нежеланный...», і самі себе називаємо емігрантами. Кинути батьківщину, дітей, онуків, матір свою, друзів своїх і на чужину...»⁵⁰.

Таким чином, упродовж другої половини 1950-х – середини 1980-х рр. з України у інші республіки СРСР було переселено більше 103 тисячі працездатних сімей. У областях виходу переміщених родин така державна політика сприяла розпорошенню місцевого населення та викачуванню трудового потенціалу, що завдало відчутних і нині демографічних втрат. Переселенці за межами України опинилися в штучно створеному державою середовищі, де нівелювання національної приналежності та інтернаціоналізація проходили з пришвидшеними темпами.

1. Андреев В., Гуреев П. Организованный набор рабочих в СССР. – М.: Госюриздат, 1956. – 136 с.; Смолен Г. Управление в галузі перерозподілу трудових ресурсів. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1976. – 48 с.; Янковская Е. Перераспределение трудовых ресурсов. – К.: Наукова думка, 1978. – 132 с.

2. Тараненко В. Участь трудящих України в освоєнні цілинних та перелогових земель (1954 – 1956 рр.) // УІЖ. – 1959. – №6. – С. 46-55; Бернштейн Л., Горак В. Україна – цілиним землям. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1962. – 82 с.; Фініков В. Украинский народ – целинным землям Казахстана. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 152 с.; Данильченко О., Рубльов О. Вклад трудящих УРСР в освоєння цілинних земель // УІЖ. – 1984. – №3. – С. 34-44.

3. Загробська А. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. – Київ: Наукова думка, 1974. – 112 с.

4. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська акад.», 2005. – 300 с.

5. Кабузан В. Как заселялся Дальний Восток (вторая половина XVII – начало XX века). – Хабаровск: Кн. изд., 1976. – 200 с.; Розовик Д., Розовик О. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки. – 2-ге вид., випр. і доп. – Вінниця: НІЛАНКЛТД, 2013. – 406 с.; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: УВС, 2000. – 430 с.

6. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир: Льонок, 1992. – 164 с.

7. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. Литвин (голова), Г. Боряк, В. Геєць та ін.; відп. ред. В. Смолій; авт. кол.: Т. Балабушевич, В. Баран, В. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с. – С. 389.

8. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 82. – Арк. 4.

9. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 7 зв.

10. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 10.

11. Підраховано за ЦДАВО України: Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 7 зв.; Спр. 82. – Арк. 1; Спр. 110. – Арк. 1; Спр. 140. – Арк. 1; Спр. 165. – Арк. 1; Спр. 193. – Арк. 1.

12. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 178. – Арк. 10, 12.
13. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 74а. – Арк. 31.
14. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 51. – Арк. 1.
15. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 7 зв.
16. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 5.
17. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 283. – Арк. 44.
18. Янковская Е. Перераспределение трудовых ресурсов... – С. 85-86.
19. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 33.
20. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 399. – Арк. 70.
21. Підраховано за ЦДАВО України: Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 257. – Арк. 56; Спр. 265. – Арк. 1; Спр. 320. – Арк. 24; Спр. 325. – Арк. 1; Спр. 357. – Арк. 1; Спр. 357. – Арк. 59; Спр. 402. – Арк. 16, 17; Спр. 452. – Арк. 12; Спр. 497. – Арк. 21; Спр. 552. – Арк. 2; Спр. 606. – Арк. 10; Спр. 654. – Арк. 3; Спр. 716. – Арк. 20; Спр. 767. – Арк. 16.
22. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 716. – Арк. 20; Спр. 767. – Арк. 16; Спр. 820. – Арк. 22.
23. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 712. – Арк. 11.
24. Янковская Е. Перераспределение трудовых ресурсов... – С. 85.
25. Економічна історія України... – С. 390.
26. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 2.
27. Там само. – Арк. 59.
28. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 402. – Арк. 16, 17.
29. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 399. – Арк. 57, 95-96.
30. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 357. – Арк. 38.
31. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР... – С. 26.
32. Цит. за: Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР... – С. 25-26.
33. Підраховано за ЦДАВО України: Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. – Спр. 357. – Арк. 59; Спр. 402. – Арк. 16, 17; Спр. 452. – Арк. 12; Спр. 497. – Арк. 21; Спр. 552. – Арк. 2; Спр. 606. – Арк. 10; Спр. 654. – Арк. 3; Спр. 716. – Арк. 20; Спр. 767. – Арк. 16; Спр. 820. – Арк. 22.
34. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 113. – Арк. 3.
35. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 167. – Арк. 21.
36. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 75. – Арк. 6.
37. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 94. – Арк. 50-51.
38. Гуреев П. А. Целинные земли зовут. – М. : Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1960. – 99 с. – С. 77-78.
39. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 163. – Арк. 10.
40. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 74а. – Арк. 30.
41. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 283. – Арк. 14.
42. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 430. – Арк. 42.
43. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 399. – Арк. 20, 21.
44. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 534. – Арк. 57.
45. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 399. – Арк. 97, 98.
46. Там само. – Арк. 66, 67.
47. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 651. – Арк. 15-17.
48. Там само. – Арк. 19-32.
49. Там само. – Арк. 25-27.
50. ЦДАВО України. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 602. – Арк. 39-39 зв.

Организованные переселения за пределы Украинской ССР во второй половине 1950-х – середине 1980-х гг.

В статье идет речь о трудовых переселениях с Украинской ССР в Российскую СФСР и Казахскую ССР во второй половине 1950-х – середине 1980-х гг. Рассмотрены особенности государственного регулирования в сфере миграции населения, создания и функционирования правительственных структур, осуществлявших перемещение людей за пределы Украины. Исследована система льгот, которой пользовались пере-

мещенные семьи, и определены причины трудностей закрепления переселенцев на новых местах проживания. Проанализированы социально-экономические, демографические и культурные последствия перераспределения трудовых ресурсов в Украине, которое проводилось во второй половине 1950-х – середине 1980-х гг.

Ключевые слова: трудовые переселения, организованные перемещения, переселенцы, Казахская ССР, Российская СФСР.

Organized resettlements to outside the Ukrainian SSR in the second half of 1950 – mid-1980s.

The scientific study of the history of labor, employment, migration in search of work helps to better understand the history of Ukraine as a whole.

The article deals with the problem of labor migration from the Ukrainian SSR to the Russian SFSR and Kazakhstan SSR in the second half of the 1950s – mid 1980s.

Features of state regulation of migration, creation and operation of the authorities that carried out the movement of people from Ukraine are researched. The system of privileges for families that were resettlement is determined. The social, economic, demographic and cultural consequences of redistribution of labor resources in Ukraine, which was held in the second half of 1950 – mid 1980s, are analyzed.

The material is based on archival sources, with rich factual materials that allows us to understand the essence of the process of resettlement working population in Soviet era.

The author comes to the conclusion that, unlike the organized resettlements of the Second World War and the first post-war years, the movement that began in the second half of 1950th was voluntary and has relied on the economic policies of the Soviet regime, but not without taking into account national specific regions where conducted. The main feature of these migrations was organized character of relocation and resettlement of newcomers. In the regions which were left by settlers the government policy has led to spraying the local population and ultimately has caused population losses. Ukrainians in other Soviet republics lived in an artificial environment that was created by the state. Thus, in new places of residence was implemented leveling of national identity.

Keywords: labor resettlement, organized movement, resettles, Russian SFSR, Kazakhstan SSR.

Наталія Бойко

ІСТОРІОГРАФІЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ТА НАУКОВОГО ДОРОБКУ Ю. С. ВІНОГРАДСЬКОГО

У статті схарактеризовано історіографію життєвого шляху та наукового доробку сосницького краєзнавця Ю. С. Виноградського. Визначено основні періоди дослідницької праці історика: радянський та сучасний, указані особливості кожного з них. Наголошено на відсутності комплексного дослідження біографії та наукових студій дослідника.

Ключові слова: Ю. С. Виноградський, історіографія, Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського, пам'яткоохоронна діяльність, краєзнавство.

Юрій Степанович Виноградський (1873–1965) – сосницький історик, краєзнавець, засновник Сосницького краєзнавчого музею, який з 1993 р. носить ім'я свого фундатора. Йому належить значний внесок у розвиток пам'яткоохоронної справи та становлення сучасної мережі музейних закладів у Чернігові та у Сосниці. Краєзнавець став одним із фундаторів громадського Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині (1917–1918 рр.) та видавничого товариства «Сіверянська думка» (1917–1919 рр.). У 1919 р. Ю. С. Виноградський був обраний першим головою Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва. Навесні 1920 р. він очолив екскурсійне бюро¹. У квітні 1920 р. його обрали головою відновленої Чернігівської губернської архівної комісії². 1 липня 1920 р. зусиллями Ю. С. Виноградського у Сосниці було відкрито один з перших в Україні історико-археологічний та етнографічний музей³. До кола наукових інтересів дослідника входили історичне краєзнавство, археологія, мовознавство, топоніміка, етнографія, фольклор.

Мета статті – проаналізувати історіографію життєвого шляху та краєзнавчих студій Ю. С. Виноградського, визначити здобутки та окреслити перспективи дослідження біографії та наукового доробку краєзнавця.

Про Ю. С. Виноградського широкому загалу мало відомо – він більше знаний у наукових колах. Основний масив публікацій, присвячених його біографії та науковим студіям, становлять невеличкі за обсягом розвідки у місцевій пресі. Постать та науковий доробок краєзнавця почали привертати увагу дослідників ще за його життя, відтак в історіографії можна виділити 2 основні періоди: радянський (1940-і – кінець 1980-х рр.) і новітній (початок 90-х рр. ХХ ст. – до сьогодення).

Більшість з оприлюднених за радянських часів розвідок, присвячених Ю. С. Виноградському, написані у публіцистичному стилі і невеликі за обсягом. У них у загальних рисах окреслено етапи життя краєзнавця, виділено основні напрямки краєзнавчих досліджень, розглянуто діяльність, пов'язану із заснуванням Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю. С. Виноградського.

У 1940-х–1960-х рр. побачили світ публікації письменника В. Г. Дрозда⁴, тодішнього завідувача відділу Чернігівського історичного музею І. І. Єдомахи⁵, директора Сосницького краєзнавчого музею Д. І. Лав'юка⁶, заслуженого вчителя УРСР з с. Блистова Менського району М. А. Мишастого⁷, історика, культуролога та письменника

© Бойко Наталія Олексіївна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка.

менника В. П. Петрова⁸, О. Проценко⁹, журналістки Н. Ф. Решедько¹⁰, директора Сосницької середньої школи, вчителя історії І. Л. Сороки¹¹, Я. Халімоненка¹². У них вміщено цікаві відомості про окремі епізоди життя краєзнавця. Так, В. Г. Дрозд описав мужню поведінку Ю. С. Виноградського під час нацистської окупації¹³. Н. Ф. Решедько звернула увагу на широке коло професійного спілкування краєзнавця, наголосила на авторитеті, який він мав у науковому середовищі¹⁴. О. Проценко також відзначила активні контакти Ю. С. Виноградського з тогочасними вченими, наголошувала, що, попри вік, дослідник продовжував наполегливо працювати¹⁵. І. І. Єдомаха звертав увагу на пам'яткоохоронну діяльність Ю. С. Виноградського та на значення його археологічних студій, а також зауважував, що дослідник охоче ділився знаннями з підростаючим поколінням краєзнавців¹⁶. І. Л. Сорока повідомляв, що дружина О. П. Довженка Ю. І. Солнцева під час екранізації повісті «Зачарована Десна» зверталася за консультаціями до Ю. С. Виноградського¹⁷. У статті М. А. Мишастого наведено інформацію, що роботи Ю. С. Виноградського були відзначені нагородами Міністерства культури та Інститутом археології¹⁸.

У другій половині ХХ ст. побачили світ публікації, які містили інформацію про роботи краєзнавця. Зокрема, у статті І. Л. Сороки «Слово про ентузіаста-краєзнавця», яка вміщена у журналі «Народна творчість та етнографія» за 1964 р., зазначено загальну кількість наукових робіт Ю. С. Виноградського, проаналізовано найбільш відомі праці, які відображають широке коло наукових інтересів краєзнавця. Серед них історична студія «Сосниця та її околиці», мовознавча – «Назви міст, сіл та річок Чернігівщини», природознавча – «В лісах понад Убіддю»¹⁹.

Грунтовний аналіз наукової діяльності дослідника здійснив В. П. Петров у публікації «Краєзнавець Ю. С. Виноградський», вміщеній в «Українському історичному журналі» за 1966 р. Дослідник проаналізував етнографічні та фольклорні праці Ю. С. Виноградського, при цьому відніс його до науковців старшого покоління, які надавали перевагу кореспонденції краєзнавця із Всеукраїнською етнографічною комісією²⁰. Аналізуючи археологічні студії Ю. С. Виноградського, науковець відніс їх до наступного після Д. Я. Самоквасова та П. В. Голубовського етапу досліджень Сосниччини. Крім того, В. П. Петров навів перелік його основних опублікованих робіт. Порушене дослідником питання про видання праць краєзнавця окремим виданням залишається актуальним понині²¹.

Після смерті краєзнавця його ім'я згадувалося здебільшого напередодні річниць Сосницького краєзнавчого музею. Автори публікацій із вдячністю відзначали внесок Ю. С. Виноградського у заснування музею, збирання та формування колекцій²².

Значна частина публікацій радянського періоду була написана за життя краєзнавця або незабаром після його смерті, що робить відомості більш точними, максимально наближеними до автора. З іншого боку, попри інформативність, вони містять чимало ідеологічних перекручень. Наприклад, В. Г. Дрозд та Н. Ф. Решедько наголошували, що у роки фашистської окупації Ю. С. Виноградський мужньо оберігав найцінніші експонати музею – праці В. І. Леніна²³, хоча з-поміж врятованих ним експонатів були, зокрема, «Статут Великого князівства Литовського» та рукописний «Реєстр законів Литовського князівства» ХІІІ ст.²⁴. Окрім того, у жодній з публікацій цього періоду не згадувалося, що Ю. С. Виноградський походив із родини священнослужителів, належав до спадкових дворян.

У незалежній Україні відбувається розвиток історичного краєзнавства, поживилися спроби персоніфікації історії. Це зумовило зростання уваги дослідників до особистості та наукового доробку Ю. С. Виноградського. Цінні свідчення про краєзнавця вміщено у нарисі І. Ф. Дяченка, оприлюдненому з нагоди 70-річчя заснування Сосницького краєзнавчого музею імені Ю. С. Виноградського у 1990 р.²⁵ Публікація ґрунтувалася на власних спогадах автора, а також його батька – Ф. М. Дяченка – близького друга та сусіда краєзнавця. Нарис має публіцистичний характер, однак проливає світло на низку маловідомих епізодів з життя дослідника. Особливий наголос у ньому зроблено на нерозумінні, яке відчував Ю. С. Виноградський, особливо наприкінці життя, з боку керівництва музею та місцевої влади.

У 1990 р. побачив світ науковий збірник «Минуле Сосниці та її околиць», у якому кілька публікацій було присвячено Ю. С. Виноградському. М. М. Мірошніченко звернула увагу на його внесок у створення Сосницького краєзнавчого музею, зокрема, навела динаміку збільшення кількості експонатів²⁶. В. В. Ткаченко та Л. В. Ясновська оприлюднили статтю про археологічні дослідження Сосницького краєзнавчого музею на чолі з Ю. С. Виноградським²⁷. О. Є. Черненко дослідила експонат з археологічної колекції²⁸, В. П. Коваленко описав давньоруську зброю, яка містилась у фондах Сосницького краєзнавчого музею²⁹, О. М. Веремейчик звернулася до зібраних Ю. С. Виноградським археологічних матеріалів з с. Баби³⁰. В. М. Малинєвська узагальнила основні напрямки фольклорно-етнографічних студій краєзнавця³¹.

На сучасному етапі дослідники приділяють значну увагу діяльності Ю. С. Виноградського на чолі Сосницького краєзнавчого музею. Про це йдеться, зокрема, у студіях колишнього співробітника районної газети В. Т. Косяненка³², директора Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю. С. Виноградського М. П. Кравченка³³ та колишнього наукового співробітника цього музею Ф. Ф. Іваненка³⁴. М. П. Кравченко повідомляє про постійні контакти Ю. С. Виноградського з провідними вченими, а також про його листування з О. С. Грушевським, яке було знищено у 1937 р. під час арешту краєзнавця³⁵.

У 1990-х–2000-х рр. побачили світ праці ніжинського педагога, музейного працівника, журналіста В. М. Пригоровського, присвячені Ю. С. Виноградському. Одна з його перших публікацій була оприлюднена у 1993 р. в журналі «Народна творчість та етнографія». В. М. Пригоровський виокремив основні напрямки краєзнавчих інтересів дослідника: мовознавство, діалектологія, історія, етнографія і фольклор, археологія, дослідження роду Довженків, проаналізував напрацювання Ю. С. Виноградського по кожному з них³⁶. У 2004 р. побачив світ історико-краєзнавчий нарис В. М. Пригоровського «Залюблений у землю Сіверську», що являє собою єдину систематизовану працю з даної проблеми. Окрім стислої характеристики напрямків наукових досліджень Ю. С. Виноградського, у ній уміщено бібліографію опублікованих та рукописних робіт краєзнавця, а також статей про нього³⁷.

Життєвий шлях та студії Ю. С. Виноградського стали об'єктом досліджень провідних чернігівських науковців: О. Б. Коваленка³⁸, В. В. Ткаченка³⁹, Л. В. Ясновської⁴⁰, які приділяють особливу увагу пам'яткоохоронній та краєзнавчій діяльності краєзнавця⁴¹. О. Б. Коваленко є автором більшості біографічних довідок про Ю. С. Виноградського у енциклопедичних виданнях⁴².

Археологічні дослідження Ю. С. Виноградського неодноразово привертали увагу знаних археологів: О. М. Мельниковської⁴³, О. М. Веремейчик⁴⁴, В. П. Коваленка⁴⁵, Л. В. Ясновської⁴⁶ та інших⁴⁷. Так, О. М. Веремейчик згадувала Ю. С. Виноградського у контексті розвідувальної експедиції І. І. Ляпушкіна на Чернігівщині. Дослідниця відзначила, що І. І. Ляпушкін указував на гарний стан археологічної колекції Сосницького краєзнавчого музею, що, на її думку, було заслугою Ю. С. Виноградського⁴⁸. Л. В. Ясновська навела загальну характеристику археологічних студій краєзнавця, при цьому найбільшу увагу вона приділила давньоруським старожитностям⁴⁹.

У 2010 р. краєзнавці В. М. Пригоровський та П. В. Грищенко впорядкували бібліографічний покажчик Ю. С. Виноградського. Дослідники проаналізували біографію, схарактеризували основні напрямки діяльності історика, навели перелік 88 його публікацій, а також 44 позиції, датованих та 8 недатованих неопублікованих праць⁵⁰. Нині це найбільш повний опублікований перелік студій краєзнавця.

Чимало робіт, присвячених Ю. С. Виноградському, підготував М. П. Адаменко – відомий сосницький поет і прозаїк, член Національної спілки письменників України, лауреат обласних премій ім. Б. Д. Грінченка та М. М. Коцюбинського. Він особисто спілкувався з дослідником наприкінці 1940-х рр., коли навчався у середній школі. У роботах М. П. Адаменка помітно його захоплення Ю. С. Виноградським. Для нього краєзнавець є прикладом громадського сумління, любові до рідного краю⁵¹. Він високо оцінює значення його наукового доробку, в тому числі для сучасних істориків: «Інформація з історії Сосниці Ю. С. Виноградського абсолютно надійна завдяки

його особистій сумлінності і порядності і завдяки тому, що він заглядав у такі першоджерела, які нам і не снилися»⁵².

У 2013 р. побачив світ публіцистичний нарис М. П. Адаменка «Володар казкових скарбів», який містить чимало біографічних матеріалів про Ю. С. Виноградського, його рукописи. Історичні джерела та факти супроводжуються коментарем автора, який часто по-новому трактує певні епізоди життя дослідника. Наприклад, відмову Ю. С. Виноградського від високих посад та наукових звань автор пояснює тим, що за радянської влади краєзнавцю було небезпечно продовжувати кар'єру юриста, яку він розпочав ще у Російській імперії, до того ж, його родина належала до тогочасних почесних громадян міста, а батько був священиком. Зважаючи на це, зауважує письменник, Ю. С. Виноградський обрав найбільш оптимальний шлях, присвятивши подальше життя краєзнавству⁵³. У праці наявні численні авторські відступи: уривки власних творів, спогади про інших дослідників, авторське трактування праць краєзнавця. Крім того, М. П. Адаменко здійснив спробу критичного аналізу студій Ю. С. Виноградського. Так, він схарактеризував роботу краєзнавця «До історії колонізації Середньої Чернігівщини» і навів власне бачення порушених проблем. Наприклад, автор не погоджується з поясненням Ю. С. Виноградським назви топоніму «Убідь» і наводить власне. Студія М. П. Адаменка становить значний інтерес з огляду на багатство джерельної бази, проте визначальною її рисою є помітне захоплення особистістю земляка⁵⁴.

Про Ю. С. Виноградського вміщено інформацію у виданнях, присвячених Сосниці: «Сосницький край у серці України»⁵⁵, «Сосниця і Сосниччина на хвилях віків»⁵⁶, «Сосниця – європейське місто»⁵⁷. У них наведено біографічні дані, у загальних рисах окреслено коло наукових інтересів краєзнавця.

Загальні відомості щодо постаті Ю. С. Виноградського зустрічаються в енциклопедичних виданнях, зокрема, у енциклопедичному довіднику «Чернігівщина»⁵⁸, «Енциклопедії історії України»⁵⁹, «Енциклопедії сучасної України»⁶⁰. Вміщені у них статті характеризують дослідника у контексті його краєзнавчої діяльності та заснованого ним Сосницького краєзнавчого музею.

Інформаційний потенціал студій Ю. С. Виноградського привертає увагу сучасних науковців. Так, до його робіт зверталися І. В. Кондратьєв, П. М. Кулаковський. Вони критично проаналізували наведені ним відомості на підставі інших джерел, вказали на низку неточностей⁶¹. Співробітники Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю. С. Виноградського Т. М. Запорожець⁶², М. М. Мірошніченко⁶³, О. І. Сластьон⁶⁴ використовують праці Ю. С. Виноградського у своїх публікаціях. Крім того, на сучасному етапі дослідники продовжують оприлюднювати його раніше неопубліковані студії⁶⁵.

Відомості про краєзнавця та Сосницький краєзнавчий музей імені Ю. С. Виноградського наявні у мережі Інтернет⁶⁶. Існує кілька публікацій, присвячених власне йому, в тому числі в інтернет-енциклопедіях⁶⁷. Про Ю. С. Виноградського вміщено короткі згадки на туристичних сайтах⁶⁸, при чому його ім'я згадується здебільшого в контексті створеного ним Сосницького краєзнавчого музею. Слід відзначити, що останнім часом обсяг інформації збільшується.

У квітні 2014 р. переможцем районного конкурсу «Перлини Сосниччини» у номінації «Імена славетних земляків» стала робота авторського колективу Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю. С. Виноградського «Ю. С. Виноградський – фундатор і перший директор музею»⁶⁹.

Отже, останнім часом спостерігається тенденція до зростання інтересу до особистості та діяльності Ю. С. Виноградського, свідченням чого є поява нових праць, присвячених краєзнавцю. Втім, життєвий шлях та науковий спадок Ю. С. Виноградського залишаються недостатньо вивченими. Його життєпис понині містить чимало «білих плям», зокрема, мало відомо про арешт Ю. С. Виноградського органами НКВС у 1938 р. Суперечливі оцінки містять праці радянських та сучасних авторів про його діяльність на останньому етапі життя. На сьогодні відсутнє комплексне дослідження наукового доробку краєзнавця. Значна частина студій дослідника зберігається у рукописах у фондах Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю. С. Виноградського і

потребує систематизації. Саме тому детальне вивчення усіх етапів життєвого шляху дослідника є важливим завданням сучасних науковців.

1. Державний архів Чернігівської області, ф. Р–593, оп. 1, спр. 314, арк. 1–1 зв.
2. Коваленко О. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20–30-х рр. / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106.
3. Линюк Л. «Працю я поставив в основу життя» / Л. Линюк // Деснянська правда. – 1990. – 14 липня. – С. 4.
4. Дрозд В. Подих віків / В. Дрозд // Комсомолец Чернігівщини. – 1961. – 16 липня.
5. Єдомаха І. Найстаріший краєзнавець області / І. Єдомаха // Деснянська правда. – 1960. – 23 жовтня. – С. 2.
6. Лав'юк Д. Сосницькому краєзнавчому музею 35 років / Д. Лав'юк // Червоний прапор. – 1955. – 30 червня. – С. 2; Лав'юк Д. Краєзнавчому музею – сорок років / Д. Лав'юк // Деснянська правда. – 1960. – 6 липня. – С. 2; Лав'юк Д. Музей – скарбниця культури / Д. Лав'юк // Червоний прапор. – 1958. – 12 січня. – С. 2.
7. Мишастий М. Слід на землі / М. Мишастий // Деснянська правда. – 1965. – 14 вересня. – С. 4.
8. Петров В. П. Краєзнавець Ю. С. Виноградський / В. П. Петров // Український історичний журнал. – 1966. – №1. – С. 116–117.
9. Проценко О. Людина невичерпних знань і енергії / О. Проценко // Червоний прапор. – 1959. – 4 листопада.
10. Решедько Н. Вірність / Н. Решедько // Деснянська правда. – 1973. – 19 квітня. – С. 4; Решедько Н. Життя, присвячене народу / Н. Решедько // Колгоспна правда. – 1963. – 24 грудня; Решедько Н. З любов'ю до Батьківщини / Н. Решедько // Радянський патріот. – 1973. – 28 квітня. – С. 4; Н. Решедько. Мільйон відвідувачів / Н. Решедько // Деснянська правда. – 1971. – 16 листопада. – С. 2; Решедько Н. Син краю наддеснянського / Н. Решедько // Літературна Україна. – 1964. – 5 травня. – С. 4.
11. Сорока І. Л. Слово про ентузіаста-краєзнавця / І. Л. Сорока // Народна творчість та етнографія. – 1964. – С. 58–60.
12. Халімоненко В. В Сосницькому музеї / В. Халімоненко // Червоний прапор. – 1946. – 8 серпня. – С. 2.
13. Дрозд В. Подих віків / В. Дрозд // Комсомолец Чернігівщини. – 1961. – 16 липня.
14. Решедько Н. Вірність / Н. Решедько // Деснянська правда. – 1973. – 19 квітня. – С. 4; Решедько Н. Життя, присвячене народу / Н. Решедько // Колгоспна правда. – 1963. – 24 грудня; Решедько Н. З любов'ю до Батьківщини / Н. Решедько // Радянський патріот. – 1973. – 28 квітня. – С. 4.
15. Проценко О. Людина невичерпних знань і енергії / О. Проценко // Червоний прапор. – 1959. – 4 листопада.
16. Єдомаха І. Найстаріший краєзнавець області / І. Єдомаха // Деснянська правда. – 1960. – 23 жовтня. – С. 2.
17. Сорока І. Л. Слово про ентузіаста-краєзнавця / І. Л. Сорока // Народна творчість та етнографія. – 1964. – С. 59–60.
18. Мишастий М. Слід на землі / М. Мишастий // Деснянська правда. – 1965. – 14 вересня. – С. 4.
19. Сорока І. Л. Слово про ентузіаста-краєзнавця / І. Л. Сорока // Народна творчість та етнографія. – 1964. – С. 58–60.
20. Петров В. П. Краєзнавець Ю. С. Виноградський / В. П. Петров // Український історичний журнал. – 1966. – №1. – С. 116.
21. Петров В. П. Краєзнавець Ю. С. Виноградський / В. П. Петров // Український історичний журнал. – 1966. – №1. – С. 116–117.
22. Бандура П. Сосницькому музею 30 років / П. Бандура. // Деснянська правда. – 1950. – 8 січня. № 6. – С. 4; Чернігівщина: Путівник [упор. А. Левенко та ін.]. – К.:

Облвидав, 1962. – С. 2, 128–129.; Чернігівщина: Путівник-довідник [ред. С. Г. Назаренко]. – К.: Політвидав України, 1967. – С. 96.

23. Дрозд В. Подих віків / В. Дрозд // Комсомолец Чернігівщини. – 1961. – 16 липня; Решедько Н. Вірність / Н. Решедько // Деснянська правда. – 1973. – 19 квітня. – С. 4; Решедько Н. З любов'ю до Батьківщини / Н. Решедько // Радянський патріот. – 1973. – 28 квітня. – С. 4; Решедько Н. Життя присвячене народу / Н. Решедько // Колгоспна правда. – 1963. – 24 грудня.

24. Бойко В. М. Сосниця – європейське місто / В. М. Бойко, В. М. Пригоровський – Чернігів, 2010. – С. 56.

25. Дяченко І. Творець відкритої книги / І. Дяченко // Радянський патріот. – 1990. – 19 червня. – С. 2; 26 червня. – С. 3; 5 липня. – С. 3; 12 липня. – С. 3; 19 липня. – С. 3.

26. Мірошниченко М. М. Сосницькому краєзнавчому музею – 70 років / М. М. Мірошниченко // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 4–5.

27. Ткаченко В. В. Ю. С. Виноградський про археологічні роботи Сосницького історико-краєзнавчого музею (1920–1955 рр.) / В. В. Ткаченко, Л. В. Ясновська // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 14–15.

28. Черненко О. Скарб скіфського часу в Сосницькому музеї // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 15–16.

29. Коваленко В. П. Давньоруська зброя в фондах Сосницького краєзнавчого музею // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 39–47.

30. Веремейчик О. М. Давньоруське селище «Баба» біля с. Жовтневе // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 47–49.

31. Малиневська В. М. Ю. С. Виноградський як фольклорист і етнограф / В. М. Малиневська // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 88–89.

32. Косяненко В. До 75-річчя від дня заснування Сосницького краєзнавчого музею / В. Косяненко // Радянський патріот. – 1995. – 1 липня. – С. 2; Косяненко В. Заради справедливості / В. Косяненко // Радянський патріот. – 2 серпня. – 1990. – С. 3; Косяненко В. Музей-іменинник / В. Косяненко // Радянський патріот. – 8 липня. – 1995. – С. 4; Косяненко В. Скарбниця історії краю / В. Косяненко // Радянський патріот. – 1 липня. – 1995. – С. 2.

33. Кравченко В. П. Сосницький краєзнавчий музей та роль Ю. С. Виноградського у його створенні / В. П. Кравченко // Скарбниця української культури. – Чернігів, 1996. – С. 90–91; Кравченко М. Сосницький краєзнавчий музей / М. Кравченко // Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005 [авт.-упорядн. І. Корбач, В. Устименко]. – К., 2004. – С. 452, 454; Кравченко М. Ходив і в сусідні повіті... / М. Кравченко // Радянський патріот. – 1993. – 24 квітня. – С. 4;

34. Іваненко Ф. Краєзнавчий – функціонує / Ф. Іваненко // Радянський патріот. – 1999. – 15 травня. – С. 2.

35. Кравченко М. Сосницький краєзнавчий музей / М. Кравченко // Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005 [авт.-упорядн. І. Корбач, В. Устименко]. – К., 2004. – С. 452, 454.

36. Пригоровський В. Народнознавчі дослідження Юрія Виноградського / В. Пригоровський // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 4. – С. 23–31.

37. Пригоровський В. Залюблений у землю Сіверську (Ю. С. Виноградський): [історико-краєзнавчий нарис] / В. Пригоровський. – Чернігів, 2004. – 56 с.

38. Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко // Енциклопедія сучасної України. Т. IV. – К., 2005. – С. 428; Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко, Л. В. Ясновська // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К, 1991. – С. 335–336; Коваленко О. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20–30-х рр. / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106–107; Коваленко О. Б. Нововиявлені документи з історії Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського / О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко // Скарбниця української культури. – Чернігів, 1996. – С. 6–13; Коваленко О. Неопублікована студія Юрія Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова / О. Коваленко, Л. Ясновська // Скарбниця української культури.

– Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 167–171; Коваленко О. Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки. Еволюція, спадщина / О. Коваленко // Україна на порозі ХХІ ст.: актуальні питання історії. – К., 1999. – С. 11–16; Коваленко О. Б. Сосницьке науково-дослідне товариство / О. Б. Коваленко, В. О. Дятлов // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 87–88; Коваленко О. [Про Ю. С. Виноградського] / О. Коваленко // Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005 [авт.-упорядн. І. Корбач, В. Устименко]. – К., 2004. – С. 284, 286.

39. Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожиттєве двадцятиріччя / В. В. Ткаченко. – К., 2007. – С. 120–122; Ткаченко В. В. Ю. С. Виноградський про археологічні роботи Сосницького історико-краєзнавчого музею (1920–1955 рр.) / В. В. Ткаченко, Л. В. Ясновська // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 14–15; Ткаченко В. В. Музеї Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х років / В. В. Ткаченко // Скарбниця української культури. – Чернігів, 1996. – С. 88–89; Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко, Л. В. Ясновська // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – С. 335–336.

40. Ясновська Л. В. Ю. С. Виноградський – дослідник давньоруських старожитностей Чернігівщини // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. – Чернігів, 2012. – С. 364–367; Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко, Ткаченко В. В., Ясновська Л. В. // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – С. 335–336; Коваленко О. Неопублікована студія Юрія Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова / О. Коваленко, Л. Ясновська // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 167–171.

41. Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко // Енциклопедія сучасної України. Т. IV. – К., 2005. – С. 428; Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко, Л. В. Ясновська // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – С. 335–336; Коваленко О. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20–30-х рр. / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106–107; Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше пожиттєве двадцятиріччя / В. В. Ткаченко. – К., 2007. – 215 с.; Ткаченко В. В. Ю. С. Виноградський про археологічні роботи Сосницького історико-краєзнавчого музею (1920–1955 рр.) / В. В. Ткаченко, Л. В. Ясновська // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 14–15; Ясновська Л. Старожитності IX–XIII ст. Мізинської округи / Л. Ясновська // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 30–34; Пригоровський В. Залюблений у землю Сіверську (Ю. С. Виноградський): [історико-краєзнавчий нарис] / В. Пригоровський. – Чернігів, 2004. – 56 с.

42. Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко // Енциклопедія сучасної України. Т. IV. – К., 2005. – С. 428; Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко, Ткаченко В. В., Ясновська Л. В. // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – С. 335–336; Коваленко О. [Про Ю. С. Виноградського] / О. Коваленко // Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005 [авт.-упорядн. І. Корбач, В. Устименко]. – К., 2004. – С. 284, 286.

43. Мельниковська О. М. Могильник юхнівської культури та середньовічне поселення на Чернігівщині / О. М. Мельниковська // Археологія. – К., 1977. – № 24. – С. 60–68.

44. Веремейчик О. М. Давньоруське селище «Баба» біля с. Жовтнєве // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 47–49; Веремейчик О. Розвідувальна експедиція І. І. Ляпушкіна 1947 р. на Чернігівщині / О. Веремейчик // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 40–47.

45. Коваленко В. П. Давньоруська зброя в фондах Сосницького краєзнавчого музею // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 39–47.

46. Ясновська Л. В. Ю. С. Виноградський – дослідник давньоруських старожитностей Чернігівщини // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. – Чернігів, 2012. – С. 364–367; Ясновська Л. Старожитності IX–XIII ст. Мізинської округи / Л. Ясновська // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 30–34.

47. Mark B. Shchukin. New finds of «kronenhalsringe» in the Chernigov region, Ukraine and some problems of their interpretation / Mark B. Shchukin, Tat'jana P. Val'kova, Yuri Yu. Shevchenko // *Acta Archaeologica*. – 1992. – Vol. 63. – P. 39, 56.
48. Веремейчик О. Розвідувальна експедиція І. І. Ляпушкіна 1947 р. на Чернігівщині / О. Веремейчик // *Сіверянський літопис*. – 2008. – № 6. – С. 45.
49. Ясновська Л. В. Ю. С. Виноградський – дослідник давньоруських старожитностей Чернігівщини / Л. В. Ясновська // *Матеріальна та духовна культура Південної Русі*. – Чернігів, 2012. – С. 364–367; Ясновська Л. Старожитності IX–XIII ст. Мінської округи / Л. Ясновська // *Сіверянський літопис*. – 2008 – № 6. – С. 30–34.
50. Юрій Степанович Виноградський: (бібліографічний покажчик) / [упоряд. В. М. Пригоровський, П. В. Грищенко; наук. ред. О. Б. Коваленко]. – Чернігів, 2010. – 39 с.
51. Сосниця і Сосниччина на хвилях віків [авт.-упорядн. М. П. Адаменко та ін.]. – К., 2005. – С. 4–5; Сосницький край у серці України [М. П. Адаменко, Ф. Ф. Іваненко, О. І. Сластьон та ін.]. – Харків, 2005. – С. 3–5.
52. Сосницький край у серці України [М. П. Адаменко, Ф. Ф. Іваненко, О. І. Сластьон та ін.]. – Харків, 2005. – С. 5.
53. Адаменко М. П. Володар казкових скарбів (слідами Ю. С. Виноградського) / М. П. Адаменко. – Ніжин, 2013. – С. 12.
54. Адаменко М. П. Володар казкових скарбів (слідами Ю. С. Виноградського) / М. П. Адаменко. – Ніжин, 2013. – 288 с.
55. Сосницький край у серці України [М. П. Адаменко, Ф. Ф. Іваненко, О. І. Сластьон та ін.]. – Харків, 2005. – С. 3–6, 135–137.
56. Сосниця і Сосниччина на хвилях віків [авт.-упорядн. М. П. Адаменко та ін.]. – К., 2005. – С. 127–137.
57. Бойко В. М. Сосниця – європейське місто / В. М. Бойко, В. М. Пригоровський. – Чернігів, 2010. – С. 32, 53–56.
58. Чернігівщина: енциклопедичний довідник [ред. А. В. Кудрицького]. – К., 1990. – С. 334, 764.
59. Скрипник П. І. Виноградський Юрій Степанович / П. І. Скрипник // *Енциклопедія історії України: В 5 т. [редкол.: В. А. Смолій]* – Т. 1.: А–В. – К., 2003. – 688 с.
60. Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко // *Енциклопедія сучасної України*. Т. IV. – К., 2005. – С. 428.
61. Кондратьєв І. В. Під Литвою, Москвою та Польщею / І. В. Кондратьєв. – Чернігів, 2005. – С. 5, 8, 10, 14, 17 – 18, 20, 28; Кондратьєв І. В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І. В. Кондратьєв. – Чернігів, 2014. – С. 50, 61, 78, 127, 142; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 11, 17, 19, 22, 34, 49, 451.
62. Запорожець Т. Гостинно запрошуємо до нашого музею / Т. Запорожець // *Вісті Сосниччини*. – 2006. – 27 травня. – С. 6; Запорожець Т. Кобзарство на Сосниччині / Т. Запорожець // *Вісті Сосниччини*. – 2007. – 21 липня. – С. 6.
63. Мірошніченко М. М. Історія Сосницького літературно-меморіального музею О. П. Довженка / М. М. Мірошніченко // *Скарбниця української культури*. – Чернігів, 1996. – С. 90–91; Мірошніченко М. Забутими сторінками / М. Мірошніченко // *Радянський патріот*. – 1991. – 21 травня. – С. 3; Мірошніченко М. М. Сосницькому краєзнавчому музею – 70 років / М. М. Мірошніченко // *Минуле Сосниці та її околиць*. – Чернігів, 1990. – С. 4–5; Мірошніченко М. Виноградський Ю. С. – фундатор і перший директор музею / М. Мірошніченко // *Сосниця і Сосниччина на хвилях віків* [за ред. Адаменка М. П. та ін.]. – К., 2005. – С. 127–137.
64. Сластьон О. Літописна Сосниця / О. Сластьон // *Радянський патріот*. – 1997. – 26 березня. – С. 4; Сластьон О. Ю. С. Виноградський – фольклорист і етнограф / О. Сластьон // *Радянський патріот*. – 1996. – 27 липня. – С. 4.
65. Кравченко М. Ненадруковані розвідки Ю. Виноградського / М. Кравченко // *Сіверянський літопис*. – 1995. – № 4. – С. 136–138.
66. Виноградський Юрій Степанович // Режим доступу: <http://sosnrr.gov.ua/>

news/item/335-vynohradskyi-yurii-stepanovych.

67. Виноградський Юрій Степанович // Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>; http://history.org.ua/?termin=Vynohradskyj_Ju.

68. Режим доступу: <http://museum.cult.gov.ua/sosnytskyj-krajeznavchyj-muzej-im-yu-s-vynohradsko-ho/>.

69. Плющ Л. Нагороди – переможцям конкурсу / Л. Плющ // Вісті Сосниччини. – 2014. – 26 квітня. – С. 1.

В статтє схарактеризована историография жизненного пути и научного наследия сосницького краєведа Ю. С. Виноградського. Виділені основні періоди дослідвальної роботи историка: советський и сучасний, указанні особливості кожного из них. Указано на відсутність комплексного дослідження його біографії и наукових дослідвень.

Ключеві слова: Ю. С. Виноградський, историография, Сосницький краєведческий музей им. Ю. С. Виноградського, охорона пам'ятників старини, краєведење.

Natalia Bojko

The historiography of the lifepath and scientific works of Yu. Vynohrads'kyi

The article characterizes historiography of the lifepath and scientific works of Yu. Vynohrads'kyi – regional ethnographer from Sosnytsia. The basic periods of historiography: soviet and modern are distinguished; the main features of each of them are indicated.

The majority of soviet period work sare not very large, written in publicistic style. They in general highlight biography of Yu. Vynohrads'kyi, the main directions of his scientific work, the activities connected with foundation of Sosnytsia Regional Ethnography Museum. But some publications of this period have ideological misrepresentations.

After proclamation of independence of Ukraine the interest to the personality and scientific works of Yu. Vynohrads'kyi has been increasing. His name is always mentioned with events connected with Sosnytsia Regional Ethnography Museum that was named after Yu. Vynohrads'kyi in 1993. Modern scientists use Yu. Vynohrads'kyi's works in archeology, local history, ethnography, dialectology and in their scientific investigations. Nevertheless, his lifepath still has many «white spots».

Thus, the absence of complex investigation of biography and scientific studios of the researcher is emphasized.

Keywords: Yu. Vynohrads'kyi, historiography, Sosnytsia Regional Ethnography Museum after Yu. Vynohrads'kyi, preservation of monuments activity, ethnography.

ЮВІЛЕЇ

УДК 37(09)(477.51) «1932/1933»

*До 100-річчя Чернігівського національного
педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*

Анатолій Боровик

М. О. МІРОШНИЧЕНКО – ОДИН З ДВАДЦЯТИ КЕРІВНИКІВ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Увазі читача пропонуються маловідомі сторінки історії Чернігівського інституту соціального виховання початку 30-х років XX ст. Мова йде про короткий період управління вузом М. О. Мірошніченком.

Ключові слова: Чернігівський інститут соціального виховання, педагогічний інститут, М. О. Мірошніченко, організація навчального процесу, педагогічна і виробнича практика.

В історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка за час його майже столітньої діяльності відбулося багато змін в організації освітнього процесу студентів, у формуванні матеріальної бази закладу, в його структурі. Змінювалися також і його керівники. У даній статті мова піде про короткий період управління інститутом Миколою Олександровичем Мірошніченком, діяльність якого як керівника навчальним закладом не висвітлювалася в історичній літературі.

Народився він у с. Іванівка Вовчанського повіту на Харківщині 24 грудня 1881 р. Ці дані з біографії Миколи Олександровича знайдені нами в особовій справі, яка зберігається у Державному архіві Чернігівської області. І хоч у ній 33 сторінки, але особового листка обліку кадрів та автобіографії немає. Відсутність саме цих матеріалів є характерною особливістю для архівних документів періоду 30-х років XX століття. У справі збереглися накази про призначення на посаду, розпорядження про різного роду відрядження, але потрібної інформації про особу в ній бракує. Не виявлено його особової справи і у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління у м. Києві.

Проте у колишньому обласному партійному архіві, а нині у корпусі №2 державного архіву Чернігівської області нами знайдено особові листки з обліку управлінських кадрів області, в тому числі й особовий листок М. О. Мірошніченка, заповнений ним особисто 4 жовтня 1933 р. З нього ми дізнаємося, що за соціальним походженням він із селян-бідняків. Батьки його мали один земельний наділ 2,75 десятини, а заняттям їх були сільськогосподарські роботи по найму.

Початкову освіту Микола здобув у с. Іванівці у двокласному училищі. З 1901 до 1904 року навчався у Вовчанській учительській семінарії. Учительський інститут він нібито закінчив екстерном у 1912 р. у Білгороді, причому місце навчання написано нерозбірливо, а час вступу до інституту не вказаний. Потім він навчався один рік ще у

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

якомусь навчальному закладі у м. Харкові, але його не закінчив. Цей запис зроблено теж нерозбірливо, але прочитати можна, що він його не закінчив. Крім того, він навчався один рік у Харківському інституті марксизму-ленінізму, до якого вступив у 1930 р. напередодні реформування його в університет червоної професури, але його теж не закінчив. Проте Микола Олександрович у особистому листку вказував, що мав вищу освіту, хоч підтвердження цього ми не знаходимо.

Трудовий стаж його був започаткований у Вовчанській повітовій школі грамоти, де перебував один рік на посаді вчителя. Згодом протягом року працював табельщиком на цукроварні. З 1901 до 1904 року навчався у Вовчанській учительській семінарії. Наступні вісім років з 1904 до 1912 року виконував обов'язки учителя двокласної Гаєвської школи на Харківщині. Потім сім років завідував двокласною школою у с. Філіповка. З 1920 р. до 1923 р. працював головою профбюро у м. Лебедині, а з 1923 до 1924 року очолював Лебединський виконавчий комітет. Протягом чотирьох років з 1924 до 1928 року керував профспілкою «Робос» у м. Сумах, одночасно працював членом правління окружної профради. З 1928 до 1930 років перебував на посаді інспектора у Прилуцькому окружкомі освіти, а протягом наступних двох років був директором Прилуцького педтехнікуму [1, арк. 124-125].

2 липня 1932 р. наказом Наркома освіти України Миколу Олександровича Мірошниченка було призначено на посаду директора Чернігівського інституту соціального виховання, а 10 липня він мав приступити до роботи. 11 липня ним був підписаний перший наказ по інституту, де зазначалося про те, що він «вступив до виконання обов'язків директора ЧІСВ і прийняв усі справи» [2, арк. 2].

Приступивши до роботи, йому довелося керувати виконанням ремонтних робіт. Обсяг їх був достатньо великим, адже інституту на той час належало кілька приміщень. Основне навчальне помешкання за тодішньою адресою по вул. Леніна, 5 (нині в ньому розміщений кооперативний технікум) потребувало побілки аудиторій та кабінетів, а також фарбування підлоги та вікон. Особливо значних матеріальних затрат потребував ремонт недіючої системи парового опалення.

У будинку по вулиці Селюка, 34 (колишнє помешкання духовної семінарії) на першому поверсі було кілька кімнат гуртожитку, бібліотека, магазин, їдальня, на другому – навчальні лабораторії, кабінети та аудиторії, а на третьому поверсі теж знаходився гуртожиток. Саме це приміщення потребувало найбільшого обсягу ремонтних робіт. Потрібно було відремонтувати водопровід та каналізацію, опалення, двері й вікна, провести побілку кімнат та коридорів, а також ремонт фасаду будови та даху.

Потребували ремонту також і менші за площею приміщення, в яких були розміщені майстерні інституту й квартири викладачів і службовців. Це приміщення по вул. Леніна, 7, Пушкіна, 3 і 5. Проте до початку навчального року встигли провести лише капітальний ремонт кухонь, фарбування й побілку кімнат і коридорів у гуртожитку, а також часткову побілку лабораторій у приміщенні по вул. Селюка, 34. Решту ремонтних робіт проводили вже у вересні місяці [3, арк. 16].

Керівництво інституту змогло також забезпечити гуртожиток ліжками і столами, але не вистачало тумбочок та шаф для одягу. Для майбутнього опалювального сезону було заготовлено 500 т торфу й 60 м³ дров. Отже, новопризначеному директору довелося прикласти значних зусиль для підготовки інституту до нового навчального року.

Деякі проблеми виникли напередодні 1 вересня з набором випускників шкіл для навчання в інституті. Причиною цього було те, що значна частина учнів трудових семирічних шкіл мала дуже низький рівень знань й не бажала далі продовжувати навчання. Ось тому наприкінці серпня 1932 р. до приймальної комісії було подано всього 8 заяв випускників шкіл [4, арк. 16 зв.]. Проте основна їхня кількість зараховувалася до інституту без екзаменів. Це були випускники робітничих факультетів, профшкіл, педагогічних шкіл, курсів підготовки та дво-трирічних педкурсів, тобто тих, хто мав кращу підготовку для навчання в інституті. Тому плани прийому абітурієнтів виконувались.

Певні зміни в організації навчального процесу відбулися в зв'язку з прийняттям постанов ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» від 5 вересня 1931 р. та «Про

навчальні програми та режим у початковій та середній школі» від 25 серпня 1932 р. Особлива увага в цих документах була звернута на підвищення ідейно-політичного рівня навчального процесу, загальної освіти й педагогічної майстерності учителя.

З липня місяця, тобто з часу призначення на керівну посаду, Миколі Олександровичу довелося також займатися питаннями формування навчального плану на новий навчальний рік. До 28 серпня цю роботу було завершено і доведено до відома кожного викладача його навчальне навантаження.

Традиційними для радянського часу були звіти трудових колективів та інші публікації у пресі про успішне виконання ними постанов партії і уряду. Так, чернігівська газета «Червоний стяг» 23 жовтня 1932 р. писала, що центральним питанням у роботі партійної організації інституту стала мобілізація комуністів, комсомольців і безпартійних студентів та викладачів на виконання постанов ЦК ВКП(б) про школу, на перегляд навчальних планів і програм, поліпшення навчальної і виховної роботи. Варто зауважити, що викладачів інституту, членів партії, на той час було всього сім та один член комсомольської організації.

Далі в статті мова йшла про те, що «як наслідок виконання партійних постанов» була підвищена успішність студентів, поліпшилося їхнє побутове обслуговування, викладачі і студенти почали брати активну участь у господарсько-політичних кампаніях на селі.

Проте не обійшлося у статті і без недоліків. Говорилося про виявлені недоліки у викладанні історії України, історії ВКП(б), історії народного господарства, політекономії та інших дисциплін [5, с. 24].

Напередодні навчального року протягом п'яти днів проходила настановча конференція з педагогічної практики найбільш підготовлених студентів другого та третього курсів для роботи учителями-предметниками у школах, де були вакантні посади вчителів. За направленням Наркомату освіти студенти здебільшого виїхали до Київської області [6, арк. 17].

Протягом навчального року як викладачам, так і студентам доводилося не лише навчатися, а й виконувати деякі громадсько-політичні роботи. Вони виїздили до сіл області у справах ліквідації неписьменності, для обміну комсомольських квитків, на весняно-польові роботи та на виконання інших справ. Так, у березні 1933 р. відряджено було 60 студентів, а у квітні й травні – по 95 чоловік. Специфікою того часу було шефство навчальних закладів над окремими селами. Так, інститут соціального виховання шефствував над селами Іванівка та Куликівка. У квітні місяці до цих населених пунктів було відряджено по три бригади для виконання посівної кампанії та проведення масово-політичної роботи. У ході «антипасхальної кампанії» було прочитано 36 лекцій та доповідей жителям цих населених пунктів, випущено протягом двох місяців у Іванівці 40, а у Куликівці 22 стінні газети. Для проведення лекційної пропаганди викладачі інституту виїздили по селах області. З цією метою ними було витрачено на відрядження 152 дні, а з метою підвищення кваліфікації учителів області викладачі інституту витратили 34 робочі дні протягом навчального року [7, арк. 18].

Цікаву інформацію ми отримуємо зі звітів студентів про проходження педагогічної практики. Так, студент третього курсу Панас Іванович Овсієнко проходив педпрактику в с. Макошино Менського району. Викладав суспільствознавство і географію. У школі було 350 учнів, які навчались у 10 групах – класах (4 групи – молодший комплект і 6 – старший). Школа знаходилась у трьох не пристосованих для навчально-виховної роботи будівлях. Педколектив був невеликий, усього 14 учителів, два з них мали вищу освіту, три – незакінчену вищу, сім – середню і два – нижчу, тобто – початкову [8, арк. 6].

У своїй навчальній діяльності Панас Іванович використовував такі методи: лекції, бесіди, лабораторні роботи, екскурсії. Контроль за роботою учнів здійснював шляхом письмових робіт, контрольних запитань, спостереження за учнями. Як писав у своєму звіті студент, підготовка до лекцій займала дуже багато часу – до чотирьох годин щодня. Підручниками користувався лише тими, що отримав в інституті. Для

роботи з відстаючими учнями він створив бригаду з кращих школярів, які допомагали учителю в роботі з невстигаючими.

У виховному плані проводив доповіді й бесіди з учнями, а також виступав перед батьками з різних питань. Керував також гуртком поточної політики, а в селі брав участь в усіх політичних кампаніях. Студент також керував партійною школою при залізниці та проводив доповіді з політичних питань у сільбуді.

На думку практиканта недовіками в організації педпрактики було те, що в селі неможливо було дістати підручники з історії, які були відсутні у бібліотеці, тому проблеми у нього виникли у викладанні історії західних країн. Такої дисципліни Панас Іванович не вивчав у інституті [9, арк. 6].

Аналізуючи звіти студентів-практикантів, приходимо до висновку, що значну частину часу студенти використовували для роботи у сільській громаді. Вони брали участь в усіх кампаніях, які проводилися на селі: хлібо- та овочезаготівлях, виконання промфінплану та інших. Обов'язково студент мав читати лекції та проводити бесіди серед селян з політичних і поточних проблем. Студенти вказували, що за півроку практики їм довелося, крім навчальної роботи, виконувати багато різних видів громадської роботи. Так студент С. М. Фесенко, який проходив практику у с. Андріївка Чернігівського району, вважав, що як на шкільну, так і громадську роботу йому доводилося витрачати по 6 – 7 годин кожного дня на кожен вид роботи.

Напередодні 1933-1934 навчального року інститут втратив своє основне приміщення (нині у ньому кооперативний технікум). Обласна влада передала його новоутвореній вищій комуністичній сільськогосподарській школі. Навіть ставилося питання про переведення інституту до м. Конотопа. Проте його залишили в м. Чернігові. Підготовка навчального корпусу по вул. Селюка, 34, яке потребувало значного ремонту, затягнулась, і тому початок навчального року розпочався лише в другій половині вересня. Причому система опалення так і не була відремонтована. У зв'язку із зменшенням навчальних площ умови роботи студентів значно погіршилися.

Однією з позитивних змін, що відбулася напередодні навчального року, була реорганізація інституту в педагогічний з фізико-математичним, мовно-літературним, історико-економічним й хіміко-біологічним факультетами з чотирирічним терміном навчання. Але інститут не був повною мірою забезпечений викладачами. Такі дисципліни, як історія СРСР, історія техніки, шкільна гігієна та деякі інші, зовсім не викладались [10, с. 25].

Про початок 30-х років у своїх спогадах описав Іван Сочивець, український письменник-гуморист, уродженець с. Лебедівка Козелецького району. У статті «Чернігів, Селюка, 34», опублікованій у газеті «Деснянська правда» 5 серпня 1984 р., він описав події п'ятидесятирічної давнини. Саме в 1933 – 1934 навчальному році розпочалося його навчання у Чернігівському педагогічному навчальному закладі. Він згадує:

«1933-й, 1934-й! Для нинішніх студентів того ж ЧПІ – то вже далека історія, яку треба вивчати, а то й «зубрити» за підручниками... А ми, діти села й міста, рвалися до науки, і хоч наука та була для багатьох у рідному Чернігові, до якого сорок чи там вісімдесят кілометрів, але на той час – то зовсім неблизький світ. Бо ні асфальтових доріг, ні автобусів, а тим більше власних «Жигулів» чи бодай «Запорожця». Для щасливчиків – пароплав по Десні, для декого залізниця, а для решти – коні, воли, а чи не найкраще – молоді пружні ноги у черевиках «скороход».

Як приємно дивитися на нинішніх студентів, що і красиво зодягнені, і книжки носять в портфелях та «дипломатах», і гаманці мають хоч з якимось там «капіталом», подарованим батьками, і живуть у затишних гуртожитках, на навчання дістаються не на волах чи конях, і... Скільки тих «і» можна б назвати, зіставляючи студента сьогоднішнього з тим, якому пролунав перший дзвінок в ЧПІ нині вже далекого 1933-1934 навчального року! І цьому треба тільки радіти.

Пам'ятаю, навчальні аудиторії інституту і гуртожиток містилися в тому ж будинку. Тут же, в підвалах, їдальня, маленький продовольчий магазин, де ми одержували по 600 грамів хліба на день. По картках. Селилися студенти по 15–20 чоловік в кімнаті. Спали на вузьких залізних ліжках, на солом'яних матрацах, а часто й на

подушках, теж набитих соломю. Поміж ліжками — вузенькі тумбочки. Під ліжками плетені з лози чи зроблені з фанери чемодани. В чемоданах здебільшого домоткана й домошита білизна з цупкого селянського полотна та якась там крамна сорочина для відвідування лекцій і виходу в місто.

Перший курс хіміко-біологічного факультету, в якому я навчався, був не однорідним як за віком студентів, так і за їх підготовкою та культурним рівнем. Від нас, селюків, контрастно відрізнялися випускники міських шкіл. Особливо чернігівці. Нам, приїжджим, бідно зодягненим та й «не зовсім отесаним», було приємно і заздрісно дивитися, як важко і децю гордовито заходили в аудиторію Тамара Бадай, Ольга Хлібик, Ліпа (Олімпіада) Воробйова, Ніна Яценко, Надія Дока та інші. З чернігівців лише Володя Салко, єдиний хлопець з місцевих, був для нас простим, децю навіть грайливо «демократичним». Мав цей хлопець одну рису, яка часом нас, ще зелених хлопчаків, децю дивувала: він часто і з першого ж знайомства закохувався у дівчат, боляче переживав свої поразки, знову шукав любові, клявся нам, що все гаразд, а через тиждень-два приходив до гуртожитку, щоб виплакати свої болі.

Старші серед нас за віком були ті, хто вже встиг попрацювати в школі, а тепер прийшов завершити освіту. Ці товариші, зокрема Дмитро Дериведмідь, Іван Сергієнко, Третяк, Крючкова, трималися трохи особняком. Але, де треба було, виявляли до нас своє наставництво. З тактом і добрими намірами.

Дівчата, що приїхали з сіл, виглядали скромніше від міських, але скоро прилучилися до тодішньої моди. Хоч на той час рівна суконька, біла кофтина, а на ногах лосеві балетки та шкарпетки — ото й усе модне вбрання. Чи не найпоширенішим одягом, щось на зразок форми, для тодішньої молоді, були сині, зелені, голубі майки з білими комірцями. В тих майках було щось близьке до спартанства.

В нашій групі переважали дівчата. Веселі, дзвінкоголосі, метушливі й хазяйновиті. Ніна Суржик, Галина Дубина, Варя Підвербна, Поля Двоежон, Проня Куцак, Людмила Рева, Галя Лавріненко, Лідія Садівнича, Поля Смолко, Марія Галушко та інші швидше, ніж ми, хлопці, увійшли в ритм навчальної роботи, створили собі кращий побут, ви-переджаючи нас в усьому.

Хлопці, пам'ятаю, довго не могли розпрощатися з сільськими навиками, децю тугіше вживалися в міську атмосферу. Не можу забути, як я і мій новий товариш з Менського району Степан Оліфіренко залишили в гуртожитку стареньке своє взуття і босоніж подалися до міста. Далеко, правда, не зайшли. При виході нас зустрів сам директор (тоді ще ректором не називали). Він зупинив нас, хмикнув собі під ніс і запитав, куди це ми чимчикуємо. Одержавши щирю й прямолінійну відповідь, що маємо намір піти в місто, директор лагідно висповідав нас і зажадав повернення. Нас це не стільки налякало, скільки здивувало. Адже того часу босих людей ходило по місту чимало. В основному приїжджих з села. Це для нас теж був урок. Урок елементарної культури. Стверджую, що відтоді я і мій друг Степан Оліфіренко (нині кандидат хімічних наук) босоніж на людях більше не показувались. Окрім, звичайно, пляжу.

Я децю акцентую увагу на побуті. Роблю це навмисно, адже побут і матеріальні статки — немаловажний фактор в освіті молоді. Тепер, коли я спостерігаю, як обідають студенти, що готують на кухні в чудових гуртожитках, як зодягаються і чим цікавляться, то тільки зітхаю. З радощів і подиву. Навіть не уявляю, як би колись вчилися ми, маючи такі прекрасні умови. Я вже гадував про 600 грамів хліба. Тепер, коли до хліба є ще й молоко, м'ясо, масло, варення, овочі, ласощі, 600 грамів, можливо й багато. А тоді, в далекі тридцять роки, грамів тих на хлопця чи дівчину було малува-то. Правда, у нас, студентів ЧПІ, був чудовий і надійний рятівник: пюре-настильний завод, що завжди димів трубою тут-таки, поруч з інститутом, тільки на другому боці Стрижня. Завод той виробляв пречудове гарбузяче повидло. Солодке, поживне, а головне — дешеве. І коли б ти не зайшов у студентську крамницю до Левіна, повидло було завжди. До речі, його можна було брати і в кредит. До наступної скромної стипендії.

В гуртожитку, бувало, завжди побачиш, як хтось з хлопців уписує хліб з повидлом. Чи то Степан Трамана, Василь Коломієць, Андрій Буш, чи Макар Бурдукало, Василь Позняк, Андрій Стус, Володимир Ковальчук.

У декого з міських дівчат були наручні годинники. То чи не єдина прикраса, бо ні

перснів, ні серезжок, ні кулонів тоді не носили. А ось у хлопців, пригадую, тільки два годинники...

Був ще один рятівник для студентів. І майже поруч з інститутом. Це базар на П'яти Кутах. Власне, то був не базар, а базарчик. Ранкове збіговисько охочих продати й купити. Для нас найголовніші продукти: молоко (сире й тепле), ряжанка, простокваша. Хто придбав собі примус, той живився з базару й картоплею. Густою й смачною. Особливо, коли її заправити маргарином.

Не слід думати чи навіть припускати, що жили ми в інститутському гуртожитку тільки для того, щоб їсти свою пайку хліба на картку, порцію дешевого повидла та картоплю з маргарином. Ні, ми їли для того, щоб жити, а жили для того, щоб вчитися, здобувати освіту, а потім нести ту освіту в школи республіки. В наші радянські школи.

А вчили нас прекрасні педагоги, сердечні викладачі. Серед них були високого класу професори, доценти, асистенти тощо. Гордістю педагогічного інституту були професори Карханін, Кожевник, Воробйов та інші. Нас, майбутніх біологів, хіміків, вчили, наполегливо готували до роботи в школі, незабутні викладачі: Фролов, Іванов, Локоть, Левицький, Дмитрик, Білан, Львов, Браїловський, Яківець, Незицький, Солдатенко та інші, яким ми, доки й живемо, складатимемо шану й вдячність за їх добро і подвиг.

Людину навчити – не колоду обтесати. Тут мало тижня чи місяця. Але місяці, роки робили своє. Краплина за краплиною, лекція за лекцією, теза за тезою, формула за формулою – і людині розвиднюється, шириться світ, відростають крила для творчого польоту. Молодій радянській країні потрібні були кадри вчителів. XVIII випуск Чернігівського педагогічного інституту значною мірою поповнив їх загін. На щастя, у мене зберігся фото того пам'ятного випуску. Воно теж пережило довгу війну, тому втратило свою чіткість, має пошкодження. Але кожного разу, коли вирунає в спогадах далека юність, я виймаю те фото, сідаю ближче до вікна і дивлюсь, дивлюсь, дивлюсь... На обличчя моїх викладачів, на милі, красиві, усміхнені чи надто серйозні обличчя своїх ровесників і згадую...

Згадую дещо важкі, але щасливі дні студентського життя, труднощі навчання, радість першого кохання, наші тодішні надії й сподівання. І ще з гіркотою думаю: хіба тоді знали ми, юні, здорові, красиві, що всього через кілька років грім війни розколе ясне небо, вогнем і кров'ю впаде на нашу землю, що багато хто не вернеться з поля бою, більш не переступить шкільного порога, не передасть знань новому поколінню дітвори.

І ще, буваючи у Чернігові, я завжди, тамуючи хвилювання і біль душевний, прямую за старою адресою, на колишню Селюка, 34. Наближаючись до мосту (вже нового) через Стрижень, з сумом відмічаю, що нема більше нашого такого близького, теплого, пастильного заводу, а потім підходжу до знайомого муру, за яким височіє відновлений красивий будинок з давньою знайомою церквикою. Тут зупиняюсь і, ніби скинувши з себе прожиті роки, раптом опиняюсь в гамірному потоці студентства того пам'ятного 1933-1934 навчального року, коли нам пролунав перший навчальний дзвінок. Звідсіль бере початок щастя творчої праці, біль великих втрат, радість великої Перемоги» [11].

Таким запам'ятав перший рік навчання в інституті один із його випускників.

Уся складність ситуації в педагогічному інституті у 1933-1934 навчальному році проявилася з настанням холодів, коли у кабінетах та аудиторіях за відсутності опалення стало неможливим здійснювати навчальний процес. Директор М. О. Мірошніченко так і не зміг вирішити у владних кабінетах питання про виділення коштів та матеріалів для ремонту опалювальної системи. Потребувала заміни значна частина батарей та капітальний ремонт печей. Виконати його власними силами інститут не міг. Але й реальної підтримки ні в столиці, ні в рідному місті директор не знайшов. Довелося виходити з цього скрутного становища іншим шляхом – будувати в навчальних аудиторіях та кімнатах гуртожитку цегляні грубки. Проте для виконання і цього непростого завдання потрібні були кошти, цегла й робочі руки. З початком холодів підготовчі роботи для будівництва нового опалення було розпочато, завозили до інституту цеглу та глину.

Про нестерпні умови для навчання в педагогічному інституті стало відомо і у владних кабінетах не лише м. Чернігова. Винним у даній ситуації було визнано

директора М. О. Мірошниченка, якого в грудні 1933 р. було звільнено із займаної посади. Проте без роботи він не залишився. У кінці грудня його було призначено директором Чернігівського історичного музею, але і на цій посаді він затримався не надовго. У липні-серпні 1934 р. в ході чистки партійних та державних діячів комісією у складі голови Б. Ройзенмана та членів комісії тт. Богданова та Забудкіна були встановлені недоліки в роботі директора музею. Вони полягали в тому, що «в музеї були виставлені буржуазно-націоналістичні документи», в уривках з літературних робіт пропагувалися націоналістичні теорії та роботи Л. Троцького, поряд із портретами вождів пролетаріату був вивішений портрет «шпигуна Скарбіка» та інших націоналістичних діячів [12, арк. 18]. Вище згадана комісія прийшла до висновку: «директора музею Мірошниченка М.О. виключити з партії», а разом з тим він звільнявся із займаної посади.

Отже, перегорнута ще одна сторінка в історії Чернігівського педагогічного навчального закладу, ми дізнались ще про одного його керівника. Майже півтора року довелося йому керувати інститутом у непростих умовах, коли органи обласної влади, ігноруючи інтереси викладачів та студентів, відбирають у інституту основне приміщення і створюють нестерпні умови для навчального процесу. Винним в усьому визнають саме керівника інституту. Після звільнення з посади директора інституту, а згодом і директора музею у 53 роки він не мав можливості знайти собі роботу, мав проблеми з трудовлаштуванням. Як склалася подальша доля Миколи Олександровича, нам не відомо.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 92, 229 арк.
2. Там само, ф. Р-608, оп. 1, спр. 4007, 33 арк.
3. Там само, спр. 893, 19 арк.
4. Там само.
5. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1966, 100 с.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 1, спр. 893.
7. Там само.
8. Там само, спр. 949, 88 арк.
9. Там само.
10. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1966, 100 с.
11. Сочивець І. Чернігів, Селюка, 34 // Деснянська правда. 1984, 5 серпня.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 361, 232 арк.

Вниманию читателя предлагаются малоизвестные страницы истории Черниговского института социального воспитания начала 30-х годов XX ст. Речь идёт о кратком периоде управления вузом Н. А. Мирошниченко.

Ключевые слова: Черниговский институт социального воспитания, педагогический институт, Н. А. Мирошниченко, организация учебного процесса, педагогическая и производственная практика.

During almost a century of activity in the history of T.H. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University have been many changes in the organization of educational process, in the formation of the material base of the institution and in its structure. Its leaders also changed. In this article we are talking about the brief period of management of the Institute by Miroshnychenko Mykola Oleksandrovych. His work as head of the educational institution previously has not been reported in the historical literature.

M.O. Miroshnychenko was born 24 December 1881 in the village Ivanivka of Vovchanka district in Kharkiv province. Primary education he received in a two year College. From 1901 to 1904 he studied at the Local Seminary. In 1912 externally graduated from pedagogical Institute in Belgorod. In addition, M.O. Miroshnychenko studied for one year at the Kharkiv

Institute of Marxism-Leninism, where he joined in 1930, but did not graduate. Although in the personal list, he claimed that has a higher education.

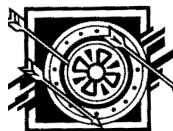
July 2, 1932, by order of the Commissar of education M.O. Miroshnychenko was appointed to the position of Director of the Chernihiv Institute of social education. On 11 July he signed his first decree at the Institute, where it was alleged that he «assumed the Institute Director duties and took all the cases». The main problems in the work of the new Director began with the arrival of winter, when in the classroom in the absence of heating became impossible to carry out educational process. Director M.O. Miroshnychenko could not solve a question on allocation of funds and materials for the repair of the heating system. He was found guilty in this situation and in December 1933 he was dismissed from his post.

In late 1933, M.O. Miroshnychenko was appointed Director of the Chernihiv historical Museum, but in July–August 1934 during the party and government leaders clean-up, he was expelled from the party and consequently from his post.

Almost a year and a half M.O. Miroshnychenko led the Institute in difficult conditions. The bodies of the regional power, ignoring the interests of teachers and students, selected at this time in the Institute's main room and created unbearable conditions for the educational process. The head of the Institute was recognized guilty of all. After his dismissal from the post of Director of the Institute and Museum M.O. Miroshnychenko was not able to find a job and had problems with employment. His fate is unknown.

Thus, this article flipped another page in the history of Chernihiv Pedagogical Institute, from which we learn about the fate of one of its leaders – Miroshnychenko Mykola Oleksandrovych.

Keywords: Chernihiv institute of a social upbringing, pedagogical institute, Mykola Miroshnychenko, organization of educational process, pedagogical and industrial practice.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ІМЕНІ К.Д.УШИНСЬКОГО (до 75-річчя з нагоди його заснування)

Стаття присвячена становленню післядипломної педагогічної освіти Чернігівщини, історії та діяльності Чернігівського обласного інституту удосконалення вчителів, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів області. Проаналізовано сучасний стан післядипломної педагогічної освіти регіону. В статті вперше оприлюднюються та вводяться у науковий обіг архівні документи.

Ключові слова: освіта, післядипломна педагогічна освіта, удосконалення кваліфікації вчителів, педагогічна діяльність, перепідготовка та підвищення кваліфікації.

Історія післядипломної педагогічної освіти області тісно пов'язана з історією вищої педагогічної освіти на Чернігівщині.

Обласні інститути удосконалення кваліфікації вчителів в Україні існують з 1939 року. Протягом 1920–1930-х років під поняттям «удосконалення вчителів» розуміли надання вчителям педагогічних знань. Проголошена радянською державою програма боротьби з неписьменністю, а згодом перехід до загальнообов'язкової системи освіти вимагали забезпечення відповідною кількістю педагогів.

Поповнення вчительських кадрів відбувалося за рахунок осіб без педагогічної освіти, а це призвело до появи категорії педпрацівників, які потребували мінімальної освіти. Радянська школа вимагала не просто освіченого, а й ідеологічно підготовленого освітянина, що призвело до появи різних форм підготовки кадрів, головними з яких, через брак коштів, стали заочні форми навчання.

Огляд архівних джерел Державного архіву Чернігівської області свідчить про те, що вже у 1919 році почали діяти губернські літні шеститижневі курси для вчителів. Губернський відділ народної освіти розумів, що без висококваліфікованих вихователів молоді неможливо підняти рівень освіти населення губернії. У травні 1919 року завідувачий губернським відділом народної освіти, виступаючи на губернському з'їзді Рад, запропонував організувати курси підготовки всіх учителів Чернігівської губернії в літній період.

Чернігівська губернія була однією з відсталих в Україні. Письменність населення у ній становила 29 % (у містах–38 %, у селах–18 %). На початку XX століття в губернії хронічно не вистачало вчителів з вищою освітою.

Необхідно було не тільки готувати учительські кадри для закладів освіти Чернігівської губернії, але й підвищувати їхній рівень кваліфікації.

З лютого місяця 1920 року при Чернігівському учительському інституті відкрилися постійні курси для підготовки вчителів першого ступеня. Вони були розраховані на 40 чоловік з тривалістю навчання один рік. Курси мали на меті підготувати вчителів першого ступеня для обслуговування чотирьох повітів: Чернігівського, Остерського, Козелецького та Сосницького. На навчання приймалися особи з освітою не нижче вище початкової, а також шкільні працівники з педагогічною практикою, хоча й без спеціальної педагогічної освіти [1].

З метою проведення педагогічної перекваліфікації працівників всіх органів освіти 16 лютого 1924 року було організоване Центральне бюро з перепідготовки працівників

© Ольховик Любов Андріївна – завідувач архіву ЧОІППО імені К. Д. Ушинського.

освіти. На місцях теж утворювалися подібні бюро. При Чернігівському губернському відділі народної освіти – губернське бюро в складі трьох осіб, в районах робота велася представниками губернського бюро – уповноваженими, якими могли бути: районні інспектори, завідувачі трирічними педкурсами, профшколами. Вищезазначені органи в межах своєї компетенції на своїй території були єдиними керівниками всієї роботи з перекваліфікації педагогічних працівників.

Робота з підвищення кваліфікації працівників освіти – це була перш за все діяльність з підвищення політичного, педагогічного, культурного рівня, а не з вивчення вузькопрофесійних питань. Таке завдання в ті роки поставив Народний комісаріат освіти перед органами перепідготовки працівників освіти. Робота з перепідготовки та підвищення кваліфікації охоплювала працівників освіти на всіх рівнях, починаючи зі шкіл чи інших місць їхньої праці. У навчальних закладах створювалися гуртки, для керівництва ними обирали секретарів, а ті вже підпорядковувалися районним уповноваженим.

На районному, окружному та губернському рівнях у літній період (канікули) проходилися одно- або півторамісячні курси перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників освіти. У губернських центрах на курсах готували керівників районних органів підвищення кваліфікації працівників освіти. У зв'язку з незначними можливостями місцевих бюджетів постійно діючих установ з підвищення кваліфікації працівників освіти на місцевому, районному та окружному рівні не створювалося [2].

У 1924 році в Чернігові діяли губернські курси підвищення політичної та педагогічної кваліфікації шкільних працівників. 5 травня 1924 року було організоване Чернігівське округове бюро з перепідготовки вчителів, яке проводило роботу як в центрі, так і на місцях.

У 1924/1925 навчальному році на Чернігівщині працювали такі педкурси для вчителів: Городнянські, Глухівські, Остерські, Конотопські, Мринські. На них навчалася 657 чол. Закриті були Новгород-Сіверські та Сосницькі педкурси, які діяли раніше. Перепідготовка освітян повинна була здійснюватися по трьох напрямках: політичному, педагогічному, виробничому.

Після ліквідації губернії у 1925 році почали діяти Новгород-Сіверські та Сновські окружні курси, на яких підвищували кваліфікацію працівники народної освіти.

У 1930 році почали діяти курси працівників соціального виховання.

15 жовтня 1932 року було утворено Чернігівську область, що поділялася на 36 районів. Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу утворився Чернігівський обласний відділ народної освіти. Перед ним стояли завдання підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів для Чернігівської області. При обласному відділі народної освіти створили методичний кабінет, завданням якого було надання методичної допомоги вчителям області.

Таким чином, до 1930-х років склалася система «підвищення кваліфікації вчителів», яка включала вищі та середні навчальні заклади, що давали вищу (повну і неповну) та середню освіту, або в стислі терміни, або без відриву від основної роботи. Зазначені заклади проводили курси для вчителів області під час канікулярних перерв у школах.

У рамках уніфікації системи освіти СРСР в 1930-х роках створюється Всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації педагогів, серед головних завдань якого була докваліфікація (надання необхідної освіти), удосконалення (надання спеціальних знань з окремих предметів) та підготовка нових учительських кадрів.

Таким чином, до кінця 30-х років XX століття державою були створені умови, за яких підвищення кваліфікації вчителів стало не приватною справою, а обов'язком, частиною педагогічної діяльності. Відтоді не можна було працювати в освітніх закладах, не підвищивши своєї кваліфікації. Постановою РНК УРСР від 5 лютого 1939 року № 86 перші в Україні інститути були створені у столичних містах Києві та Харкові. На Народний комісаріат освіти до 1 березня 1939 р. покладалося завдання розробити й опрацювати «Положення про інститути удосконалення вчителів», урахувавши досвід роботи подібних інститутів РРФСР.

17 березня 1939 р. постановою РНК УРСР № 956 «Про реорганізацію обласних

методичних кабінетів в інститути» вони створюються в решті областей України.

Історія кожної установи починається з певних умовних дат: видання документа про заснування та початку діяльності.

Чернігівський обласний інститут удосконалення вчителів було утворено згідно з постановою РНК УРСР від 17 березня 1939 року № 956 «Про реорганізацію обласних методичних кабінетів в інститути» та наказу Народного комісаріату освіти УРСР від 9 лютого 1940 року № 512 «Про організацію обласних інститутів удосконалення вчителів» [3].

Створення обласного інституту удосконалення вчителів у 1940 році мало на меті вирішити проблеми з педагогічними кадрами в Чернігівській області.

У Державному архіві Чернігівської області зберігається газета «Більшовик» від 21 березня 1940 року, в якій подається інформація про обласну нараду завідувачів райвно, на якій виступив директор Чернігівського інституту удосконалення вчителів В. Міляновський. У своєму виступі він зазначав: «Інститут удосконалення вчителів, який організований в Чернігові на базі обласного методкабінету, існує на правах вищого учбового закладу. Основне завдання його – всебічне удосконалення вчителів області в частині педагогічних і спеціальних наук. Інститут проводитиме семінари і педагогічні консультації з питань учбової роботи, лекції, конференції, наради, будуть організовані виставки, присвячені обміну кращим педагогічним досвідом. Планом роботи інституту вдосконалення вчителів передбачена організація річних і короткотермінових курсів. Цією курсовою системою планується охопити 1300 вчителів області. Крім того, наукові співробітники інституту проводять консультації вчителів у райцентрах і селах. Лише в березні проведені такі консультації в 10 районах. Чернігівський інститут вдосконалення вчителів знаходиться зараз в стадії організації. Основною базою його роботи є науково-методичні кабінети. Приміщення, в якому міститься інститут, дає можливість розгорнути цю роботу лише частково. Треба якомога скоріше створити потрібні умови для повного розгортання роботи інституту» [4].

У 1940 році в місті Чернігові було два інститути учительський та педагогічний. Друга світова війна, що розпочалася 1 вересня 1939 року, зруйнувала всі плани щодо розвитку педагогічної освіти Чернігівщини.

З 9 вересня 1941 року по 21 вересня 1943 року Чернігів перебував у нацистській окупації. Фашисти перетворили місто на суцільні руїни. Постраждали навчальні заклади міста й області. Було зруйновано школи, підірвано будівлю педагогічного інституту.

Чернігівський обласний інститут удосконалення вчителів відновив свою діяльність 30 вересня 1943 року. Його директорами протягом післявоєнної історії були: Іван Трофимович Зима (30.09.1943 – 11.11.1943), Надія Гнатівна Бикодер (11.11.1943 – 19.03.1944), Павло Іванович Ігнатенко (19.03.1944 – 01.03.1946), Олексій Іванович Майстренко (01.08.1946 – 31.09.1949), Михайло Григорович Зукін (01.10.1949 – 12.07.1950), Антоніна Григорівна Страшко (12.07. – 01.12.1950), Т. В. Масютіна (1950), Леонід Сергійович Брунько (01.12.1950 – 15.02.1954), Олександр Арсенович Пясецький (16.02.1954 – 30.08.1954), Володимир Георгійович Малахов (30.08.1954 – 25.02.1958), Антон Пилипович Скалозуб (26.02.1958 – 30.10.1958), Борис Андрійович Корогод (30.10.1958 – 02.02.1960), Олексій Денисович Замошник (08.02.1960 – 20.06.1963), Михайло Степанович Чуприна (20.06.1963 – 12.07.1973), Григорій Гаврилович Коровай (12.07.1973 – 21.07.1987), Микола Михайлович Пятко (29.04.1988 – 23.03.1993).

У 1944 році на базі педагогічного й учительського інститутів, що працювали до війни, в Чернігові з нового навчального року розпочав свою діяльність Державний учительський інститут, який готував педагогічні кадри для неповних середніх шкіл. Окрім стаціонарного, при інституті було створено і заочний відділ навчання для вчителів, що без відриву від основної роботи повинні підвищувати свій рівень. Це були складні післявоєнні роки відбудови народної освіти області [5].

До і після Другої світової війни Чернігівський обласний інститут удосконален-

ня вчителів знаходився по вулиці Пролетарській, 13 (на жаль, це приміщення не збереглося. – **Авт.**). Під час війни у приміщенні інституту знаходилася нацистська окупаційна організація «Wi-Kdo».

Вартість знищеного та пограбованого майна інституту окупантами становила 1002350 карбованців. Були знищені та пограбовані бібліотека навчального закладу на 30 тисяч екземплярів книг, обладнання кабінетів: фізичного, хімічного, літературного, географічного, історичного, природознавчого, математичного, словесності, початкової школи; піаніно, шафи, столи, диван, стільці та інше майно. Приміщення інституту потребувало ремонту. Треба було відремонтувати дах, налагодити шість голландських печей, побілити приміщення з 13 кімнат, заскрити 40 вікон, зробити 20 нових рам, встановити 17 електроточок, провести радіо, придбати 18 письмових столів для лекцій, методистів, бухгалтера, секретаря, бібліотекаря, 2 столи для друкарки та лаборанта, 2 великих столи для засідань, купити 50 стільців, 12 шаф для кабінетів, одну для секретаря, 7 шаф для бібліотеки; обгородити приміщення інституту та поставити ворота [6].

На 1944 рік штатний розпис Чернігівського обласного інституту удосконалення вчителів був таким: директор, завідувачі кабінетами початкових шкіл, фізики та математики, мов і літератури, хімії і біології, географії і історії, педагогіки, військової та фізкультурної підготовки, завідувач господарством, бухгалтер, секретар-друкарка, бібліотекар, прибиральниця-кур'єр, сторож (він же топив печі). Станом на 10.12.1944 року бібліотека інституту нараховувала 1122 примірники книг [7].

Згідно з наказом директора Чернігівського обласного інституту удосконалення вчителів Павла Івановича Ігнатенка від 25 листопада 1945 року № 31 на підставі «Положення про інститут удосконалення вчителів» була утворена рада інституту. До неї входили: директор (голова), секретар, методисти інституту, заслужені вчителі УРСР (С. С. Холодник., В. С. Бочок, Іванов, Петрова, Хлібник).

У річному звіті директора інституту О. І. Майстренка за 1945-1946 навчальний рік зазначалося, що Чернігівський інститут удосконалення вчителів має власний будинок з 18 кімнат, що заходиться по вулиці Авіації, 30. З грудня місяця 1944 року навчальний заклад займав лише 4 кімнати, а інші – їдальня № 16 міськторгу, цітоточна майстерня товариства сліпих та приватні особи.

Разом з інститутом був розміщений обласний дошкільний методичний кабінет. Умов для розгортання роботи інституту в такому приміщенні не було, мало того, останнє потребувало капітального ремонту.

Основною діяльністю інституту було підвищення кваліфікації нових працівників, лекції про міжнародний стан країни, консультації з політичних питань, листування з районними методкабінетами, проведення педагогічних нарад та конференцій для вчителів.

З 16 липня 1945 року проходили місячні курси перепідготовки вчителів 5-х-7-х класів, вчителів-істориків та вчителів української і російської мов.

Перед початком навчального року, у серпні місяці, був організований семінар для інспекторів райвно, зав. районними педагогічними кабінетами, директорів шкіл, завпедів середніх шкіл.

У грудні місяці 1945 року працював семінар по вивченню спадщини К. Д. Ушинського, на якому були опрацьовані такі теми:

1. Життя і діяльність К. Д. Ушинського.
2. К. Д. Ушинський як психолог.
3. Навчання і особистий вклад учителя.
4. К. Д. Ушинський про наочність у навчанні [8].

Таким чином, головна діяльність інституту була спрямована на збирання, вивчення, узагальнення та розповсюдження серед вчителів кращого педагогічного досвіду. Інститут збирав кращі напрацювання, досвід роботи райвно, інспекторів, учителів, завпедів. Вивчав роботу заслужених учителів УРСР, які працювали в Чернігівській області.

Станом на 10 лютого 1946 року інститут удосконалення вчителів мав такий штат:

директор інституту, зав. кабінетами мов і літератури, початкових шкіл, математики і фізики, географії і історії, хімії і біології, педагогіки, воєнної та фізкультурної підготовки, секретар-друкарка, бібліотекар, бухгалтер, завідуючий господарством, сторож, прибиральниця.

В інституті працювала бібліотека, яка нараховувала 3360 книг та була укомплектована за такими відділами: соціально-економічний, мовно-літературний, природознавчий, фізико-математичний, історико-географічний, художньої літератури.

До бібліотеки інституту надходили такі газети: «Учительская газета», «Правда», «Деснянська правда», «Радянська освіта», «Литературная газета», «Комсомольская правда», «Радянська Україна», «Молодь України» [9].

У серпні 1947 року в приміщенні інституту розпочався ремонт та не було відповідних умов проводити роботу співробітникам інституту, тож за наказом директора їх було відправлено у місячну відпустку.

У березні 1948 року було призначено методистів іноземних мов (французької, німецької, англійської), які увійшли до штату інституту.

Відповідно до наказу Міністерства освіти УРСР від 29 квітня 1948 року № 699 з метою підвищення ділової кваліфікації та піднесення ідейно-політичного рівня керівних і педагогічних кадрів було організовано курси перепідготовки вчителів 1-4 класів, зав. початкових шкіл, учителів фізики 8-10 класів, директорів семирічних та середніх шкіл, учителів фізпідготовки [10].

Директор інституту удосконалення вчителів О. І. Майстренко забезпечував курси приміщенням для навчання, гуртожитком та викладацьким персоналом. Інститут також проводив роботу по підготовці та проведенню серпневих нарад учителів області, надавав потрібну методичну допомогу в підготовці доповідей виступів, забезпечував необхідною літературою та проводив інструктаж.

З 5 травня 1948 року до штату інституту було введено дві посади методистів по дошкільному вихованню дітей [11].

Після війни в Чернігові та області залишилося дуже багато дітей-сиріт, що знаходилися в дитячих будинках. У 1948 році інститутом було організовано обласні місячні курси підвищення кваліфікації вихователів дитячих будинків.

Згідно з наказом начальника обласного відділу народної освіти від 27 жовтня 1948 року № 550 «Про запровадження єдиної системи підвищення кваліфікації вчителів та працівників відділів народної освіти області», всі вчителі, що мали закінчену педагогічну освіту, та працівники відділів народної освіти повинні були в обов'язковому порядку підвищувати свій ідейно-політичний та фаховий рівень.

Учителі з педагогічним стажем до 15 років повинні були підвищувати свою кваліфікацію через систему очно-заочного навчання, розраховану на періодичне проходження кожним учителем річного циклу навчальних занять (один раз на 5 років). Річний цикл навчальних занять уключав у себе: самостійну роботу за спеціальним завданням або за індивідуальним планом, семінари, практикуми, курси підвищення кваліфікації.

Учителі, які мали стаж педагогічної роботи понад 15 років, підвищували свою кваліфікацію через систему щорічних практикумів і семінарів. Педпрацівники, які не мали відповідної педагогічної освіти, повинні були завершити її шляхом заочного навчання в педагогічних навчальних закладах. Участь у методичній роботі була обов'язковою для всіх учителів, незалежно від їхнього стажу і освіти.

Підвищення кваліфікації вчителів було розраховано на очно-заочну навчальну роботу протягом року на 750 навчальних годин, з яких 600 годин відводилося на самостійну роботу і 150 годин на курсові заняття [12].

У серпні місяці 1949 року при інституті була організована педагогічна виставка, на якій нараховувалося 1500 штук різних експонатів, зібраних методистами інституту через актив учителів шкіл області. У цілому інститут був укомплектований кваліфікованими кадрами, що мали ґрунтовну теоретичну і методичну підготовку зі своїх предметів.

Згідно з наказом обласного відділу народної освіти від 8 березня 1950 року

№ 76, при Чернігівському обласному інституті удосконалення кваліфікації вчителів було створено раду в кількості 30 чоловік. Очолював її директор інституту Михайло Григорович Зукін. До ради входили: заступники облвн, інспектори шкіл облвн, методисти інституту, директори шкіл, вчителі та зав. кафедри педагогіки учительського інституту. Раду було створено для обговорення питань науково-методичної роботи в школах області, висвітлення кращого досвіду вчителів та опрацювання заходів щодо покращення методики викладання основ наук [13].

Наступний етап розвитку інституту вдосконалення вчителів був пов'язаний зі змінами в Україні, приходом до керівництва М. С. Хрущова. Політична «відлига» в Україні стала відчуватися й у сфері народної освіти. За часи хрущовського керівництва посилюється русифікація шкіл, була проведена освітня реформа. Комуністична ідеологія в 50-х – 80-х роках XX століття стала домінуючою в освіті.

Важливими напрямками роботи інституту в цей період були: перевірка стану підготовки шкіл і райвно до перевірних і випускних екзаменів; надання практичної допомоги в роботі дитячих садків та проведення кущового методичного об'єднання; вивчення досвіду роботи дитячих будинків та шкіл-інтернатів; перевірка роботи районних педагогічних кабінетів; перевірка стану методичної роботи в районах та надання практичної допомоги на місцях; вивчення стану викладання іноземних мов, математики, фізичного виховання; перевірка стану навчально-виховної роботи в школах області і проведення контрольних робіт та обмін педагогічним досвідом.

У жовтні 1953 року в зв'язку з тим, що у веденні архіву інституту мали місце істотні недоліки, було призначено відповідальною за архівний матеріал Л. А. Палецьку. Необхідно було все впорядкувати та призначити експертну комісію для перегляду паперів, термін зберігання яких закінчився, з метою виділення їх у макулатуру.

У 1954 році структура інституту була такою: директор, заступник директора, зав. кабінетами (дошкільного виховання, педагогіки, кабінет дитячих будинків, української мови та літератури, російської мови та літератури, математики та фізики, позакласної та позашкільної роботи, початкових класів, біології та хімії, іноземних мов (французької, англійської, німецької), фізичного виховання, історії та географії, трудового навчання), секретар-друкарка, бухгалтер, бібліотекар, прибиральниця, сторож. У 1956 році з'явився кабінет учбового кіно та посада монтажниці, а також кабінет виробничого навчання.

Відповідно до рішення виконкому Чернігівської обласної промислової ради депутатів трудящих від 4 вересня 1963 року № 365 та наказу Чернігівського обласного промислового відділу народної освіти від 14 жовтня 1963 року № 205. Чернігівському обласному інституту удосконалення вчителів було передано безкоштовно приміщення колишньої школи № 6 по вулиці Гоголя, № 16 [14].

Відповідно до наказу Міністерства освіти УРСР від 15 липня 1977 року № 135 та Чернігівського обласного відділу народної освіти від 5 вересня 1977 року № 538, з метою піднесення ролі інституту удосконалення вчителів як провідного навчально-методичного центру підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, узагальнення і поширення передового педагогічного досвіду було впорядковано його штат та затверджено такий перелік кабінетів інституту: курсової перепідготовки і школознавства; початкового навчання; російської мови і літератури; української мови і літератури; математики; фізики і астрономії; історії, суспільствознавства, основ Радянської держави і права; географії; хімії; біології; іноземних мов; трудового політехнічного навчання і профорієнтації; технічних засобів навчання; дошкільного виховання; вечірніх (змінних) і заочних шкіл; шкіл-інтернатів, дитячих будинків і спецшкіл; фізкультури і початкової військової підготовки; музики; виховної роботи і шкільних бібліотек; креслення і образотворчого мистецтва [15].

Таким чином, структура інституту удосконалення вчителів практично не змінювалася. Організаційно-методичною ланкою інституту залишався кабінет навчально-методичної роботи на чолі з завідуючим та методистами. Навчальний заклад підпорядковувався Чернігівському обласному відділу народної освіти. Тому довгий час працівники інституту працювали і в обласному відділі народної освіти та в інституті

одночасно, виконуючи роботу інспекторів, перевіряли стан підготовки та проведення екзаменів у районах області.

На виконання розпорядження Міністерства освіти СРСР № 145-131/14-20 та згідно з наказом обласного відділу народної освіти від 27.10.1977 року № 656, з метою подальшого удосконалення професійної майстерності педагогічних кадрів, підготовки їх до вирішення комплексу питань, пов'язаних з переходом на кабінетну систему занять, а також використання обласним інститутом удосконалення вчителів, як бази по підвищенню кваліфікації вчителів, керівників шкіл з питань обладнання кабінетів і використання ТЗН в навчально-виховній роботі, за ЧОІУВ було закріплено базові школи № 19 і № 20 м. Чернігова [16].

У 1989 році в Чернігівському обласному інституті удосконалення вчителів діяло 22 навчально-методичних кабінети з усіх навчальних предметів, дошкільного виховання і початкового навчання, інтернатних установ, виховної роботи і шкільних бібліотек, школознавства та курсової перепідготовки, технічних засобів навчання. Однією з найважливіших ділянок діяльності закладу з перепідготовки кадрів у цей час було вивчення, узагальнення, поширення і впровадження передового педагогічного досвіду [17].

З 1 січня 1990 року при обласному інституті удосконалення вчителів розпочала діяльність новостворена кафедра педагогіки та психології, яку очолював кандидат психологічних наук, доцент Я. Г. Опилат.

Навчальний заклад і його бібліотека знаходилися у приміщенні колишнього Чернігівського міського училища, згодом школи № 6 ім. М. В. Гоголя по вулиці М. В. Гоголя, 16. До речі, цей будинок було збудовано в 1911 році за проектом чернігівського інженера, активного діяча місцевої «Просвіти» І. М. Якубовича, в стилі українського архітектурного модерну з елементами бароко [18].

За часи незалежності України в інституті відбулися суттєві зміни в структурі та діяльності, перед колективом постали нові завдання.

З метою подальшого підвищення науково-методичного рівня та статусу обласного інституту удосконалення вчителів наказом управління народної освіти Чернігівського облвиконкому від 20 січня 1992 року № 3 було створено при ньому кафедру методики викладання гуманітарних і суспільних дисциплін. Завідуючим останньою призначено за сумісництвом (0,5 ставки) заступника директора ОІУВ, кандидата педагогічних наук Олексія Анатолійовича Гальонку [19].

Відповідно до наказу управління освіти Чернігівської обласної державної адміністрації від 4 вересня 1992 року № 58, було створено кафедру методик викладання предметів природничо-математичного циклу. Завідуючим кафедрою призначено кандидата педагогічних наук Андрія Андрійовича Давидьона [20].

Згідно з наказом Чернігівського облуправління освіти від 23 березня 1993 року № 55, Чернігівський обласний інститут удосконалення вчителів було ліквідовано, а на його базі створено Чернігівський обласний інститут підвищення та перепідготовки працівників освіти [21].

Директором навчального закладу призначено кандидата філософських наук, заслуженого працівника освіти України Віталія Івановича Скрипку, який очолював колектив майже 17 років, до 5 січня 2010 року.

У 1993 році інститут пройшов ліцензування (рішення Міжгалузевої акредитаційної комісії від 29 жовтня 1993 року) і з цього часу здійснює навчальну роботу за III рівнем акредитації [22].

Було затверджено «Положення про інститут», його структуру та штатний розпис. Згідно з «Положенням» інститут працював під керівництвом Міністерства освіти України, управління освіти Чернігівської обласної державної адміністрації у взаємодії з Академією педагогічних наук України, науково-дослідними інститутами, університетами, інститутами.

Чернігівський обласний інститут підвищення та перепідготовки працівників освіти – навчальний і науково-методичний центр у Чернігівській області. Його основні завдання: підвищення кваліфікації та координація післядипломної освіти педагогіч-

ними працівниками області; забезпечення досягнення педагогічними працівниками нових рівнів освіти і кваліфікації; надання консультативних послуг; здійснення співробітництва в галузі підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти з аналогічними установами України; організація та координація підвищення кваліфікації працівників освіти області; організація перепідготовки працівників освіти згідно з потребами області; забезпечення оволодіння працівниками освіти новими досягненнями психолого-педагогічних і інших спеціальних наук, методики і організації навчально-виховного процесу, педагогічної практики з урахуванням передового вітчизняного і зарубіжного досвіду, неперервності здобуття професійних знань і умінь; науково-методична розробка і впровадження нових педагогічних технологій у практику роботи освітніх закладів; вивчення перспективного педагогічного досвіду, його науково-методична оцінка, узагальнення, впровадження; здійснення науково-дослідницької та експериментальної роботи щодо підвищення ефективності виховання й розвитку особистості дітей та учнів у освітніх закладах; участь у дослідницькій і експериментальній перевірці програм підручників і навчальних посібників; підтримка обдарованих і талановитих учнів, підготовка їх до участі в олімпіадах; здійснення за підсумками навчання в інституті комплексної оцінки знань слухачів і на цій основі вироблення рекомендацій по її використанню і дальшому підвищенню кваліфікації у міжкурсовий період; проведення науково-дослідницької роботи з проблем підвищення кваліфікації і перепідготовки працівників освіти.

В інститут направлялися на навчання вчителі, вихователі, керівні працівники та інші категорії педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл усіх типів і найменувань, дошкільних і інших позашкільних установ, педагогічних і професійно-технічних навчальних закладів. Безперервне підвищення кваліфікації – прямий службовий обов'язок кожного працівника освіти.

Інститут здійснював підвищення кваліфікації педпрацівників, що, відповідно до статті 52 Закону «Про освіту», забезпечується державою не рідше одного разу на п'ять років, проводив перепідготовку працівників освіти, виходячи з потреб області, та здійснював науково-методичну роботу з метою поліпшення якості навчального процесу, вдосконалення педагогічної майстерності професорсько-викладацького складу.

Працівники інституту займалися науково-дослідницькою та експериментальною роботою щодо підвищення ефективності виховання й розвитку особистості дітей та учнів у загальноосвітніх закладах; науково-методичною розробкою та впровадженням нових педагогічних технологій у практику роботи освітніх установ. Інститут вивчав педагогічний досвід, давав йому науково-методичну оцінку, узагальнював та поширював його в області.

Станом на 23 березня 1993 року Чернігівський обласний інститут підвищення та перепідготовки працівників освіти мав таку структуру:

кафедри: педагогіки і психології; гуманітарних і суспільних дисциплін та методик їх викладання; природничо-математичних дисциплін та методик їх викладання;

лабораторії: управління освітою і нових педагогічних технологій, психологічних досліджень, навчання гуманітарним і суспільним дисциплінам, навчання природничо-математичним дисциплінам, методик виховної роботи в дошкільних установах та загальноосвітніх школах;

відділи: організації навчальної роботи, редакційно-видавничий, науково-методична бібліотека, бухгалтерія, канцелярія, санаторій-профілакторій та куртожиток.

У зв'язку зі змінами в структурі інституту та у відповідності з «Положенням про обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти», з метою забезпечення оптимальних умов його функціонування наказом управління освіти Чернігівської обласної держадміністрації від 3 грудня 1993 року № 187 було створено раду інституту [23].

У вересні 1993 року створено факультет перепідготовки з метою задоволення потреб освітніх закладів області у висококваліфікованих спеціалістах.

Головною метою спеціального факультету була цілеспрямована перепідготовка

вчителів української мови й літератури та практичних психологів для шкіл області, яких у той час катастрофічно не вистачало. Правильний вибір соціальної спрямованості діяльності факультету підтверджувався великим замовленням районних відділів освіти, адже у деяких сільських школах області в той момент не було жодного психолога.

Рішенням експертної комісії Міністерства освіти в 1993 році інституту було надано право здійснювати перепідготовку на базі вищої педагогічної освіти зі спеціальностей: «українська мова й література», «практична психологія в системі освіти».

Основними завданнями факультету були: сприяння становленню інституту як провідного освітнього закладу в області й Україні; вивчення кон'юнктури ринку в системі перепідготовки, підвищення кваліфікації кадрів та управлінського персоналу; вивчення попиту населення в освітніх послугах; прогнозування розвитку освіти та кадрових потреб в області; здійснення маркетингового аналізу в системі перепідготовки та підвищення кваліфікації керівних кадрів; організація та проведення ефективної рекламної діяльності; оптимізація навчального процесу з урахуванням особливостей умов очно-заочного та заочного навчання; виконання умов державного контракту та інших угод на підготовку фахівців із вищою освітою.

Основними напрямками діяльності факультету були: підготовка та перепідготовка фахівців; підготовка спеціалістів I-III рівнів кваліфікації, відповідно до виданої ліцензії, згідно з державним замовленням і договірними зобов'язаннями, інформаційне обслуговування та координація діяльності факультету; організація видання наукової та науково-методичної літератури; здійснення госпрозрахункової фінансово-господарської та виробничо-комерційної діяльності; надання різнопланових освітніх консультативних послуг.

Навчальний процес на факультеті спрямований на реалізацію змісту освіти, який визначається освітньо-професійними програмами перепідготовки, навчальними програмами дисциплін, іншими нормативно-правовими актами органів державного управління освітою. Основним навчальним документом, що визначає організацію навчального процесу, є навчальний план, який розробляється профілюючими кафедрами, відповідно до державних стандартів освіти, і затверджується ректором інституту.

Кваліфікація спеціаліста присвоюється випускникам за результатами складання комплексного державного екзамену та захисту дипломної роботи.

У 1995 році у зв'язку зі скороченням навчальних годин з російської мови в школах та розширенням курсу зарубіжної літератури, враховуючи той факт, що в сільських школах області того часу проводили заняття близько 20% вчителів англійської мови без відповідного фахового рівня, інституту було надано право на перепідготовку вчителів зі спеціальностей «англійська мова і література» та «зарубіжна література» на базі вищої освіти.

Таким чином, розпочинаючи з 1993 року по 2012 роки, на базі вищої педагогічної освіти пройшли перепідготовку: вчителі української мови й літератури – 341; практичні психологи – 560; вчителі зарубіжної літератури – 40; вчителі англійської мови – 286. Разом – 1227 спеціалістів [24].

Після створення факультету перепідготовки між інститутом та обласним центром зайнятості було укладено договір про перепідготовку вчителів зі статусом безробітних. Навчання тривало дев'ять місяців, форма навчання стаціонарна. Перепідготовку проходили вчителі, які бажали отримати другу спеціальність. В основному перевага надавалася спеціальності «практична психологія», але були групи зі спеціальністю «українська мова та література».

Починаючи з 1994 по 2004 роки, перекваліфікацію пройшли 137 слухачів, які раніше були зареєстровані на біржі праці [25].

Деканат факультету підвищення кваліфікації працівників освіти (сектор перепідготовки фахівців), враховуючи досвід попередніх років організації освітніх послуг на регіональному ринку праці, зберігає позитивні напрацювання, вдосконалює їх і спрямовує свою діяльність у площину кількісних та якісних показників розвитку. Окреслюється дві лінії розвитку факультету: залучення ліцензованих обсягів інших

вищих навчальних закладів з метою наближення до студентів вищої освіти, потрібної в регіоні фахової підготовки та опанування нових спеціальностей за власними ліцензіями.

За 22 роки існування факультет зробив чимало для підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів у Чернігівському регіоні. Це той термін, який дозволяє зробити певні підсумки та визначити перспективи для подальшої роботи в галузі післядипломної педагогічної освіти.

За даними управління освіти Чернігівської обласної державної адміністрації, у 1995-1996 навчальному році у школах Чернігівської області працювало 18290 педагогічних працівників. Із них 87% з вищою освітою, 4% – з незакінченою вищою, 9% – з середньою спеціальною освітою.

І хоча в області функціонують три педагогічні навчальні заклади, школи продовжують відчувати гостру потребу в педагогах деяких спеціальностей. Щорічно за рахунок молодих спеціалістів не заміщується 300 – 350 вакансій.

Через дефіцит кадрів у деяких районах області щороку навчальні предмети викладають близько 2000 нефахівців [26].

Така ситуація в області триває і всі останні роки. Мало що змінилося в сільських школах і зараз. Тому підготовка та перепідготовка педагогічних кадрів залишалася важливою ланкою в роботі управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації та Чернігівського обласного інституту підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів.

Згідно з наказом управління освіти і науки Чернігівської облдержадміністрації від 11 вересня 2000 року № 236, для забезпечення належної організації підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти приміщення і обладнання гуртожитку санаторію-профілакторію було передано з балансу управління освіти і науки облдержадміністрації на баланс ЧОІПКПО [27].

З метою вдосконалення науково-методичного забезпечення системи загальної середньої освіти, на підставі ст. ст.41 і 42 Закону України «Про загальну середню освіту», розпорядженням голови обласної державної адміністрації від 02 серпня 2001 року № 408 та наказом начальника управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації від 07 серпня 2001 року № 162 Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти було реорганізовано в Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти [28].

Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти планомірно і цілеспрямовано працює над науковим і методичним забезпеченням системи післядипломної педагогічної освіти регіону, підвищенням кваліфікації управлінських та педагогічних кадрів.

Згідно зі штатним розписом у 2003-2004 роках навчальну діяльність в інституті забезпечували шість кафедр, дві науково-методичні лабораторії, дев'ять предметних кабінетів.

Для слухачів курсів було чотири форми навчання: денна, очно-заочна, екстернатна, дистанційна. Денною формою підвищення кваліфікації у 2003-2004 роках було охоплено 2821 педагогічного працівника із 43 напрямків. На очно-заочних курсах підвищили свій професійний рівень 115 педагогів. Виїзними курсами було охоплено 583 педагогічні працівники Городнянського, Прилуцького районів та міст Ніжина і Прилук.

Таким чином, різними формами навчання було охоплено 3519 педагогічних працівників, що становить 20% від загальної кількості освітян області [29].

Дбаючи про свій творчий розвиток, удосконалення педагогічної майстерності, вчитель має систематично освоювати психолого-педагогічні інновації, навчаючись на курсах не рідше одного разу на п'ять років. Працівниками інституту було проведено аналіз направлення на курси всіх категорій педагогічних працівників. Тож з'ясувалося, що слід звернути увагу на підготовку керівників шкіл та їхніх заступників.

Підвищення професійної майстерності освітян області здійснювалося на базових, передатестаційних, проєктивних, проблемних, інтегрованих, авторських та інших

курсах, в основі яких лежить система інноваційної діяльності, дослідження потреб педагогів, систематизації нової педагогічної інформації.

Форми роботи на курсах різноманітні, але переважають лекція-діалог, дискусія, колективне обговорення та рішення методичних і змістовних задач, конференції з обміну досвідом у формі ігрового проектування уроку, заняття або серії уроків.

Одним із видів підсумків роботи на курсах є комплексний екзаме́н та захист творчих робіт. Науковцями та методистами інституту в формі тестів розроблені контрольні завдання для визначення професійного рівня слухачів, орієнтовні переліки тем індивідуальних робіт.

Навчально-тематичні плани і програми підвищення кваліфікації модернізовані і відрізняються від попередніх тим, що диференціюються для трьох основних груп учителів: перша – учителі другої кваліфікаційної категорії та спеціалісти; друга – учителі першої та вищої категорій; третя – старші вчителі, вчителі-методисти.

Такий розподіл здійснено на підставі загальних вимог до кваліфікаційних категорій та педагогічних звань, зазначених у діючому «Типовому положенні про атестацію педагогічних працівників України» (1994 р.).

Важливим компонентом оновлення навчального плану підвищення кваліфікації є наявність модулів: суспільно-гуманітарного, професійного, діагностико-аналітичного. Кожен модуль має свою значимість, так, суспільно-гуманітарному і аналітичному модулям відведено по 10% від загальної кількості годин, відповідно професійний – займає 80% навчальних годин [30].

Це пояснюється, по-перше, постійним зростанням вимог до професіоналізму сучасного вчителя, а по-друге, бажанням учителів підвищувати свою кваліфікацію за конкретним фахом.

Для всіх категорій педагогічних працівників запроваджено виконання індивідуальної творчої роботи, мета якої полягає у поєднанні міжкурсової післядипломної освіти з курсовою, а також допомагає вчителю упорядкувати свої атестаційні матеріали.

Ці роботи за своїм характером є узагальненням результатів власної праці над відповідною педагогічною проблемою. Але слід зазначити, що лише 50% слухачів, які приїжджають на курси підвищення кваліфікації, мають творчі роботи.

Крім традиційних, інститут пропонує дистанційні курси підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Впровадження технологій дистанційного навчання має на меті забезпечити новий вищий рівень післядипломної педагогічної освіти.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1292-р від 29 жовтня 2009 року Чернігівському обласному інституту післядипломної педагогічної освіти було присвоєно ім'я К. Д. Ушинського, видатного педагога і нашого земляка.

Після передчасної смерті ректора інституту В. І. Скрипки з 5 січня 2010 року по 15 вересня 2010 року тимчасово обов'язки ректора виконував проректор з науково-методичної роботи, кандидат педагогічних наук, відмінник освіти України, нагороджений знаком «Василь Сухомлинський» та знаком «Петро Могила» Олексій Анатолійович Гальонка [31].

Наказом управління освіти і науки Чернігівської облдержадміністрації № 86-К від 14 вересня 2010 року виконуючим обов'язки ректора та ректором інституту було призначено кандидата історичних наук, заслуженого працівника освіти України Володимира Миколайовича Тандуру (25.07.1951–20.09.2013).

З 20 вересня 2013 року очолює Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського доктор філософських наук, професор, відмінник освіти України, нагороджений нагрудним знаком «Ушинський К. Д.» (2014 р.) Віктор Миколайович Довбня.

Станом на 01.01.2012 року в інституті функціонувало 8 кафедр: природничо-математичних дисциплін, суспільних дисциплін, іноземних мов, інформаційно-комунікаційних технологій в освіті, менеджменту освіти, психології, української мови і літератури, дошкільного та початкового навчання.

У зв'язку зі скороченням штатів кафедри було реорганізовано. На 01.01.2015

року в інституті існує шість кафедр: природничо-математичних дисциплін та методики їх викладання, суспільних дисциплін та методики їх викладання, психології, філологічних дисциплін та методики їх викладання, інформатики та інформаційно-комунікативних технологій в освіті, педагогіки, дошкільної та початкової освіти.

Кадровий склад кафедр відповідає вимогам щодо вищих навчальних закладів III рівня акредитації. В інституті створено всі умови для забезпечення якісного навчання. На кафедрах працюють професори, доценти, старші викладачі.

Навчальний процес забезпечується штатними працівниками, а також провідними науковцями, спеціалістами, залученими на умовах сумісництва. На кафедрах працюють 38 штатних викладачів, у тому числі 3 доктори наук, 1 професор, 29 кандидатів наук, 19 доцентів, старші викладачі.

Кафедра природничо-математичних дисциплін створена 4 вересня 1992 року. Очолює її доктор педагогічних наук, професор, відмінник народної освіти України Андрій Андрійович Давиденко, який є водночас президентом Чернігівського територіального відділення Малої академії наук України, ініціатором започаткування та головою журі Всеукраїнського відкритого турніру юних винахідників і раціоналізаторів, Всеукраїнського конкурсу юних дослідників та винахідників «Едісони XXI-го століття». Ним опубліковано понад 170 наукових та науково-методичних праць. Має патенти на винаходи.

Кафедра суспільних дисциплін створена у 1998 році. Довгий час її очолював доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України Микола Корнійович Бойко. Згодом очолив кафедру кандидат історичних наук, доцент Михайло Михайлович Коропатник. У 2014 році кафедру було реорганізовано в кафедру суспільних дисциплін та методики їх викладання. Очолює її кандидат педагогічних наук, доцент Олександр Петрович Мокрогуз.

Кафедра іноземних мов створена як окремий підрозділ у структурі інституту на початку 2001-2002 навчального року. 12 років її очолював кандидат філологічних наук, доцент Микола Стефанович Градобик.

Кафедра української мови і літератури заснована 1993 року. Кафедру очолювала кандидат педагогічних наук, доцент Світлана Олексіївна Жила. Зараз очолює кафедру кандидат педагогічних наук, доцент, відмінник освіти України, нагороджена нагрудним знаком «Ушинський К. Д.» Тетяна Павлівна Матюшкіна. У 2014 році кафедри української мови і літератури та іноземних мов було об'єднано в кафедру філологічних дисциплін та методики їх викладання.

Кафедра психології була створена наказом управління освіти від 13 серпня 1993 року № 143 в зв'язку з необхідністю поглиблення психологізації навчального процесу в ході підвищення кваліфікації та потребами перепідготовки педагогічних працівників для одержання ними професії шкільного психолога та з метою задоволення потреб освітніх закладів області у висококваліфікованих фахівцях з практичної психології. Очолювали кафедру кандидат психологічних наук Віталій Якович Подорога, доктор психологічних наук Василь Олексійович Скребець, довгий час очолює кафедру кандидат психологічних наук, професор Анатолій Лаврентійович Швидкий.

Кафедра інформаційно-комунікаційних технологій в освіті, наймолодша в інституті, створена в 2011 році. Очолює її кандидат педагогічних наук, доцент Дмитро Анатолійович Покришень.

Кафедра менеджменту освіти створена в 2002 році. 12 років очолював її кандидат філософських наук, доцент Олександр Олексійович Чорний.

Кафедра дошкільної та початкового навчання створена в 2011 році. З 2014 року – кафедра педагогіки, дошкільної та початкової освіти. Очолює її кандидат педагогічних наук, доцент, відмінник народної освіти УРСР Валентина Прохорівна Антипець.

Інститут розташований у трьох корпусах, має 23 аудиторії та достатню кількість приміщень для розміщення кафедр, відділів, навчальних кабінетів, інших структурних підрозділів, укомплектованих необхідним навчальним обладнанням і наочними посібниками, комп'ютерною та копіювальною технікою.

В інституті функціонує науково-педагогічна бібліотека, яка нараховує 54624 при-

мірники книг, брошур, періодичних видань. Працює центр дистанційного навчання із застосуванням телекомунікаційних технологій. Викладачі, працівники інституту та слухачі мають доступ до глобальної мережі Інтернет. У навчальному процесі використовуються мультимедійні засоби, інтерактивні дошки.

Нині в інституті 16 відділів: керівних кадрів та розвитку освіти, виховної роботи і здорового способу життя, суспільно-гуманітарних дисциплін, природничо-математичних дисциплін, дошкільного виховання та початкового навчання, роботи з обдарованою учнівською молоддю, інтернатних закладів, безпеки життєдіяльності та трудового навчання, атестації закладів освіти, редакційно-видавничий, інформаційно-аналітичний, інформаційних технологій, закладів освіти нового типу та координації науково-методичної роботи, моніторингу якості освіти, відділ планування роботи в системі підвищення кваліфікації, сектор інклюзивної освіти, навчально-методичної роботи та дистанційного навчання.

Структура інституту: ректорат, учена рада, науково-методична рада, кафедри, відділи, центр практичної психології та соціальної роботи, факультет підвищення кваліфікації працівників освіти (сектор перепідготовки кадрів), науково-методична бібліотека, санаторій-профілакторій, гуртожиток, бухгалтерія, канцелярія, відділ кадрів.

Обласний центр практичної психології та соціальної роботи (ОЦППіСР) функціонує, згідно з наказом управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації від 21 вересня 2000 року № 244, в структурі інституту. До складу Центру була включена лабораторія психологічних досліджень інституту. Очолювала ОЦППіСР кандидат психологічних наук, доцент Ірина Іванівна Шлімакова, зараз очолює центр Тетяна Іванівна Чала. Основною метою діяльності ОЦППіСР є методичний супровід психологічного та соціально-педагогічного забезпечення процесу реформування системи освіти на всіх її рівнях та формування соціально-психологічних компетентностей, екологічної свідомості дітей, учнівської й студентської молоді шляхом здійснення психологічної експертизи, соціально-психологічних досліджень, психологічної просвіти всіх учасників навчально-виховного процесу.

ОЦППіСР здійснює свою діяльність на основі Плану дій Концепції розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2012 року та реалізації Програми розвитку психологічної служби системи освіти області на період до 2012 року.

ОЦППіСР здійснює: організаційно-управлінське забезпечення діяльності психологічної служби системи освіти області; підвищення кваліфікації та атестація працівників психологічної служби; експертиза психологічного та соціально-педагогічного інструментарію; вивчення стану науково-методичного забезпечення районних психологічних служб; прогнозування змін освітньої ситуації в регіоні, визначення основних її тенденцій у ракурсі психологізації навчально-виховного процесу; організація заходів з підвищення психологічної культури педагогічних кадрів; впровадження моделей психологічного та соціально-педагогічного супроводу обдарованої учнівської молоді; удосконалення форм і методів превентивної роботи; участь у міжвідомчій гендерній раді ОДА, міжвідомчій раді ОДА з питань ВІЛ/СНІДу, школі гендерної рівності ОДА та обласної організації Співпраці жінок України, Дорадчих радах обласної організації Співпраці жінок України з питань торгівлі людьми, гендерної рівності, насильства в сім'ї, соціальної підтримки сім'ї.

Працівники ОЦППіСР забезпечують: розвиток мережі та підвищення ефективності управління психологічною службою; психологічне та соціально-педагогічне забезпечення сільських шкіл і шкіл з малою наповнюваністю; покращення методичного забезпечення діяльності працівників психологічної служби; супровід реформування освітньої галузі; розбудова психологічної служби у вищих навчальних закладах; розбудова психологічної служби у професійно-технічних навчальних закладах; розвиток психологічної служби у дошкільних, позашкільних, спеціальних навчальних закладах та закладах освіти нового типу; підготовка та підвищення кваліфікації працівників психологічної служби.

До структури інституту входить Чернігівська обласна психолого-медико-педаго-

гічна консультація, яку очолює відмінник освіти України, нагороджена нагрудним знаком «Софія Русова», Тамара Василівна Маєш.

Чернігівська обласна психолого-медико-педагогічна консультація (ОПМПК) створена у зв'язку з реорганізацією обласного психолого-медико-педагогічного центру наказом управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації № 128-К від 16 жовтня 2000 року «Про комплектування обласної психолого-медико-педагогічної консультації».

ОПМПК є методичною установою системи освіти і науки України, що здійснює консультативну, методичну, психолого-педагогічну, корекційно-розвиткову, аналітичну, прогностичну, профілактичну, просвітницьку діяльність.

З січня 2006 року є структурним підрозділом Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

ОПМПК – це постійно діюча установа системи освіти, яка обслуговує близько 150 тисяч дітей і підлітків області. У своїй діяльності ОПМПК керується Конвенцією про права інвалідів (2006), Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про реабілітацію інвалідів в Україні», «Про захист персональних даних», Положенням про обласні психолого-медико-педагогічні консультації та власним положенням.

Діяльність ОПМПК спрямована на: виявлення, психолого-педагогічне вивчення, оцінку труднощів та потенційних можливостей розвитку дітей віком до 18 років, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку, мають ознаки ризику виникнення труднощів пізнавальної діяльності та поведінки; підготовку висновку та рекомендацій щодо розвитку, змісту, форм і методів навчання з урахуванням особливостей навчально-пізнавальної діяльності дитини; консультування батьків (осіб, які їх замінюють), педагогічних працівників з питань вибору можливих форм і методів навчання, у поєднанні з реабілітаційними заходами, соціальної адаптації та інтеграції у суспільне життя дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку; облік, систематизацію та аналіз даних про кількість дітей, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку, за освітніми потребами з урахуванням видів порушень в регіоні з метою надання пропозицій органам управління освітою щодо створення належних умов; участь у складанні індивідуальної програми реабілітації дитини з інвалідністю (спільно з лікарсько-консультаційними комісіями закладів охорони здоров'я); організацію індивідуальної корекційно-розвиткової допомоги дітям, які потребують корекції фізичного та розумового розвитку, насамперед зі складними та тяжкими вадами; співпрацю зі шкільними психолого-медико-педагогічними комісіями спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів); надання науково-методичної допомоги педагогічним працівникам загальноосвітніх навчальних закладів з організацією індивідуальної корекційно-розвиткової допомоги дітям, які потребують створення оптимальних умов для реалізації потенційних можливостей, розвитку здібностей, обдарувань, здобуття якісної освіти дітьми з особливими освітніми потребами; системну психолого-педагогічну підтримку дітей з особливими потребами, які навчаються в умовах інклюзивного (інтегрованого) навчання, за індивідуальною формою в домашніх умовах; психолого-педагогічний супровід сімей, які виховують дитину зі складними вадами розвитку, в тому числі з інвалідністю; залучення батьків (осіб, які їх замінюють) до участі в реабілітаційному процесі шляхом їхньої участі у проведенні корекційно-розвиткових занять, надання методичних рекомендацій щодо розвитку і виховання їхніх дітей; просвітницьку діяльність серед населення в цілях профілактики виникнення порушень у психічному розвитку дітей, труднощів у навчанні та формуванні особистості.

З метою найширшого охоплення діагностико-консультаційною допомогою дітей області з порушеннями психофізичного розвитку та максимального наближення своїх послуг до місця їхнього проживання консультацією здійснюються виїзди до міст, районів, шкіл-інтернатів, будинку дитини, дитячого будинку.

Обласна психолого-медико-педагогічна консультація здійснює науково-мето-

дичну, організаційну, координаційну функції в діяльності районних (міських) консультацій на території області, саме завдяки створенню яких зріс рівень виявлення дітей з порушеннями в розвитку, зокрема, дошкільнят. Особлива увага фахівцями консультації надається такому напрямку роботи як раннє виявлення дітей з порушеннями в психофізичному розвитку і забезпечення їх кваліфікованою колекційною допомогою в ранньому і дошкільному віці, оскільки дошкільники найбільш перспективна вікова група дітей щодо подолання чи пом'якшення недоліків їхнього розвитку, профілактики виникнення дезадаптації у шкільному віці.

Науково-методичні працівники інституту спрямовують свою діяльність на удосконалення педагогічної майстерності освітян області. Особлива увага звертається на підвищення фахової майстерності керівників загальноосвітніх навчальних закладів.

За рік кваліфікацію підвищують близько 5000 педагогічних працівників. Створено систему методичної роботи інституту, орієнтовану на особистість педагога [32].

З метою сприяння поширенню інноваційних процесів в області, активізації творчої роботи педагогів відділ передового педагогічного досвіду започаткував і продовжує проведення серії науково-практичних семінарів, конференцій щодо вивчення і впровадження актуальних напрацювань видатних педагогів Чернігівщини К. Д. Ушинського, Б. Д. Грінченка, С. Ф. Русової, Г. Г. Ващенко та інших.

Щороку інститут проводить обласний конкурс «Учитель року», педагогічний ярмарок «Інноваційна освітня діяльність у загальноосвітніх навчальних закладах Чернігівщини», обласний конкурс-захист педагогічних освітніх інновацій, презентації творчих портретів переможців цих конкурсів, Чернігівські педагогічні зустрічі переможців Всеукраїнського конкурсу «Учитель року» в номінації «Українська мова і література». Створено електронний варіант «Обласної книги педагогічної слави Чернігівщини».

Інститутом ведеться цілеспрямована робота щодо вивчення, узагальнення і впровадження передового педагогічного досвіду.

Працює відповідний відділ, систематично поновлюється картотека на паперових та електронних носіях, а також анотований каталог передового педагогічного досвіду, банк освітніх інновацій. У 2008-2009 роках методисти і викладачі інституту вивчали досвід роботи 40 кращих керівників освітніх закладів, учителів. Узагальнено практику 9 носіїв передового педагогічного досвіду і рекомендовано для впровадження.

Редакційно-видавничий відділ, обладнаний відповідною технікою, забезпечує освітян достатньою кількістю навчально-методичної літератури, видає навчальні посібники, методичні збірники, рекомендації, матеріали з досвіду роботи, підготовлені викладачами та методистами інституту. Інститут видає журнал «Педагогічні обрії», науково-методичні збірники «Філософія освіти і педагогіка», «Українська мова й література в школі». Щорічно інститутом видається понад 30 найменувань навчально-методичних посібників, авторами яких є наукові та педагогічні працівники інституту.

Реалізуючи державну і обласну програми роботи з обдарованою учнівською молоддю, кафедри і відділи інституту надають організаційно-методичну допомогу управлінням і відділам освіти, навчальним закладам щодо проведення Всеукраїнських учнівських олімпіад з базових предметів, безпосередньо організують проведення етапу, здійснюють підготовку та забезпечують участь обласних команд.

На базі інституту працює територіальне відділення Малої Академії Наук України (МАН), яке було створене у 1997 році. Проводиться обласний етап Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН.

Традиційним стало щорічне проведення інститутом Всеукраїнського відкритого турніру юних винахідників і раціоналізаторів за участю команд не лише з регіонів України, а й Російської Федерації, Республіки Білорусь. Більше 10 тисяч учнів загальноосвітніх навчальних закладів за підтримки інституту брали участь у міжнародному та Всеукраїнських інтелектуальних конкурсах «Кенгуру», «Левеня», «Колосок».

Інститутом здійснюється організаційно-методичний супровід зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників системи загальної середньої освіти. Колектив інституту творчо працює над удосконаленням фахової майстерності освітян, підвищенням якості навчально-виховного процесу в закладах освіти області.

1. Чернигову 1300 лет: Сб. док. и материалов / Гл. арх. упр. при Совете Министров УССР и др.; сост.: С.М. Мельник и др.; редкол.: В.М. Половец (гл. ред.) и др. – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 149.
2. Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО). – ФР-593. – Оп.1. – спр.1702. – арк.19.
3. Збірник Наказів та Розпоряджень Міністерства Освіти УРСР. 1939-1940р. р.
4. Державний архів Чернігівської області. – Газета «Більшовик» – 1940. – № 66–21 березня. – С.3
5. Чернигову 1300 лет. – С.200, 213.
6. ДАЧО. – ФР-2334. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 12,16-17.
7. ДАЧО. – ФР-2334. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 32.
8. ДАЧО. – ФР-2334. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 1,2
9. ДАЧО. – ФР-2334. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 1, 5, 7.
10. Архів Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації. – ФР-5065. – Оп.1-О. – Спр.47. – Арк.137.
11. Там само. – ФР-5065. – Оп.1-О. – Спр.70. – Арк.105.
12. Архів Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації. – ФР-5065. – Оп.1-О. – Спр.7. – Арк. 95.
13. Архів Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації. – ФР-5065. – Оп.1-О. – Спр.70. – Арк. 316.
14. Архів Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації. – ФР-5065. – Оп.1-О. – Спр.403. – Арк.345.
15. Архів Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації. – ФР-5065. – Оп.1-О. – Спр.103. – Арк. 102.
16. Архів Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації. – ФР-5065. – Оп.1-О. – Спр.982. – Арк. 146-150.
17. Архів Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації. – ФР-5065. – Оп.1-О. – Спр.983. – Арк. 65.
18. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник (За ред. А.В. Кудрицького). – К., 1990. – С. 912.
19. Державний архів Чернігівської області. – ФР-5065. – Оп.2. – Спр.3634. – Арк.3.
20. Державний архів Чернігівської області. – ФР-5065. – Оп.2. – Спр.3635. – Арк. 131.
21. Державний архів Чернігівської області. – ФР-5065. – Оп.2. – Спр.3661. – Арк. 99.
22. Хто є хто на Чернігівщині. Видатні земляки. Довідково-біографічне видання. Випуск перший. – Київ, 2003. – С.119.
23. Державний архів Чернігівської області. – ФР-5065. – Оп.2. – Спр.3662. – Арк. 152-153.
24. Пригодій Н.П. Післядипломна освіта – невід’ємна складова неперервної освіти: із досвіду роботи факультету перепідготовки Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. К.Д.Ушинського. – // Педагогічні обрії. – № 6. – 2010. – С.10-15.
25. Там само. – С.12.
26. Освіта Чернігівщини. (Управління освіти Чернігівської обласної державної адміністрації). – Чернігів. – 1996. – С.20-21.
27. ДАЧО. – ФР-5065. – Оп.2. – Спр.3824. – Арк. 11.
28. ДАЧО. – ФР-5065. – Оп.2. – Спр.3849. – Арк. 7.
29. Машенко О.М. Підвищення кваліфікації освітян Чернігівщини. – // Педагогічні обрії. – 2004. – С.17- 20.
30. Там само. – С.19.
31. Енциклопедія педагогічної освіти України. – К, 2010. – С.238.
32. Там само. – С. 238.

Любовь Ольховик

Статья посвящается организации и развитию последипломного педагогического образования Черниговщины, истории и деятельности Черниговского областного института усовершенствования учителей, повышению квалификации педагогических кадров области. Дан анализ современному положению последипломного педагогического образования Черниговского региона. В статье впервые вводятся в научный оборот архивные документы, которые раньше не использовались.

Ключевые слова: последипломное педагогическое образование, усовершенствование квалификации учителей, образование, педагогическая деятельность, переподготовка и повышение квалификации.

Liubov Olkhovik

The article deals with the establishment of postgraduate pedagogical education in Chernihiv region, the history of Chernihiv Regional In-service Teachers Training Institute, and the retraining of the local teaching staff. The current state of postgraduate education in the region has been analyzed. The archival documents that had never been used previously have been published and put into the scientific circulation for the first time.

The history of regional postgraduate pedagogical education began in 1919 with the provincial summer six-week courses for teachers, at which the educators of Chernigov province improved their teaching skills.

In 1940 Chernihiv Regional Institute of Teachers' Professional Development was created on the basis of the existing regional methodical cabinet. The Institute acted as a higher educational establishment. Its main focus was professional development of teachers. The Institute staff consulted teachers, conducted meetings and lectures, held exhibitions that promoted the exchange of the best teaching experience.

During the Nazi occupation of Chernihiv town (from September 1941 to September 1943) the Institute did not work. The Institute resumed its activities on September, 30, 1943. In the difficult postwar years of the rebuilding of public education its main areas of work were the following: checking school transferable and final exam preparation; practical assistance in the kindergartens; conducting workshops for the district methodological clusters of teachers; studying the experience of children's centers and boarding schools; inspecting the district educational offices; checking the state of methodological work in the area; studying the state of teaching Foreign languages, Mathematics, Physical Education; inspecting educational work in the regional schools and sharing teaching experience. In 1954 there were the following cabinets in the structure of the Institute: of pre-school education, of pedagogy, of children's centers, of Ukrainian language and literature, of Russian language and literature, of Mathematics and Physics, of extra-curricular work, of Primary school education, of Biology and Chemistry, of Foreign languages (French, English, German), of Physical Education, of History and Geography, of Labour training, and later – the cabinets of Educational films and of Job training. For years the structure of the Institute has not been practically changing. The cabinet of teaching work led by the Head and methodologists remained the important organizational and methodical link of the Institute. The Institute was subordinated to Chernihiv Oblast Board of Public Education. In 1989 there were 22 educational-methodical cabinets in Chernihiv Regional Institute of Teachers' Professional Development.

There have been substantial changes in the structure and activities of the institute since the independence of Ukraine. New objectives were set before the staff of the Institute.

On March 23, 1993 Chernihiv Regional Institute of Teachers' Professional Development has been liquidated, and on its basis Chernihiv Regional Institute of Teaching Staff Training and Retraining was created. There were the following chairs: of Pedagogy and Psychology, of Humanities and Social sciences and methods of their teaching, of Natural and Mathematical sciences and methods of their teaching. There were such laboratories: of Management in education and new pedagogical techniques; of Psychological research; of teaching Humanities and Social disciplines; of teaching Natural and Mathematical disciplines; of Educational

methods in pre-school educational establishments and schools.

In September 1993 the Department of Teaching Staff Retraining was created. You could get a second higher education in the Ukrainian language and literature, or the English language and literature, or the foreign Literature, or practical Psychology. For 20 years of its existence there has been done a lot for the training and retraining of teaching staff of Chernihiv region at the department. From 1993 to 2013 1273 professionals have been retrained, among them the teachers of Ukrainian and literature, of English, of foreign Literature and practical psychologists.

On August 7, 2001 Chernihiv Regional Institute of Teaching Staff Training and Retraining was reorganized into Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education. By the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 29 October 2009 Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education was named after K. D. Ushinskyi, an outstanding pedagogue whose life was closely connected with Chernihiv.

By 01.01.2012 there had been eight chairs at the Institute: of Natural and Mathematical sciences, of Social sciences, of Foreign languages, of Information and Communication technologies in education, of Management in education, of Psychology, of Ukrainian language and literature, of Pre-school and Primary school education. In 2014 the structure of chairs was reorganized due to staff reduction.

There are 38 full-time lectures, including 3 doctors, 1 professor, 29 candidates of sciences, 19 associate professors, and senior lecturers on the chairs. The Institute is located in three buildings; it has 23 classrooms and sufficient space to accommodate chairs, offices, and other structural units, with necessary educational equipment and visual aids, computer and photocopying services. The scientific and educational library works at the institute; it has 54,624 copies of books, brochures and periodicals. Distance Learning Center functions using telecommunication technologies. The Institute employees and students have access to the Internet. The multimedia and interactive boards are used in the educational process.

Since 2000 Regional Center of Practical Psychology and Social work has been functioning at the Institute.

In 2006 Chernihiv Regional Psychological, Medical and Pedagogical Advise Bureau was included into the structure of the Institute.

Keywords: education, postgraduate teacher training, professional teachers' development, educational activities, retraining and professional development.

РЕЦЕНЗІЇ. АНОТАЦІЇ. ОГЛЯДИ

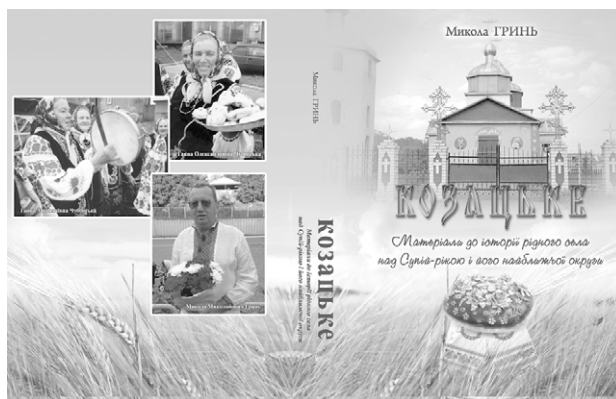
«МІЙ ЄРУСАЛИМ НА БЕРЕЗІ СУПОЮ»

Так лагідно і проникливо про справжню святу землю для всіх козачан: мертвих, живих і ненароджених, у Козацькому і поза ним сущих, сказав автор історико-краєзнавчої книги «Козацьке. Матеріали до історії рідного села над Супій-рікою і його найближчої округи» відомий на Чернігівщині журналіст і краєзнавець, член Національної спілки журналістів України Микола Гринь. Презентація цього видання, яке побачило світ у прекрасному поліграфічному виконанні в Ніжинському видавництві «Аспект-Поліграф», відбулася в чернігівській обласній науковій бібліотеці імені Володимира Короленка. Разом з працівниками відділу краєзнавства цієї книгозбірні активну участь у її проведенні брав Бобровицький осередок Чернігівського земляцтва в місті Києві на чолі з заслуженим юристом України Андрієм Пінчуком.

На презентацію книги, яка проходила на тлі фільму про рідне село автора, завітали колеги з багатьох засобів масової інформації області, земляки-козачани, делегація з Бобровицьчини на чолі з начальником управління культури райдержадміністрації Марією Герасименко, краєзнавці Чернігівщини, студенти Інституту історії, етнології та правознавства імені Лазаревського Чернігівського національного університету імені Шевченка, представники Чернігівського земляцтва в місті Києві.

За словами бібліографа відділу краєзнавства обласної бібліотеки Вікторії Іванівни Солонікової, дванадцять років тому на Чернігівщині з'явилася перша краєзнавча книжечка Андрія Курданова про село Пакуль. Але ця ластівка зробила справжню весну в краєзнавчому дослідженні рідного Чернігово-Сіверського краю. З того часу дорогу до читача знайшли книги-біографії Дягової, Марківців, Наумівки, Жуклі, Звеничева, Данини, Терешківки, Іваниці, Голубівки. І ось тепер читачі мають можливість ознайомитися з історією заснування і розвитку села з понад п'ятсотлітньою життєвою дорогою, ім'я якому Козацьке.

Як розповів на презентації автор книги Микола Гринь, він давно мав намір написати книгу про рідне село, про цей ексклюзивний діамант у смарагдовій оправі, про село, яке, на його погляд, перебуває в обширі біблійного Едему, мов Ватикан у Римі. Село, яке є для нього столицею дитинства, молодості й старості. Село, до якого горнувся і горнеться, як колись у дитинстві тулився головою до неньки, яка змозоленими на колгоспних буряках руками гладила його русявого чубчика. На презентації автор наголосив, що він вважав і вважає Козацьке справжнім козацьким селом і його люди варті, аби про них знали не тільки на теренах Чернігівщини. Адже їх історія – це частина минулого всієї України. Адже доля його села вписала немало сторінок у долю України. А козачанці протягом свого життя розділяли долю своєї Батьківщини. Чого варті лише так звані скіфські могили, які, за словами односельців, що передавалися з покоління в покоління, шапками насипали навколо Козацького наші пращури. Цілком ймовірно, що пращури козачан у 1155 році брали участь у

«свидании» київських дружинників з половцями у верхів'ї Супою, де зародилося згодом село Свидовець. Не могли вони оминати й щасливого моменту підписання мирного договору між цими ворогуючими сторонами в поселенні, яке нібито після цього назвали Щаснівка. До обох цих сіл від Козацького рукою подати. І хоч колишні радянські історіографи змушували нас вважати, що Козацьке, як і більшість населених пунктів тодішньої Малоросії, зародилися лише в другій половині XVI століття, бо, мовляв, до появи Москви життя в нашому краї взагалі не могло існувати. Лише тепер ми можемо відверто сказати, що це було фальшування історії. І сьогодні нема сумніву в тому, що предки козачан зазнавали навали монголо-татарів, які залишили по собі пам'ять в топоніміці села і прізвищах його жителів. Достовірно тепер відомо, що через Козацьке проходив чумацький торговий шлях до Криму. І донедавна прізвище Чумак було типовим для Козацького. Славилось воно мужніми козаками, які тихими водами Супою відпливали на чайках в Дніпро і далі до Царгорода. І вже після розгрому славетної Січі «мамою-царицею», а якщо відверто, то російсько-німецькою шльондрою Катериною, у Козацькому з'явилися жителі з прізвищем Запорожець. Вони мирно й дружно жили поруч з нащадками польських шляхтичів Савицьких, Бурзаковських і Харлановських. Скородили козачани списками й московські ребра, а у складі Биківської, а згодом Басанської сотні Переяславського полку брали участь у визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького.

Не оминули село й інші війни, в ході яких козачани підтверджували свій патріотизм і героїзм. У роки Другої світової війни вони, наприклад, чи не найпершими на тодішній Новобасанщині організували патріотичне підпілля і створили явочні квартири, де в перші місяці війни переховувалися від ворога залишені для організації руху опору проти фашистів керівники ЦК Компартії України та Київського обкому партії. І лише явна підлість тодішнього післявоєнного керівництва області та всесильного у ті роки командира так званого партизанського загону Кривця, які приписали всі справи партизанів і підпільників на свій рахунок, геть затьмарили подвиги односельців-козачан.

Життєпис рідного села збирався по крихті, по рисочці, по маковому зернятку. Записувалися спогади очевидців страшного геноциду в роки голодомору тридцятих років минулого століття, коли страшна смерть не оминула майже жодного двора козачан. На папір записника лягали слова розповідей людей про нищення цвіту сільських хліборобів, окремі з яких змушені були майже два десятиліття вручну пиляти берези в тайзі Вологодщини. Занотовувалися спогади фронтовиків, учасників післявоєнного відродження села й нового розорення колгоспу-мільйонера уже в роки незалежності України. Усні «казки односельців» часом щастило підтверджувати архівними документами. У Козацькому, наприклад, здавна «гуляє» приповідка про те, як москалики-соколики поїли в селі волики. А ось коли вони повернуться з Криму живі й здорові, то поїдять тут свині й корови. Ще в шкільні роки автор цікавився, звідки ж з'явився такий жартівливо-слізний вислів. Старожили лише примружували з інтригою свої очі. Мовляв, були справи ще в російсько-турецьку. І ось у Центральному державному історичному архіві України автор книги знайшов документ «Відомість від 20 квітня 1739 року про набір волів у військо». Тоді воли набиралися для Архангело-городського піхотного полку поручика Фрідріха Берка Павзина, який брав участь у російсько-турецькій війні. У Козацькому тоді реквізували 125 волів. Але найцікавішим був наступний документ з цього ж архіву, де вказується, що царські воляки у тодішній Биківській волості, до якої належало й Козацьке, не заплатили людям за 47 забраних волів. Ось тоді й спрацювала народна мудрість про «соколиків», хоча б вірніше треба було говорити про справжніх яструбів, які й до сьогодні нищать Україну.

Варто тут згадати ще один документ з цього архіву, який уперше опублікований у книзі для всенародного ознайомлення. Він датується 1742-м роком і називається «Про існування шкіл у селах Красне та Козацьке». Там записано, що в Козацькому були «школьниками» Онисько Григорьев, Михайло Трохимов і вчив їх грамоті пономар Федір Титов. Це яскраво засвідчує, що школі в рідному селі автора книги

щонайменше 274 роки. Але в селі та і в районі першими паростками освіти до цього часу вважають відкриття у 1897 році двокласної церковно-приходської школи. Ось така повага до власної історії.

Неповагою до біографії села автор вважає й те, що в Козацькому до цього часу є вулиця Леніна, але нема вулиці на честь односельця професора архітектури, репресованого в 1929 році у справі так званої Спілки Визволення України Миколи Даміловського, винаходами якого до цього часу користуються будівельки й архітектори майже в усьому світі. Заслуговує на увіковічення й ім'я іншого односельця – художника Павла Наумова, який ще до жовтневого перевороту малював з натури поета Єсеніна і який загинув у блокадному Ленінграді.

Репрезентант зупинився й на такій деталі з життя села. У добу козацтва й Гетьманщини воно весь час належало гетьманській булаві. А гетьмани мали традицію після обрання протягом двох місяців об'їжджати свої володіння. Отож цілком можливо, що ряс у його рідному селі топтали славетні Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Данило Апостол та інші очільники України.

Плідну працю дослідника історії рідного села, яке й сьогодні міцно стоїть на ногах і в паруси якого дме сприятливий вітер з Супою, відзначили в ході презентації та дякували автору книги за великий труд на ниві краєзнавства бібліограф відділу краєзнавства обласної наукової бібліотеки імені Короленка Вікторія Солонікова, начальник управління культури Бобровицької райдержадміністрації Марія Герасименко, керівник Бобровицького осередку Чернігівського земляцтва в місті Києві Андрій Пінчук, знаний в Україні краєзнавець Андрій Курданов, заступник директора Чернігівського інституту Історії, етнології та правознавства імені Лазаревського Чернігівського національного університету імені Шевченка, кандидат історичних наук Олександр Рахно, колишні односельці автора книги, а нині чернігівці Михайло Гринь та Григорій Сорока. З великою увагою і прихильністю учасники презентації слухали виступ академіка, професора, доктора філологічних наук, багаторічного директора науково-дослідного інституту Українознавства Національної академії наук України Петра Петровича Кононенка. Всі вони дякували Богові, що в нашому краї є такі люди, які з власної ініціативи, без матеріального заохочення беруться за такі важкі справи і своїми дослідженнями ліквідують так звані білі плями в історії нашої держави і її населених пунктів. Свіжим струменем у розмову про книгу з історії рідного краю влився сольний виступ викладача музичного училища імені Ревуцького В'ячеслава Лабура, який на трубі зіграв мелодії козацького репертуару.

Леся ЦИБА

Олянич В.В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921 – 1929 рр.): історичний аспект. Монографія. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2012. – 302 с.

Монографія Валентини Олянич присвячена періодові історії України, який називають «золотою порою кооперації». Глибокі соціально-економічні процеси, що відбуваються в нашій країні, пов'язані з ринковою трансформацією народного господарства, вимагають науково обгрунтованої розробки й реалізації нових концепцій і моделей розвитку. Тим більше, що в Україні нині функціонують приватні, кооперативні, державні та акціонерні підприємства, які мають власну історію становлення та розвитку. Вони відмінні за соціально-економічними формами виробничих відносин, організацією трудових взаємин, статутними особливостями сільськогосподарських кооперативних підприємств, дрібних форм приватної торгівлі, активізацією сімейно-трудового підприємницького ладу.

Тому дослідниця в обгрунтуванні актуальності теми зазначає, що виразником суспільних зрушень і показником функціональних змін виявилось формування соціально-економічних форм підприємницької діяльності селянських господарств: сімейно-трудової, промислової, кооперативної та кустарно-ремісничої. У відповідності з актуальністю теми монографія складається з п'яти розділів і дев'ятнадцяти підрозділів, що свідчить як про глибокий аналіз соціально-економічних процесів у суспільстві визначеного періоду, так і про важливість наслідків цього аналізу для сучасних економічних відносин у нашій країні.

У першому розділі монографії – **«Теоретико-методологічні концепції висвітлення селянського підприємництва періоду непу»** розглядаються такі проблеми, як концепція селянського «сімейно-трудового господарства» та її інтерпретація у 20-х рр.; радянська історіографія соціально-економічного розвитку „непманської буржуазії»; сучасні науково-історичні розвідки селянського сільськогосподарського підприємництва 20-х рр.; теоретико-методологічні основи та джерела дослідження.

Узагальнюючи основи вивчення соціально-економічного становища селянських господарств, які з'явилися у 1920-х рр. у наукових та відомчих установах, В. Олянич виділяє три найважливіші напрямки. *Перший*, представлений науковою організаційно-виробничою школою, розглядав селянське господарство як сімейно-трудову організацію з внутрішньою мотивацією діяльності. *Другий* уособлювала марксистська група політичних аналітиків, які спиралися на соціально-класову типологізацію селянства. *Третій* напрямок, менш численний, але конструктивний, спирався на прикладні методи вивчення повсякденної організації селянського господарства. З функціональної та організаційно-виробничої точки зору селянські господарства належали до господарств підприємницького типу, вирізняючись майновим станом.

Приватне і кооперативне підприємництво селян представляло, на думку автора, складну соціально-економічну систему, частини якої взаємодіяли, мали виразну організаційно-господарську структуру та функціональні зв'язки. Інститут приватного підприємництва розглядається в монографії як цілісна соціально-економічна система, структурними і функціональними складовими якої виступали – селянський двір, кустарно-промислові підприємства (млини, олійниці, кузні тощо), кооперативні товариства, селянські промисли, які мали горизонтальний і вертикальний ступені взаємозв'язку. Еволюційна концепція походження селянського господарства важлива для розуміння сімейно-трудової організації селянського приватного підприємництва, але, як зазначається, вона не може слугувати за методологію його системного вивчення.

Другий розділ монографії – **«Соціально-економічний статус селянського «підприємницького ладу»** включає такі проблеми, як створення нормативно-правової бази розвитку сільського приватного підприємництва; державного регулювання орендних відносин та найму і податкової політики стосовно приватника. У 1921–1923 рр. державою, як зазначається в монографії, були видані відповідні постанови,

декрети, положення та інструкції, що становили нормативно-правову базу для відродження та розвитку приватного підприємництва в сільському господарстві. Заво-нодавчо було дозволено функціонування, крім державних, акціонерних, конфесійних форм, а також приватно-підприємницьку діяльність селянського двору у вигляді сімейно-трудового осередку та участі в усіх видах кооперації.

Для історіографії, яка базувалася на принципах марксистської теорії, вивчення суспільного розвитку, орендні відносини і наймана праця належали до основних ознак формування класів в українському селі. Оренда землі, як показав системний аналіз автором монографії статистичних матеріалів весняних обстежень селянських господарств, стосувалася поземельних відносин між селянами, була легальною формою їхньої господарської діяльності. У зазначеному розділі з'ясовано, що податкова політика, окрім фінансового джерела наповнення дохідної частини державного бюджету, мала виразну фінансово-регуляторну та класово-обмежувальну функції. На конкретних прикладах показано, що для селянських господарств податки становили тяжку грошову повинність, яка забирала значну частину продукції, а також були засобом боротьби з приватним сектором. Отже, податкова політика держави не сприяла розвитку приватного сільськогосподарського підприємництва, базуючись на засадах класового підходу до суб'єктів господарювання. Система оподаткування, зазначається в монографії, стримувала селянське підприємництво, тому що основними платниками податків були заможні та середні групи селянства.

У третьому розділі – **«Підприємницько-господарська діяльність селянського двору»** висвітлені організаційно-виробнича типологізація селянського сільськогосподарського підприємства; повсякденна господарсько-трудова активність селянства; особливості селянського «зернового бізнесу»; розвиток селянського приватного млинарства та джерела грошових доходів селянських господарств. Застосовуючи термін «підприємницько-господарська діяльність» стосовно селянського двору, В. Олянич розглядає його функціональну соціально-побутову універсальність, показує образ селянина – організатора сільськогосподарського виробництва, з'ясовує виробничі потреби та матеріальну базу селянських господарств, тобто рівень сільськогосподарського підприємництва, яке діяло в умовах економічної системи 20-х рр., представляючи приватний сектор.

Дослідивши документи і матеріали з окресленої проблеми, автор доходить висновку, що в українському селі функціонувала сімейно-трудова форма організації сільськогосподарського підприємництва, яка базувалася на рільництві, тваринництві, городництві, промислах та неземлеробських заробітках. Вона залишалася у 20-х рр. основою матеріального виробництва у той час, коли в офіційних документах влади, в політико-економічній літературі тих років траплялися різні визначення селянських господарств: «куркульське», «дрібний капіталіст», «підприємницького типу», «приватно-капіталістичне», «підприємницько-капіталістичне», «дрібнотоварне». Вони свідчили про застосування різних теоретико-методологічних підходів до соціально-економічної типологізації селянського господарства. Селянський двір був юридичною особою, яку представляв господар, а галузеве сільськогосподарське виробництво здійснювалося через трудову участь кожного члена селянської родини. Сімейно-трудова організація сільськогосподарського виробництва була типовою для усіх без винятку соціальних груп селянства, бо кожне господарство було дрібним підприємством із самобутньою цеховою структурою, яка засвідчувала відповідний розподіл трудових обов'язків.

У монографії значна увага приділена селянському млинарству, яке почало відроджуватися після проголошення непу та постанов і декретів про денаціоналізацію дрібних промислових підприємств. Колишні власники млинів повертали їх на правах майнової власності, брали в оренду. Приватне млинарство за кількістю закладів та обсягом продукції домінувало протягом 20-х рр., а в районах і селях надавало надзвичайної ваги виробничо-промисловій інфраструктурі. Щодо грошових доходів селянських господарств, то вони не виконували, як зазначає автор, функції нагромадження тому, що їх було обмаль і враховувався лише натурально-продуктовий еквівалент.

Статистичні та податкові органи звертали увагу лише на вартість майна – рухомого і нерухомого. Майновий статус двору визначали не гроші, а наявність землі, ріллі, городництва, робочої і продуктивної худоби, реманенту, господарських будівель, що становило основний капітал двору. Джерелом доходу селянської родини було власне сільськогосподарське виробництво, а неземлеробські заробітки – додатковим. Обмін натуральної частини продукції селяни здійснювали для сплати податків, поповнення реманенту, для задоволення інших виробничих і побутових потреб.

Четвертий розділ – **«Кооперативна форма селянського сільськогосподарського підприємництва»** складається з таких підрозділів: селянська мотивація створення кооперативних товариств; кооперативний збут продукції селянськими господарствами та участь селян в кооперативних заготівлях хліба. Конкретизуючи досліджувану проблему, автор монографії показує, що сільськогосподарська кооперація за соціальним складом її засновників та діяльністю була організаційною формою селянського підприємництва, яка не руйнувала економічних основ виробничої одиниці – двору з його сімейно-трудовою структурою. До сільськогосподарської кооперації належали найбідніші верстви села, яким бракувало реманенту, робочої і продуктивної худоби та посівного матеріалу, що спонукало їх гуртуватися довкола колгоспів – комун, тсозів, созів та артілей.

Підприємливі українські хлібороби, які мали достатньо землі та реманенту, теж не цуралися кооперативних товариств, особливо виробничо-збутових, машинно-тракторних і прокатних, які надавали відповідні технічні послуги. Об'єднавши майже дві третини селянських господарств, кооперація перетворилася на економічну систему багатогалузевого підприємництва селянських господарств, які поставляли заготівельним органам власну продукцію.

Кооперативна форма селянського підприємництва стала монополістом на внутрішньому ринку сільськогосподарської продукції, особливо по вирощуванню та заготівлі технічних культур, реалізації продукції птахівництва і тваринництва. Основним виробником і постачальником продукції були селянські приватні сільськогосподарські підприємства, які зберегли соціально-економічну структуру і сутність, делегувавши кооперації функції, а не організаційно-майнові повноваження. На хлібному ринку кооперація посідала якщо не ключове, то вагоме місце, сприяючи розвитку зернових операцій селянських господарств. Роль і місце кооперації на зерновому ринку в Україні були зумовлені рівнем розвитку зернового виробництва та структурою його споживання. В українському селі зник виробник і постачальник великих партій зерна, тому і кооперативна форма не могла стати основним каналом збуту селянського зерна, хоча для його виробників існувало три конкуренти-споживачі: державні контори, кооперація, приватник. Обираючи одного з них чи кількох одночасно, селянин виявляв господарську підприємливість, шукаючи матеріальну вигоду.

У п'ятому розділі – **«Кустарно-реміснича діяльність селянства»** досліджуються такі проблеми: територіально-галузеве розміщення селянських кустарних промислів; розвиток селянського кустарно-промислового підприємництва і створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців.

Належить підкреслити, що автор монографії розглядає кустарно-ремісничу промисловість у контексті розвитку самобутньої форми селянського промислового підприємництва, досліджуючи адміністративно-територіальне розміщення її галузей, динаміку суб'єктів господарювання, соціальні характеристики, економічну мотивацію функціонування селянських промислів, особливості діяльності їхніх кооперативних об'єднань та самодіяльних промислових підприємств. Зазначається, що кустарно-реміснича промисловість республіки, враховуючи її географічно-територіальне розміщення, була сільською. Дві третини кустарів проживали в сільських районах. Навіть серед цензової промисловості, яка вважається міською, майже дві третини підприємств мали менше 15 робітників, тобто належали до дрібної кустарно-ремісничої галузі. Харчосмакова, борошномельна, льонопрядильна галузі функціонували в селах, переробляючи сировину сільськогосподарського виробництва. Ковальський,

бондарський, столярний промисли діяли переважно в сільських регіонах, а взуттєво-швацький – у містах та містечках. Художньо-вишивальні промисли та гончарство, плетіння з верболозу та рогами також були селянськими. Такий галузевий поділ свідчив про самобутній соціально-економічний уклад дрібного промислового підприємництва, про недостатній розвиток великої фабрично-заводської індустрії, про матеріально-побутове зубожіння населення з низькою купівельною спроможністю.

Селянське кустарно-ремісничє підприємництво представляли в основному дві соціально-професійні групи: кустар-одинак та селянин-господар з промислами. В українському селі спостерігалася певна закономірність розвитку селянського господарства землю, тим меншою була частка промислів у них. Соціальну основу промислових занять, крім традиційних художньо-мистецьких, становили малоземельні, безпосівні та безтяглові господарства, для яких промисли були важливим джерелом формування сімейного бюджету. Майже у кожному селі працювали млини, власниками та орендарями яких були селяни-підприємці, а осінньо-зимового періоду спостерігався «промисловий бум», хоча для багатьох родин, як зазначається в монографії, він залишався постійним ремеслом. Щодо податкової політики держави, яка мала класовий характер, то вона не стимулювала розвиток кустарної галузі, а очікувана допомога ощадно-позичкових товариств, за відсутності належного банківського кредиту, не доходила до безпосереднього виробника. Отже, в галузі кустарно-ремісничєго промисловості співіснували дві організаційно-економічні форми селянського підприємництва: приватна – у вигляді сімейно-трудового типу та кооперативна – на основі виробничо-трудових артілей і товариств. Наприкінці 20-х рр. їхня діяльність почала згортатися, а поширення набували виробничі артілі з високим рівнем усунування засобів виробництва та колективізацією праці.

Таким чином, у монографії В. Олянич показаний стан наукової розробки проблеми, з'ясовані концептуальні основи і фактологічні пріоритети історіографії, висвітлені організаційно-господарські форми індивідуального та кооперативного підприємництва селянських господарств в українському селі періоду непу, досліджені особливості сімейно-трудової діяльності, її соціально-економічну мотивацію, участь селян у кооперації, заняття промислами та кустарно-ремісничєю справою.

Разом з тим, на нашу думку, слід зробити наступні зауваження і пропозиції. *По-перше*, щодо структури монографічного дослідження. Заслуговує на увагу його перший розділ, в якому відсутнє чітке розмежування між історіографією 20-х рр. і радянською історіографією соціально-економічного розвитку «непманівської буржуазії». Доречно також аналіз джерельної бази подавати перед теоретико-методологічними основами дослідження. *По-друге*, зміст другого розділу монографії не відповідає його назві «Соціально-економічний статус селянського підприємницького ладу». Доцільним було б його озаглавити «Соціально-правовий статус селянського підприємництва». *По-третьє*. Підрозділ «Особливості селянського «зернового бізнесу» у третьому розділі монографії знову ж таки за своїм змістом і стилістикою варто озаглавити «Сімейно-споживчі та ринкові стимули селянського зернового підприємництва». *По-четверте*. Висновки повинні мати узагальнююче-теоретичний характер виключно на основі досліджуваного матеріалу і не включати додаткових сюжетів та історичних фактів, що продовжують висвітлювати ту чи іншу проблему, як це має місце в монографії.

Проте висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої книги.

У цілому вважаємо, що дослідження В. Олянич виконане на належному науково-методичному рівні і є всі підстави стверджувати, що викладений в ньому матеріал знайде своє використання у навчальному процесі під час розробки курсу лекцій, спецкурсів та навчально-методичних посібників. Розраховано на науковців, викладачів, студентів історичних та соціогуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ

ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ КРИВОШЕЯ

30 квітня 2015 року сумна і несподівана звістка облетіла всю Україну — вранці цього дня із життя пішов Володимир Володимирович Кривошея, доктор історичних наук, професор, перший заступник директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», член редколегії журналу «Сіверянський літопис».

В. Кривошея народився 9 червня 1958 р. у селищі Софіївка Софіївського району Дніпропетровської області. Закінчив Дніпропетровський державний університет, Вищу партійну школу при ЦК КПУ, аспірантуру Київського інституту політології і соціального управління.

Трудовий шлях розпочав вчителем історії і суспільствознавства СШ № 11 м. Новомосковська Дніпропетровської області. Працював старшим викладачем Київського інституту політології і соціального управління, старшим, провідним науковим співробітником, головним науковим співробітником Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України. За сумісництвом — завідувачем кафедри всесвітньої історії Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини, професором кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету. Докторську дисертацію захистив у 2006 році. З 2010 р. — до кінця березня 2014 р. був першим заступником голови, а потім заступником директора Українського інституту національної пам'яті. Навесні 2014 р. — першим заступником директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Володимир Кривошея — відомий авторитетний історик національного та міжнародного рівня, невтомний дослідник генеалогії української козацької старшини.

Тема генеалогії козащини довгий час замовчувалася в Україні з ідеологічних та політичних причин.

У буремні 90-ті роки ХХ ст., після набуття Україною незалежності, молодий історик-романтик Володимир Кривошея вперше зацікавився цим невивченим пластом козащини. Архіви, старовинні рукописи, лупа — все це стало невід'ємною часткою життя завзятого вченого. Спочатку видавав невеликі брошури зі списками козацької спільноти. Потім — історію козацьких полків.

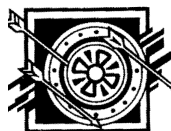
Він — автор і співавтор понад 200 наукових праць, у тому числі 34 монографій: «Українська козацька старшина. Ч.1. Урядники гетьманської адміністрації» (2005), «Українська козацька старшина. Ч.2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії» (1998), «Генеалогія українського козацтва. Канівський полк» (2006, співав.), «Козацька еліта Гетьманщини (2008), Українська козацька старшина. Ч. 3. У 3 кн. » (2008, співав.), «Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків» (2004), «Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк» (2002), «Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк» (2004), «Генеалогія українського козацтва. Канівський полк» (2006), «Київщина козацька: люди і долі» (2004, співав.), «Вінниччина козацька. Історія Вінницького козацького полку» (2004, співав.), «Неурядова старшина Гетьманщини» (2009, співав.).

Серед останніх ґрунтовних наукових праць — унікальне видання «Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія» (2010 р.); «Козацька старшина Гетьманщини»

(2011 р.); двотомники «Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк» (2012 р.) і «Українське козацтво в національній пам'яті. Полтавський полк» (2014 р.). Володимир Володимирович був талановитим науковцем і організатором наукової діяльності, науковим керівником та добрим наставником цілої плеяди успішних українських істориків, активним громадським діячем.

Член двох спеціалізованих рад із захисту дисертацій з історичних і політологічних спеціальностей — при Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України і Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка. Його репутація гідної, чесною і патріотичною особистості та відомого вченого визнана за життя: дійсний член Української академії наук, Міжнародної академії козацтва і генерал-лейтенант козацтва, заслужений діяч науки і техніки України (2012). Володимир Кривошея добре відомий і шанований на Чернігівщині. Його пов'язувала дружба та плідна багаторічна співпраця з багатьма представниками інтелектуальної та духовної еліти Чернігово-Сіверського краю.

Редколегія, редакційна рада «Сіверянського літопису» висловлюють щире, глибоке співчуття рідним і близьким покійного. Світла пам'ять про Володимира Володимировича Кривошею назавжди збережеться в наших серцях.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 08.07.2015. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 14,25. Обл.-вид. арк. 18,53. Тираж 300 прим. Зам. 0061.

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК №3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua